

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Монографія

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
СПІЛКА ЕКОНОМІСТІВ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Монографія

***За науковою та загальною редакцією
М. П. Войнаренка, В. І. Дубницького***

Кам'янець-Подільський
«Аксіома»
2019

УДК: 334.75:338
ББК: 65.29
ТЗЗ

*Рекомендовано до друку Вченими радами
Хмельницького національного університету,
протокол № 7 від 31.01.2019, та
ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»,
протокол № 11 від 24.12.2018.*

Рецензенти:

- Ляшенко В. І.** – д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН України (м. Донецьк, м. Київ);
Родченко В. Б. – д-р екон. наук, проф., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна;
Філіппова С. В. – д-р екон. наук, проф., Одеський національний політехнічний університет.

ТЗЗ **Теорія і практика кластеризації економіки : монографія /**
за наук. та заг. ред. М. П. Войнаренка, В. І. Дубницького. –
Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. – 335 с.
ISBN 978-966-496-504-7

Досліджено теорію кластерів з позиції практичного впровадження в економічні відносини національної та регіональної економік. Розглянуто концепції інституційного забезпечення кластерного розвитку соціально-економічних систем. Обґрунтовано використання системно-інтеграційного підходу до синтезу стратегії кластеру. Розглянуто методологічні підходи до удосконалення понятійного апарату при формуванні кластерної політики, а також політики кластеризації у транскордонному просторі України. У другому розділі представлено результати дослідження проблем економічних кластерів як форми організації виробництва, суспільного капіталу, регіонального кластеру, кластерних ініціатив в харчовій промисловості, реалізації принципів державно-приватного партнерства в процесі кластеризації бізнесу в регіоні. Розглянуто питання інноваційної підтримки кластерних ініціатив в економіці Польщі.

Для вчених-фахівців, працівників органів державної влади, викладачів ВНЗ, аспірантів та студентів-магістрів.

УДК: 334.75:338
ББК: 65.29

ISBN 978-966-496-504-7

© Авторський колектив, 2019
© ХНУ, оригінал-макет, 2019
© Войнаренко М. П., 2019
© Дубницький В. І., 2019
© ХНУ, УДХТУ, 2019
© «Аксіома», 2019

ЗМІСТ

Вступ	4
--------------------	----------

Передмова	7
------------------------	----------

Розділ 1. Теоретичні основи процесів кластеризації соціально-економічних систем

1.1. Теорії та концепції інституційного забезпечення кластерного розвитку соціально-економічних систем	9
1.2. Використання системно-інтеграційного підходу до синтезу стратегій кластеризації	58
1.3. Методологічні підходи до удосконалення понятійного апарату при формуванні кластерної політики	96
1.4. Процеси кластеризації у транскордонному просторі України	114
1.5. Кластерний підхід до формування регіонального господарського комплексу	131

Розділ 2. Практичні напрямки впровадження кластерних технологій в регіональній економіці

2.1. Економічні кластери як нова форма організації виробництва в регіоні	159
2.2. Кластерні підходи до активізації розвитку економіки регіонів	182
2.3. Соціальний капітал регіонального кластеру	199
2.4. Розвиток кластерних ініціатив у харчовій промисловості Запорізького регіону	211
2.5. Принципи державно-приватного партнерства в процесі кластеризації бізнесу у регіоні	226
2.6. Інноваційна підтримка кластерних ініціатив в економіці Польщі	258
Висновки	283
Пам'яті професорів Р.І. Сіліна, С. І. Соколенка та Г. А. Семенова	286
Відомості про авторів	332

*Монографія
присвячується
першим організаторам
кластеризації економіки України,
відомим вченим-новаторам, професорам
СІЛНУ Радоміру Івановичу,
СОКОЛЕНКУ Станіславу Івановичу,
СЕМЕНОВУ Григорію Антоновичу*

ВСТУП

Вже більше трьох десятиліть в економіці багатьох країн на різних континентах впроваджуються мереживі структури (кластери) як у місцевому, регіональному, галузевому, так і у національному рівнях. Зусилля з їх розвитку не завжди бувають успішними у зв'язку зі специфічними труднощами процесу, національними традиціями, економічними можливостями і умовами конкуренції на товарних ринках. Проте ця модель співробітництва підприємств окремої галузі на певній території отримує все більші можливості для розвитку у зв'язку з глобалізаційними процесами, які ставлять перед кожним економічним суб'єктом все складніші вимоги, невідповідність котрим вимагає пошуку нових організаційних і економічних засобів для перемог у жорсткій конкурентній боротьбі.

Ідея написання запропонованої читачам колективної монографії «Теорія та практика кластеризації економіки України» виникла спільно з доктором економічних наук, професором В. І. Дубницьким у 2014 р., коли раптово пішов з життя відомий організатор кластерного руху в Україні, професор С. М. Соколенко, який довгий час досліджував проблеми кластеризації економіки країн, регіонів, галузей як на вітчизняному, так і світовому рівнях. Тоді було запропоновано відомим українським і зарубіжним вченим з питань кластеризації надати свої матеріали для підготовки колективної монографії, яка була би присвячена тим, хто віддав цій проблематиці частину свого наукового і фізичного життя. На жаль, не всі вчені з регіонів відгукнулися на пропозицію, а деякі матеріали готувалися авторами досить тривалий час, протягом якого пішли з життя, ще двоє відомих вчених, провідних спеціалістів з проблем кластерів, організаторів і реалізаторів кластерних ініціатив на Хмельниччині і Запоріжжі професори Р. І. Сілін та Г. А. Семенов.

Враховуючи значний внесок у теорію і практику науково-практичних досліджень з проблем кластерних об'єднань, інститу-

ційного забезпечення кластерного розвитку соціально-економічних систем та практичної реалізації кластерних ініціатив, було прийнято рішення в пам'ять про Р. І. Сіліна, С. І. Соколенка та Г. А. Семенова видати монографію до п'ятої річниці з дня смерті С. І. Соколенка, четвертої з дня смерті Г. А. Семенова та першої річниці з дня смерті Р. І. Сіліна.

До змісту монографії ввійшли результати наукових доробків з питань кластеризації економіки авторів, які системно проводили дослідження за зазначеною проблемою протягом двох останніх десятиліть. Особливістю цієї книги є те, що матеріали надали як українські, так і зарубіжні вчені, а цілий ряд відомих вчених, бізнесменів, організаторів і практиків кластерного руху надіслали свої спогади і цікаву інформацію про великих вчених-організаторів в галузі кластеризації – Р. І. Сіліна, С. І. Соколенка, Г. А. Семенова, які ввійшли до третьої частини монографії.

Окремі підрозділи книги написали доктори наук, професори: **Войнаренко М. П.** – (наукова та загальна редакції, вступ, підрозділ 1.1, висновки), **Дубницький В. І.** – (загальна редакція, передмова, підрозділ 1.2), **Сергієнко В. І.** (підрозділ 1.3), **Мікула Н. А.** (підрозділ 1.4.), **Колодинський С.Б.** (підрозділ 1.5), **Захарченко В. І.** (підрозділ 2.1), **Семенов А. Г.** (підрозділ 2.2), **Осипов В. М.,** (підрозділ 2.3), **Пуліна Т. В.** (підрозділ 2.4), **Череп А. В.** (підрозділ 2.4), **Асаул А. М.** (підрозділ 2.5), **Гончар О. І.** (підрозділ 2.6), **Тадеуш Троціковскі** (підрозділ 2.6).

Автори висловлюють щире подяку рецензентам, д.е.н., професорам В. І. Ляшенку, В. Б. Родченку, С. В. Філіпповій, а також к.е.н., доценту Богатчик Л. А., к.т.н., доценту Н. Ю. Науменко, м.н.с. Д. С. Мацьосі та аспірантці І. П. Ганжелі за підготовку макета монографії до друку.

Зрозуміло, що в монографії досліджені далеко не всі аспекти даної багатогранної проблеми. Для більш широкого ознайомлення з теоретичними наробками та практичним досвідом впровадження кластерних моделей в економіку регіонів України рекомендуємо прочитати колективну монографію (Кластери в економіці України : кол. монографія / за наук. ред. д. е. н., проф. М. П. Войнаренка. – Хмельницький: ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014. – 1085 с.) та мою авторську монографію, яка у 2011 році була видана в Україні, а у 2013, 2014 та 2018 роках перевидана в Росії, Польщі та Німеччині (Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці : монографія. – Хмельницький : ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. – 502 с.;

Войнаренко М. П. Кластеры в институциональной экономике : монография. – СПб. : АНО ИПЭВ, 2013. – 496 с.; Voynarenko M. P. Clusters in the Institutional Economics : monograph. – Włocławek: ESFI, Poland, 2014. – 335 p.; Voynarenko M. P. Clusters in the institutional economics : monograph. – Schweinfurt, Germany. Time Realities Scientific Group UG (haftungsbeschränkt), 2018. – 276 p.).

Авторський колектив цієї монографії сподівається, що робота буде корисною для керівників та спеціалістів підприємств і компаній, органів регіонального управління, а також для наукових співробітників, докторантів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів та фахівців комерційного сектору економіки України, що цікавляться цією проблематикою і можуть використати її у своїй практичній роботі.

*М. П. Войнаренко,
доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
академік АЕН України*

ПЕРЕДМОВА

Сучасний інтеграційно орієнтований розвиток соціально-економічних систем потребує переосмислення ролі окремих суб'єктів підприємництва та їх об'єднань у формуванні інноваційного потенціалу певних територій. Проблема ускладнюється підвищенням значення інфраструктурних елементів у формуванні стабільного конкурентного бізнес-середовища. Зростання ролі інституційних утворень у формуванні мережевої взаємодії потребує застосування сучасних інтегративних форм, які б враховували інтереси всіх учасників ринку та не обмежували потенціал їх майбутнього розвитку.

Як показує зарубіжна практика, апробована за кордоном кластерна модель є одним з найбільш ефективних інструментів територіальної організації, який знайшов ефективне застосування в економіках як розвинених країн, так і країн, що розвиваються. Україна однією з перших серед країн пострадянського простору випробувала кластерні технології і моделі ведення бізнесу, успішність впровадження яких підтверджена низкою ефективно працюючих сьогодні кластерів. Багатоманітність форм впровадження кластерів, які дозволяють не лише врахувати особливості розвитку окремих територій, але й допомогти віднайти нові джерела конкурентних переваг соціально-економічних систем, перетворили цю форму мережевого співробітництва на невід'ємний інструмент регіонального розвитку.

Безумовно, отриманий в Україні досвід кластеризації соціально-економічних систем не можна назвати завжди позитивним, адже є практика як ефективно створених та функціонуючих кластерів, так і таких, які залишились нереалізованими на етапі впровадження чи в процесі діяльності. Тому зрозуміло, що в різних регіонах перманентно проводяться дослідження з визначення умов успішної реалізації кластерних технологій та їх імплементації у якості невід'ємної складової в стратегію регіонального розвитку.

На жаль, варто констатувати, що за весь період впровадження кластерів жоден з регіонів України не спромігся розробити

та створити власну кластерну політику, і лише використовує кластерний інструментарій у якості доповнення до регіональної промислової чи інноваційної політик. З іншої сторони, значною перевагою отриманого практичного матеріалу з виникнення та функціонування кластерів у нашій країні вважаємо суттєву диверсифікацію підходів до формування мережових структур, яка призвела до створення кластерів як у традиційних галузях економіки (машинобудування, легка промисловість, харчова промисловість), так і таких, які перебувають під особливим наглядом держави (сфера енергетичної безпеки, транскордонне співробітництво та ін.).

Перенесення вектора інтеграційної взаємодії з національного на регіональний рівень та успішне функціонування кластерів у різних регіонах України змінило підходи до оцінки ефективності реалізованих кластерних ініціатив. Вирішальним фактором при обґрунтуванні доцільності виникнення нових чи підтримки існуючих територіально-галузових об'єднань стає ступінь інтеграції мережових структур в регіональну економіку та відповідність стратегій розвитку мережових структур територіальним програмам інноваційного розвитку. Тому, спостерігається підвищений інтерес щодо оцінки рівня взаємодії кластерів з іншими інституційними утвореннями регіону, та виникає необхідність дослідження теорій та концепцій інституційного забезпечення кластерного розвитку соціально-економічних систем.

Зростання ролі інституційних утворень у формуванні якості внутрірегіональної інтегративної взаємодії та визначенні пріоритетів кластерного розвитку соціально-економічних систем обумовило вибір теми монографії. Запропоновані у роботі теорії, концепції та підходи кластерної організації дозволяють по-новому провести оцінку отриманого досвіду, адже враховують сучасні тенденції інтегративного розвитку та інституційний характер внутрірегіональних мережових перетворень. Врахування соціальної складової при вивченні потенціалу кластеризації соціально-економічних систем дозволило провести дослідження організаційного ресурсу функціонування кластера крізь призму інтелектуального капіталу та формування інтелектуальної класності мережових структур, що є особливо актуальним в умовах реалізації національної стратегії євроінтеграції.

О. І. Амоша,

*доктор економічних наук, професор,
академік НАН України, президент АЕН України,*

В. І. Дубницький,

доктор економічних наук, професор, академік АЕН України

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСІВ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Теорії та концепції інституційного забезпечення кластерного розвитку соціально-економічних систем

Кластери з погляду економічної теорії. Для успішного вирішення завдань щодо забезпечення сталого розвитку економіки та впровадження моделі інноваційного розвитку, необхідно забезпечити використання прогресивних підходів в управлінні процесами як національного, так і регіонального розвитку, що базуються на високих технологіях та останніх наукових досягненнях. На наш погляд, найбільш раціональним варіантом вирішення проблеми відсутності дієвих інституційних механізмів реалізації стратегічно-пріоритетних напрямів для забезпечення інноваційно орієнтованого і сталого розвитку економіки країни можна вирішити шляхом оптимального поєднання можливостей та зусиль відповідних державних інституцій, освітніх, наукових закладів, виробничих та ринкових структур, тобто формування спеціальних об'єднань, які зацікавлені у кінцевих результатах своєї діяльності. В економічній літературі така спеціальні об'єднання ідентифікуються, як кластери, які часто називають полюсами (точками) зростання. Оскільки, економіка, яка базується на кластерах відповідає моделі інвестиційно привабливої, конкурентоспроможної економіки, функціонування якої забезпечує високу якість і рівень життя населення країни. Адже, основна мета функціонування кластера полягає у підвищенні конкурентоспроможності (на території країни, міжнародної) його членів шляхом здійснення комерційного і некомерційного співробітництва, наукових досліджень, інновацій, освіти, навчання та реалізація спільних заходів політики підтримки.

Слід зазначити, що в економічній теорії концепція кластера інтерпретується з позицій інституційного підходу (інституційна-

лізму). Так, кластер розглядають як інститут постіндустріальної інформаційної економіки, який має стати інструментом управління інноваційною економікою на основі локалізації та інтеграції, необхідної для ефективного використання переваг глобалізації та інформатизації. Як і будь-яка інституційна категорія, кластер має кілька, притаманних лише йому, ознак, які водночас дозволяють ідентифікувати його як інституційне поняття в рамках економічної теорії. Тому, виявлення цих ознак потребує врахування таких важливих положень:

- кластер проявляється через взаємодію людського капіталу. Саме людський ресурс є тією основою, яка забезпечує пошук спільних інтересів та розвиток різноманітних форм співробітництва серед владних установ регіону, підприємств та інституцій. Зацікавленість у реалізації конструктивного діалогу та потреба у створенні додаткових конкурентних переваг спонукає учасників регіональної економічної взаємодії до формування кластерів;

- кластер реалізує свій потенціал через використання переваг організаційного ресурсу. Налагодження горизонтальних та вертикальних схем кооперації серед підприємств малого і середнього бізнесу та елементів ринкової інфраструктури на певній території дозволяє, з однієї сторони, побудувати ефективні канали створення доданої вартості, з іншої, зберегти мотиваційні механізми серед учасників міжсуб'єктної взаємодії і примножити їх конкурентні переваги;

- кластер є складовою регіональної інноваційної системи, відповідно, стратегія розвитку територіально-галузевого об'єднання повинна бути взаємоузгоджена з інноваційними пріоритетами соціально-економічної системи¹.

На нашу думку, визначені положення тісно переплітається також і з концепцією «5I» – необхідних умов виникнення кластера, які одночасно є ознаками територіально-галузевого об'єднання з позиції його інституційної природи:

- «ініціатива», «інтерес» та «інформація» є формами прояву взаємодії людського капіталу;

- «інтеграція» забезпечується через використання переваг організаційного ресурсу кластера;

¹ Ульянченко Ю. О. Інституціональні фактори інноваційного розвитку регіонів на основі кластерного підходу [Електронний ресурс] / Ю. О. Ульянченко. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pubupr/2010/2010-2/.../06.pdf

- характер «інновацій» повинен відповідати стратегії інноваційного розвитку регіону¹.

Важливою складовою вивчення інституційної природи кластерів є необхідність оцінки передумов їх виникнення та поширення в економічній системі. Так, Жефруа Ф. та Нікітаєв В. В. при дослідженні досвіду створення та розвитку кластерів у Франції до умов їх успішного функціонування віднесли: наявність відповідної інфраструктури; наявність сформованої організаційно-комунікативної структури, що виконує самоуправлінські функції та забезпечує формування інноваційного суспільства як суб'єкта розвитку території, діє в партнерстві з бізнесом, центральними та місцевими органами влади; дію кластера в межах промислової та регіональної політики; використання нових управлінських технологій².

На думку Кіро О. С., передумовою появи кластера на певній території можуть стати, перш за все, історичні обставини, наприклад, наявність унікальних видів сировини, спеціалізованих знань у науково-дослідних установах, конкретних потреб певної (географічно обмеженої) групи клієнтів або фірм, а також розташування фірм, що продукують нові технології. Також автор зазначає, що окрім економічних факторів, при вивченні процесу кластеризації потрібно враховувати й соціальні та культурні чинники³.

Важливим для цілей дослідження вважаємо підхід Ягольниціра М. А. та Маркова Л. С., які при вивченні передумов утворення кластерів в регіонах сибірського федерального округу прийшли до висновку, що реалізація заходів кластерної політики повинна здійснюватися як на макроекономічному (національному, федеральному), так і мезо- та мікроекономічному (субнаціональному, регіональному, міжрегіональному, муніципальному) рівнях. До завдань кластерної політики на макрорівні дослідники віднесли створення найбільш загальних структурних нормативно-правових, со-

¹ Войнаренко М. П. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів / М. П. Войнаренко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 27–30.

² Жефруа Филипп. Опыт создания и развития кластеров технического текстиля во Франции [Электронный ресурс] / Филипп Жефруа, В. В. Никитаев // Технический текстиль. – 2009. – № 22. – Режим доступа: <http://www.rustm.net/catalog/article/1564.html>

³ Кіро О. С. Функціонування регіональних кластерів в сучасних умовах «нової» економіки / О. С. Кіро // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2011. – С. 228–233.

ціально-культурних, інфраструктурних та інших умов. Завдання кластерної політики на рівні регіонів більш предметні, і окрім окремих заходів прямого регулювання та управління процесами кластеризації, до них включено набір механізмів непрямого стимулювання розвитку. Результати взаємодії двох рівнів Ягольниці М. А. та Марков Л. С. вбачають в різноманітності стратегій та технік кластерної політики у різних країнах і регіонах¹.

Так, Ульяновченко Ю. О. при вивченні інституціональних факторів інноваційного розвитку регіону на основі використання кластерного підходу відмічає, що важливою умовою для формування кластерів є підприємницька ініціатива, а також можливість або необхідність спільного використання багатьма господарюючими суб'єктами одного або декількох з'єднуючих чинників, таких як: базова технологія, канали маркетингового просування продукції, система підготовки кадрів, система генерації ноу-хау тощо².

Таким чином, проведений аналіз підходів до формування кластерів в економічній системі дозволяє зробити два важливі висновки, зокрема:

1) при дослідженні передумов виникнення територіально-галузових об'єднань враховувати як чинники макро-, так і мікро-економічного сприяння утворенню нових форм підприємницьких об'єднань;

2) кластерна політика є невід'ємною складовою регіональної економічної політики, і завдяки використанню інструментів промислової, інноваційної та інвестиційної політик дозволяє сформувати якісно новий набір конкурентних переваг території. Відтак, розглянемо більш детально основні передумови формування кластерів, як інститутів ринкової економіки (див. табл. 1.1.1)³.

Дослідження економічної літератури свідчить, що існує досить різноманітна кількість змістовних підходів щодо визначення сутності кластерів з погляду економічної теорії.

¹ Ягольниці М. А. Предпосылки образования кластеров в регионах сибирского федерального округа / М. А. Ягольниці, Л. С. Марков // Региональная экономика: теория и практика. – 2007. – № 18. – С. 32–39.

² Ушаповський Ю. Історія інституціоналізму: проблема пошуку витоків / Ю. Ушаповський // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 73–81.

³ Федоренко В. Г. Кластери – системний інструмент підвищення конкурентоспроможності економіки / В. Г. Федоренко, А. Ф. Гойко, В. Б. Джабейло // Економіка та держава. – 2007. – № 9. – С. 6–9.

Таблиця 1.1.1

**Базові передумови формування кластерних структур
в інституційній економіці**

Зацікавлена сторона	Основні передумови створення кластера
Бізнес-структури (підприємства, компанії, корпорації тощо)	Наявність ключових власників і підприємств, які певним чином потенційно зацікавлені у співробітництві в межах кластера
	Кооперативні та інші зв'язки між підприємствами, що мають визначні традиції, відпрацьовані механізми взаємодії, достатньо високий рівень взаємної довіри
	Достатньо високий інноваційний рівень більшості підприємств та організацій потенційного кластеру
	Експортна складова в продукції кластеру дозволяє забезпечити його конкурентоспроможність
	Рівень претензій ключових власників високий: очевидним є їх бажання до подальшого інноваційного розвитку
	Провідні менеджери підприємств готові до діяльності в умовах зростаючого співробітництва та конкуренції в інтересах активного розвитку бізнесу і території
	Органи влади мають досвід успішної взаємодії з бізнесом, а також в тому секторі економіки, в якому передбачається інкубація кластеру
	Удосконалення нормативно-правової бази за участю керівників приватного бізнесу
	Керівники регіону готові до діалогу з бізнесом на умовах партнерства
	Сформувалися інфраструктура підтримки бізнесу, накопичений досвід прийняття участі в реінжинірингу підприємств, наданні консалтингових послуг
	Система професійної освіти може забезпечити необхідними кадрами і має достатній досвід підготовки кадрів для відповідних секторів економіки
Громадськість	Необхідність формування кластеру усвідомлена та є потребою громадськості
	Виділилися лідери, які подавали ідеї та документи, визначали способи формування кластера
	Відомі експерти, які готові та здатні до розвитку діалогу влади і бізнесу з метою формування та підвищення конкурентоспроможності кластера
	Наявність достатнього досвіду роботи з бізнесом та владою в умовах поширення співробітництва та зростання конкуренції

Розглянемо більш детально економічну сутність поняття «кластер», для чого проведемо порівняльний аналіз визначень цієї категорії, які запропоновані вітчизняними і зарубіжними вченими-економістами (табл. 1.1.2) та проаналізуємо наведені наукові погляди з позицій концепції інституційної економіки через призму економічної теорії.

Таблиця 1.1.2

**Вітчизняні та зарубіжні підходи до визначення
економічної сутності «кластер» з погляду економічної теорії**

Автор, джерело	Визначення економічної сутності поняття «кластер»
М. Портер ¹	Кластер – це система постачальників, виробників, споживачів, елементів промислової інфраструктури, дослідницьких інститутів, що взаємодіють у процесі створення додаткової вартості
	Кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, а також торговельних об'єднань) у певних сферах, що конкурують і водночас здійснюють спільну діяльність
М. Войнаренко ²	Кластер – галузево-територіальне добровільне об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють із науковими установами і органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону
Є. Безвушко ³	Кластер – це об'єднання за територіальною ознакою схожих, пов'язаних між собою, взаємодоповнюючих підприємств, яке дає змогу кожному підприємству вигравати від ефекту масштабу так само, як у формальному об'єднанні, але при цьому зберігається вже вироблена гнучкість окремих підприємств

¹ Познякова О. І. Кластери як результат трансформації власності в системі інноваційних структур / О. І. Познякова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2010. – № 8 (668). – С. 135–141.

² Визначення методологічних підходів з питань виявлення, формування та підтримки транскордонних кластерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eep.org.ua/files/methodological_approaches_definition.doc

³ Портер М. Конкуренция : учеб. пособ. / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Вильямс, 2001. – 495 с.

Продовження таблиці 1.1.2

Автор, джерело	Визначення економічної сутності поняття «кластер»
В. Чевганова, І. Брижань ¹	Кластер – одна з форм об'єднання схожих, пов'язаних між собою підприємств та організацій, що доповнюють одна одну: кооперуються з метою взаємної підтримки і координації, які в повсякденному житті вилітаються в такі поняття, як «соціальний капітал» і «довіра»
С. І. Соколенко ²	Кластер – це ефективний спосіб і система взаємодії, постійного ділового спілкування територіально і економічно споріднених учасників виробничого процесу заради отримання кожним із них підсумкового синергетичного комерційного результату
С. І. Соколенко ³	Кластер – добровільне об'єднання фірм у певній сфері підприємництва, пов'язаних між собою технологічно і, як правило, за ознакою географічної близькості
В. Прайс ⁴	Кластер є сплавом підприємств та інституцій, які співпрацюють задля забезпечення підприємствам більшого зиску, порівняно з тим, який вони могли б отримати, працюючи окремо
О. Ю. Юданов ⁵	Кластер – це спільність фірм тісно пов'язаних галузей, які взаємно сприяють зростанню конкурентоспроможності одна одної
С. В. Осадчук ⁶	Кластер – мережа постачальників, споживачів, елементів промислової інфраструктури, дослідних інститутів, взаємопов'язаних у процесі створення доданої вартості

¹ Ущаповський Ю. Історія інституціоналізму: проблема пошуку витоків / Ю. Ущаповський // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 73–81.

² Скоч А. В. Место кластеров в современных концепциях формирования региональной экономической политики [Электронный ресурс] / А. В. Скоч. – Режим доступа: <http://independent-academy.net/science/tetradi/12/skoch.html>

³ Блудова Н. С. Региональные кластеры как способ управления внешне-экономическим комплексом региона [Электронный ресурс] / Н. С. Блудова // Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. – 2004. – № 2 (13). – Режим доступа: <http://www.ncstu.ru>

⁴ Портер М. Конкуренция : учеб. пособ. / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Вильямс, 2001. – 495 с.

⁵ Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика : учеб.-практ. пособ. / А. Ю. Юданов. – М. : Ассоциация авторов и издателей «Тандем», ГНОМ-ПРЕСС, 1998. – 384 с.

⁶ Мингалева Ж. Кластеры и формирование структуры региона / Ж. Мингалева, С. Ткачева // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 5. – С. 97–102.

Продовження таблиці 1.1.2

Автор, джерело	Визначення економічної сутності поняття «кластер»
Г. А. Семенов, О. С. Богма ¹	Кластер – добровільне об'єднання вже діючих підприємств будь-яких галузей економіки, пов'язаних спільними цілями, яке може залучати до співпраці наукові установи, органи влади, суспільні організації та має спрямованість на виробництво взаємопов'язаних товарів і послуг, що доповнюють або зумовлюють один одного з метою підвищення прибутку та отримання синергетичного ефекту завдяки міжфірмовому розподілу праці і поглибленню спеціалізації при обов'язковій організації довготривалих відносин на плановій основі
А. Гусаков ²	Кластер – група географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній і пов'язаних з ними організацій, які працюють у певній сфері діяльності та доповнюють одна одну
А. Воронов ³	Кластер – локалізована складова галузі, яка обмежена територіально, а також упорядкована, відносно стійку сукупність спеціалізованих підприємств, які виробляють конкурентоспроможну продукцію, при цьому підкреслюючи, що найважливішою складовою кластера є науково-дослідні та навчальні заклади
Л. І. Федулова ⁴	Кластер – група взаємозалежних компаній (постачальники, виробники тощо), що територіально знаходяться поруч, та пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), що діють у визначеній сфері і взаємно допомагають один одному

¹ Родионова Л. Н. Кластеры как форма интеграции инвестиционных ресурсов [Электронный ресурс] / Л. Н. Родионова, Р. Ф. Хайруллин // Нефтегазовое дело. Электронный научный журнал. Вып. 1/2006. – Режим доступа: http://ogbus.ru/files/ogbus/authors/Rodionova/Rodionova_4.pdf

² Горблюк Р. В. Кластеры: теоретичне підґрунтя та перспективи розвитку / Р. В. Горблюк // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 222–229.

³ Воронов А. Кластеры – новая форма самоорганизации промышленности в условиях конкуренции / А. Воронов // Маркетинг. – 2002. – № 5. – С. 37–43.

⁴ Федулова Л. І. Концептуальні засади державної регіональної промислової політики в умовах інноваційного розвитку / Л. І. Федулова // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 112–119.

Продовження таблиці 1.1.2

Автор, джерело	Визначення економічної сутності поняття «кластер»
А. П. Павлюк ¹	Кластер – територіально-виробнича форма інтеграції економічних суб'єктів у визначеній галузі чи сфері, що характеризуються спільністю діяльності і взаємодоповнюють один одного, а також пов'язаних з ними організацій та установ, освітніх і наукових закладів, органів влади
«Концепція створення кластерів в Україні» ²	Кластер являє собою групу географічно локалізованих взаємопов'язаних компаній, постачальників обладнання, комплектувальних, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, вузів та інших організацій, взаємодоповнюючих один одного для досягнення конкретного господарського ефекту та посилюючих конкурентні досягнення окремих компаній і, відповідно, кластера в цілому
Ж. Мінгальова, С. Ткачова ³	Кластер – це індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, пов'язаних технологічним ланцюгом
О. І. Познякова ⁴	Кластер – особливий вид організаційно-господарського об'єднання, найчастіше територіально локалізованого, в якому поєднуються кооперування і конкуренція між учасниками різних форм власності з метою отримання максимально позитивного соціально-економічного ефекту
Г. Б. Клейнер, Р. М. Качалов, Н. Б. Нагрудная ⁵	Кластер є прикладом чітко вираженої багатофункціональної і багатоаспектної економічної системи, якій притаманні риси всіх чотирьох видів систем: як об'єкту, як процесу, як середовища і як проекту

¹ Павлюк А. П. Кластерна модель регіональної економіки: теоретико-методологічні засади / А. П. Павлюк // Продуктивні сили України. – 2009. – № 1 (005). – С. 105–113.

² Проект Концепції створення кластерів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bimes.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=33

³ Мінгалева Ж. Кластери и формирование структуры региона / Ж. Мингалева, С. Ткачева // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 5. – С. 97–102.

⁴ Познякова О. І. Кластери як результат трансформації власності в системі інноваційних структур / О. І. Познякова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2010. – № 8 (668). – С. 135–141.

⁵ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер // Отраслевые рынки. – 2008. – № 5–6 (18). – С. 4–19.

Продовження таблиці 1.1.2

Автор, джерело	Визначення економічної сутності поняття «кластер»
В. Тарасенко ¹	Кластери є складними самоорганізуючими соціальними структурами, орієнтованими, з одного боку, на потенціал регіону, а з іншого – на формування бренду регіону і механізми соціально-економічного розвитку регіональних галузей
А. Асаул ²	Кластер – объединение ряда субъектов, имеющих однородную отраслевую компетенцию хозяйственных процессов, с целью создания конечного отраслевого продукта
В. А. Шаститко ³	Кластер – популярний термін, який в економіці асоціюють з конкурентоспроможністю і державною політикою, а також інноваціями, високими технологіями і який вписується в багато форм економічної організації, які є об'єктами економічного аналізу

Варто зауважити, що серед вчених-економістів немає однозначного наукового тлумачення кластерів як інституцій чи інститутів ринкової економіки.

Неоднозначне пояснення і вживання в науковій і спеціальній літературі понять кластерної теорії ускладнює застосування теоретичних визначень в методології науки, правовому і економічному полях наукових досліджень, а також їх використання в практичній економіці. Як можна спостерігати з наведеної таблиці, поняття «кластер» характеризується досить значною кількістю підходів до розуміння його сутності, економічного змісту, і пояснення з точки зору інституційної теорії.

Окремі автори розглядають кластер, як «ефективний спосіб і систему взаємодії, постійного ділового спілкування територіально і економічно споріднених учасників» (М. Портер), «сплавом підприємств та інституцій, які співпрацюють» (В. Прайс), «ефективний спосіб і система взаємодії, постійного ділового спілкування територіально і економічно споріднених учасників» (С. Соколенко), «лока-

¹ Тарасенко В. Стратегии развития территориальных кластеров / В. Тарасенко // Экономические стратегии. – 2011. – № 11. – С. 82–92.

² Асаул А. Н. Строительный кластер – новая региональная производственная система / А. Н. Асаул // Экономика строительства. – 2004. – № 6. – С. 16–25.

³ Шаститко А. Е. Кластеры как дескретная структурная альтернатива управления трансакциями / А. Е. Шаститко // Научные исследования экономического факультета МГУ. Электронный журнал. – 2009. – № 1. – Т. 1. – С. 26–43.

лізована складова галузі, яка обмежена територіально» (А. Воронов), «спільність фірм тісно пов'язаних галузей, які взаємно сприяють зростанню конкурентоспроможності» (О. Юданов), «складними самоорганізуючими соціальними структурами, орієнтованими... на потенціал і бренд регіону» (А. Асаул, В. Тарасенко), «термін, який в економіці асоціюють з конкурентоспроможністю і державною політикою, а також інноваціями, високими технологіями» (В. Шаститко).

Так, у цьому випадку кластер визначається переважно як інституція: через взаємодію людського капіталу, пошук спільних інтересів, різні форми співробітництва, тобто через правила поведінки і конструктивного діалогу, які в кінцевому рахунку можуть надати додаткові конкурентні переваги. Крім того у згаданих визначеннях прослідковуються такі важливі чинники інституцій як використання переваг організаційного ресурсу, схем кооперації серед бізнесу та елементів ринкової інфраструктури, мотиваційних механізмів міжсуб'єктної взаємодії учасників кластера, а також формування правил і положень щодо створення територіально-галузевих об'єднань з інноваційними пріоритетами розвитку регіону, як соціально-економічної системи.

Цілий ряд інших дослідників визначають кластер переважно як об'єднання, тобто організації, а точніше нові інститути економічної системи господарювання, які почали з'являтися під впливом інституційних змін в економіці, формування нових елементів інституційного середовища, розвитку процесів глобальної конкуренції тощо. У цих визначеннях базовою ознакою кластерів є об'єднання окремих елементів (складових частин) у єдине ціле для реалізації певної функції або визначеної мети з орієнтацією на споживача. Наприклад, кластери розглядаються як «сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній» (М. Портер), «галузево-територіальне добровільне об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади» (М. Войнаренко), «добровільне об'єднання фірм у певній сфері підприємництва» (С. Соколенко), «об'єднання за територіальною ознакою схожих, пов'язаних між собою, взаємодоповнюючих підприємств» (Є. Безвушко), «добровільне об'єднання вже діючих підприємств будь-яких галузей економіки, пов'язаних спільними цілями» (Г. Семенов), «група взаємозалежних компаній, що територіально знаходяться поруч, та пов'язаних з ними організа-

цій» (Л. Федулова), «індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації мереж» (Ж. Мінгальова), «особливий вид організаційно-господарського об'єднання, найчастіше територіально локалізованого» (О. Позднякова) та ін.

Таким чином сутність тлумачення поняття кластерів знаходиться одночасно у двох площинах інституційної теорії: з одного боку кластери можуть існувати як певні впливові інституції, що формують правила взаємодії і співпраці представників, бізнесу, влади та окремих інституційних структур ринкової економіки переважно на регіональному рівні, а з іншого боку, вони можуть діяти і нові інституційні утворення (групи, корпорації, асоціації, інші об'єднання), які природно або штучно з'являються чи створюються для вирішення конкретних завдань з виробництва конкурентоспроможної інноваційної продукції задля формування центрів економічного зростання для певного регіону чи навіть країни.

Зазначимо, що після розгляду економічної сутності кластерів доцільним буде перехід до дослідження особливостей виникнення та еволюційного шляху розвитку кластерів, які можна систематизувати в розрізі шести основних етапів¹:

1) народження кластера, як правило, обумовлюється історичними обставинами, такими як наявність сировини, спеціальних знань в науково-дослідних організаціях або традиційне «ноу-хау», спеціальні, або сучасні вимоги певної групи, клієнтів, або фірм, та місцезнаходження фірм або підприємств, що відображають важливі інновації в технологіях, які стимулюють зростання багатьох інших. На першому етапі розвитку кластерів досить часто утворюються нові підприємства, що є передумовою для географічної концентрації суб'єктів господарювання, що знаходяться переважно на однаковій виробничій стадії;

2) з початком агломерування підприємств, вони починають отримувати більше вигод (переваг), обумовлених зовнішніми факторами, та акумулюють їх. Першим зовнішнім економічним фактором є створення групи спеціалізованих постачальників і підприємств з обслуговування, які часто утворюються після вертикальної дезінтеграції компаній, а також створення спеціалізованого ринку праці;

¹ Визначення методологічних підходів з питань виявлення, формування та підтримки транскордонних кластерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eep.org.ua/files/methodological_approaches_definition.doc

3) формування нових організацій, які надають послуги декільком підприємствам у кластері, який зростає (розширюється), наприклад, науково-дослідні інститути, спеціалізовані навчальні заклади та бізнес-асоціації;

4) розвиток зовнішніх економічних факторів та формування нових місцевих організацій сприяють зростанню рівня важливості, престижу і привабливості кластера. Ця ситуація, як правило, сприяє зростанню приєднання до кластера кількості фірм та висококваліфікованих працівників, що обумовлює зростання його привабливості та створенню оптимально сприятливих передумов для виникнення нових підприємств;

5) формування нематеріальних активів у вигляді взаємовідносин, що сприяють безкоштовному обміну інформацією, знаннями через, наприклад, неформальне співробітництво і допомагають координувати господарську діяльність. Тому, зрілі регіональні кластери можуть мати сполучення спеціальних, диференційованих, локалізованих відносин між особами та організаціями, які координуються щоденною співпрацею або правилами, які, переважно, діють тільки за умови сусідства;

6) кластер може бути успішним десятиріччями, або може стати складовою частиною нового кластера. Так, для багатьох регіональних кластерів рано чи пізно, але все розпочинається стадія занепаду. Як правило, основною причиною занепаду кластера є зміна бізнес поведінки підприємств-учасників, оскільки, остання у технологічному, інституціональному, соціальному і культурному аспектах стає більш внутрішньо-орієнтованою.

У даному контексті зауважимо, що деякі економісти виділяють тільки чотири стадії розвитку кластерів, а саме: 1) народження (ембріональну стадію); 2) розвитку; 3) зрілості; 4) розпаду¹.

На відміну від класичних форм кооперативно-господарської взаємодії, кластерні системи характеризуються такими ключовими особливостями:

- наявністю великого підприємства-лідера, який об'єднує довготермінову господарську, інноваційну та іншу стратегію усієї системи;

¹ Cluster policy in Europe / E brief summary of cluster policies in 31 European countries. – Europe Innovation Cluster Mapping Project. – Oxford Research AS, January. – 2008. – 34 p.

- територіальною локалізацією більшості суб'єктів господарювання – учасників кластерної системи;
- стійкістю господарських зв'язків між підприємствами-учасниками кластера, домінуючим значенням даних зв'язків для більшості учасників;
- довгостроковою координацією взаємодії учасників системи в рамках її виробничих програм, інноваційних процесів, основних систем управління, контролю якості;
- орієнтованістю продукції кластерів на експорт або імпортозаміщення;
- наявністю сучасних корпоративних систем управління, контролю бізнес-процесів, колективного господарського моніторингу тощо.

Відмітимо, що світовий досвід підтверджує той факт, що сучасне високотехнологічне виробництво може бути засноване лише на процесах інтеграції наукових, інноваційних, виробничих підприємств різного типу, тобто на формуванні і ефективному функціонуванні кластерів. Досліджуючи кластери, як інституції ринкової економіки з погляду економічної теорії, доцільно розглянути їх основні види з урахуванням ключових ознак класифікації кластерів (табл. 1.1.3)¹.

Таблиця 1.1.3

Основні види кластерів, як інституцій ринкової економіки

Вид кластера	Базові характеристики кластера
<i>1. Залежно від особливостей функціонування кластера</i>	
Галузеві кластери	Кластер утворюється в різних видах виробництва з високим рівнем агрегації («хімічний кластер») або на ще більш високому рівні агрегації («аерокосмічний кластер»)
Кластери з вертикальними виробничими зв'язками	Кластер утворюється навколо головних фірм або мереж основних підприємств, охоплює процеси виробництва, постачання і збуту
Кластери з регіональною обмеженою формою, економічної діяльності	Кластер формується всередині родинних секторів, як правило пов'язаних з певними науковими установами

¹ Сафонов Ю. М. Кластерна політика регулювання сировинного комплексу текстильної промисловості України / Ю. М. Сафонов // Легка промисловість. – 2011. – № 1. – С. 35–36.

Продовження таблиці 1.1.3

Вид кластера	Базові характеристики кластера
2. Залежно від структури кластера	
Технологічний	Сукупність виробництв, пов'язаних однією технологією
Технологічно-фокусний	Кластер підприємств, зосереджених навколо одного центра – лідируючого великого підприємства, науково-дослідного інституту або університету
Якісний	Кластер підприємств, які удосконалюються в усіх сферах взаємодії, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності кожного учасника, а відтак, підсилюючи економічне становище всього кластеру
Вертикальний	Характеризує кластери із ієрархічним зв'язком суміжних етапів виробничого або інноваційного процесу
Латеральний	Об'єднання в кластер різних секторів однієї галузі, що забезпечують економію завдяки ефекту масштабу
Географічний	Формування кластерів чітко пов'язане з визначеною територією, починаючи від суто місцевих кластерів (плодово-консервний) до глобальних кластерів
3. Залежно від особливостей побудови кластера	
«Зверху вниз»	Першочергове формування органів дорадчої координації та моніторингу, визначенням стратегії кластера в цілому та його ресурсної підтримки
«Знизу нагору»	Розробка окремих проєктів і програм, що інтегрують потенційних учасників кластера
Комбінований варіант	Паралельно в часі сполучаються обидва підходи

Таким чином, незалежно від характеру використовуваної підприємницької стратегії кожен із суб'єктів, що взаємодіють у кластері, є лише однією з сторін процесу взаємодії, а його інтереси відмінні від інтересів інших суб'єктів об'єднання. Тому, забезпечення ефективної внутрікластерної взаємодії передбачає реалізацію комплексу базових принципів, яких повинні дотримуватися учасники кластера (табл. 1.1.4)¹.

¹ Корабельников В. М. Классификация взаимодействия предпринимательских структур в составе регионального кластера / В. М. Корабельников, Д. В. Костюкевч // Актуальные проблемы экономики, политики и права : сб. науч. тр. – Мурманск : Мурман. акад. экономики и управления, 2008. – С. 72–82.

Таблиця 1.1.4

**Базові принципи забезпечення ефективної внутрікластерної взаємодії
учасників кластеру з погляду економічної теорії**

Принцип	Зміст принципу
Обміну результатами діяльності	Здатність здійснювати обмін результатами діяльності створює для учасників взаємодій можливість спільного подолання обмеженості ресурсів
Конкуренто- спроможності	Поділяючи з іншими суб'єктами підприємництва обмежені ресурси, кожен учасник взаємодій стає учасником конкурентної боротьби
Компромісу	Задовольняючи свої потреби в обмежених ресурсах шляхом обміну результатами діяльності, підприємства зустрічаються з необхідністю враховувати інтереси інших суб'єктів господарювання
Невизначеності	У регіональному кластері існує різноманіття видів підприємницької діяльності, жоден з яких не може бути повністю спочатку спланований через необхідність постійного забезпечення свободи вибору усіма учасниками кластерних взаємодій
Асоціативності	Ефективність підприємницької діяльності суб'єктів кластерних взаємодій знаходиться під впливом їх здатності до усвідомлення принципів бізнесу, ділових інтересів, складу об'єктів бізнесу і потенційних партнерів за операціями
Раціональності	Оскільки суб'єкти кластерних взаємодій приймають рішення в умовах ризику, кожне прийняте рішення має бути максимально виваженим, продуманим, обґрунтованим і раціональним
Обмеженості ресурсів	Обмеженість матеріальних благ учасників кластерних взаємодій зумовлює необхідність взаємодії суб'єктів підприємництва
Вартості	За допомогою вартісного оцінювання благ суб'єкти кластерної взаємодії можуть порівнювати власні витрати з доходами і оцінювати ефективність участі у взаємодії
Відповідальності	Вибір, який робить кожен із суб'єктів взаємодії, зобов'язує його відповідально виконувати умови прийнятих зобов'язань і виступає необхідною умовою довготривалого розвитку системи кластерних взаємодій
Синтезу	Реалізація економічних інтересів учасників кластерних взаємодій призводить до синтезу приватного (егоїстичного) і суспільного в інтересах взаємодіючих суб'єктів і в їх діях

Продовження таблиці 1.1.4

Принцип	Зміст принципу
Концентрації ресурсів	Розвиток кластерних взаємодій проявляється в постійному освоєнні суб'єктами кластерних взаємодій всіх видів ресурсів
Креативності або інновацій	Креативність виявляється за допомогою освоєння нових технологій створення продукції, надання послуг, виконання робіт, споживання благ, інших форм діяльності суб'єктів кластерних взаємодій
Системної інтеграції	Системна інтеграція суб'єктів кластерних взаємодій, їх ділових інтересів, їх цілей і дій сприяє перетворенню конфліктів інтересів у внутрішній джерело самостійного розвитку регіонального кластера, в якому є ці відносини
Системної самоорганізації	Системна самоорганізація бізнесу і менеджмент на мікро-і макроекономічному рівнях є обов'язковими умовами сталого розвитку кластерних взаємодій як основи розвитку регіонального кластера

Відмітимо, що забезпечення ефективного та якісного управління внутрішньо-кластерними взаємодіями передбачає:

1) формування пакетів інноваційних рішень для кластерних лідерів (відбір інноваційних компаній, що ведуть розробки для впровадження в технології лідируючої компанії тощо), яке припускає ініціацію співпраці різних учасників об'єднання з лідируючою компанією всередині кластера;

2) планування індикаторів результативності спільної інноваційної діяльності учасників всередині кластера;

3) організацію зустрічей щодо встановлення партнерських відносин бізнесменів і топ-менеджерів інноваційних організацій у кластері;

4) планування, супровід та контролінг інноваційних проєктів, що реалізуються учасниками кластера.

Отже, у сучасних умовах з погляду економічної теорії кластери розглядаються як об'єкт промислової політики нового зразка, а саме «кластерної політики», основною метою якої є підвищення конкурентоспроможності країни або окремого регіону.

Провідною ідеєю кластерної політики є розуміння того, що хоча стабільні політико-правові, соціальні інститути, послідовна макроекономічна політика є важливими передумовами національного (регіонального) сталого розвитку, фактично потужність фор-

мується на мікроекономічному рівні на основі рівня здатності підприємств здійснювати виробництво інноваційних товарів (надавати послуги), що характеризуються стабільним попитом та є інвестиційно привабливими і рентабельними.

Стратегії та моделі управління кластерним розвитком.

В умовах посилення конкурентної боротьби підприємства оцінили переваги внутрішньої регіональної кооперації та необхідність захисту регіонального ринку. Суб'єкти підприємництва усвідомили, що використання кластерних технологій дозволить максимально використати регіональний потенціал, конкурентні переваги перетворюються на важливий інструмент управління, дозволяють програмувати соціально-економічний розвиток регіону, а відтак забезпечувати стійке зростання національної економіки в цілому.

Таким чином, в даному контексті, актуальності набуває дослідження методичного інструментарію, а саме стратегій та моделей управління кластерним розвитком, як ключової передумови забезпечення економічного зростання національної економіки на усі її рівнях.

Необхідно зазначити, що кластери відграють провідну роль у процесі формуванні регіональної стратегії економічного розвитку, а відтак, конкурентні переваги регіону можна виявити шляхом оцінки його кластероутворюючого потенціалу.

На нашу думку, кластероутворюючий потенціал регіону включає в себе вирішення двох важливих завдань: виявлення існуючих кластерів та визначення потенційних кластерів. Так, виявлення існуючих кластерів передбачає, перш за все, їх ідентифікацію за допомогою кількісного та якісного інструментарію.

У таблиці 1.1.5 наведено основні інструменти кількісного аналізу ідентифікації кластерів за методикою Е. Бергмана та Е. Фезера, які знайшли поширення і широке використання у зарубіжній практиці¹.

При використанні мікрорівневої моделі кластерного аналізу кластери розглядають як групи підприємств, які виготовляють подібні вироби (тобто є представниками однієї галузі економіки) і між якими існують формальні та неформальні взаємозв'язки.

¹ Bergman Edward M. Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications / Edward M. Bergman, Edward J. Feser [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.ri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/chapter4Jimi>

Таблиця 1.1.5

**Моделі кількісного аналізу ідентифікації кластерів
за методикою Е. Бергмана та Е. Фезера**

Інструментарій моделі кластерного аналізу	Оцінка інструментарію	
	Переваги	Недоліки
<i>Модель кластерного аналізу на мікрорівні</i>		
- місцеві опитування; - Delphi-методи; - фокус-групи; - аналіз думок експертів; - дослідження коефіцієнтів локалізації	Придатні для використання за умов, коли в регіоні виділяються провідні галузі, але невідомі механізми, які дозволяють окремим підприємствам посилити свої конкурентні переваги під час взаємодії з іншими підприємствами всередині цих галузей	Малопродуктивні при виявленні просторових кластерів на регіональному рівні, оскільки не дозволяють в силу своєї трудомісткості сформувати цілісний погляд на розвиток економіки регіону
<i>Модель міжгалузевого кластерного аналізу</i>		
- аналіз матриць міжгалузевого балансу (продуктовий обмін); - аналіз матриць міжгалузевого балансу (інноваційний обмін); - мережевий аналіз	Корисні в ситуації практично повної невизначеності, наприклад, коли регіони хочуть виявити поки ще чітко не сформовані механізми взаємодії і потенційні альянси між добре відомими основними галузями та галузями, які ще не достатньо розвинені у регіоні	В Україні відсутня необхідна організація статистичних даних для використання методів міжгалузевого кластерного аналізу

Кластери характеризуються ланцюгами постачальників і споживачів, однак пояснення порядку формування доданої вартості в таких ланцюгах менш актуально для ідентифікації кластерів, ніж характеристика взаємозв'язків між учасниками.

Тобто макрорівневі дослідження є найбільш поширеними методами аналізу переважно галузевих кластерів. Натомість інструментарій моделі міжгалузевого кластерного аналізу використовуються для ідентифікації переважно територіальних кластерів. Наявність чітко визначених територіальних меж дослідження дозволяє виявити не чітко сформовані механізми взаємодії та потенційні утворення в ситуації практично повної невизначеності.

В умовах української дійсності, ідентифікуючи кластери на регіональному рівні, не заперечуючи корисності кількісних методів дослідження, відмітимо і деякі об'єктивні перешкоди їх застосування:

- розглянуті методи ідентифікації передбачають існування вимірників, які дозволяють вичерпано робити висновки про існування кластера. Це рівнозначно твердженню, що кластер повинен себе «достатньо чітко проявити», однак воно було піддане критиці навіть відданими прихильниками методів кількісної ідентифікації;
- просторові межі кластера не завжди збігаються з межами адміністративних утворень, в яких здійснюється збір статистичних даних;
- в Україні на рівні територій відсутня необхідна організація статистичних даних, водночас методи міжгалузевого кластерного аналізу потребують побудови балансів на рівні окремих регіонів з використанням достатньо деталізованої галузевої інформації;
- кластери динамічні за своєю природою, а відповідно, потрібен регулярний моніторинг аналізу їх діяльності та характеру внутрішніх якісних взаємозв'язків¹.

Однак, незважаючи на існування перешкод на шляху використання кількісних методів ідентифікації регіональних кластерів, в Україні набув поширення і практичного використання метод коефіцієнтів, зокрема, розрахунок коефіцієнтів спеціалізації, які дозволяють в динаміці порівняти темпи зростання обсягів виробництва, залучених інвестицій, введених технологій тощо в розрізі галузей у кожному з регіонів та по Україні в цілому. Порядок та особливості застосування коефіцієнтів спеціалізації для ідентифікації кластерів наведено на рис. 1.1.1 у якості відповідного алгоритму кількісного аналізу ідентифікації кластерів з метою виявлення існуючих кластерів та визначення потенційних кластерів.

Прийнявши середньостатистичні значення коефіцієнтів за кожною з галузей економіки за 1, отримаємо:

1) якщо значення коефіцієнта спеціалізації галузі регіону K_{cp} перевищує аналогічний показник по Україні K_{ey} , ця галузь є експортно-орієнтованою:

$$K_{cp} > K_{ey} \rightarrow \text{експортноорієнтована галузь};$$

2) якщо значення коефіцієнта спеціалізації галузі регіону менше аналогічного показника по Україні, ця галузь є імпоротно-орієнтованою:

$$K_{cp} < K_{ey} \rightarrow \text{імпоротноорієнтована галузь};$$

¹ Рибчинська Л. А. Оцінка кластероутворюючого потенціалу регіону / Л. А. Рибчинська // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2009. – № 6, т. 1. – С. 50–55.

З) якщо значення коефіцієнта спеціалізації галузі регіону є доволі низьким (за різними підрахунками, не повинно перевищувати 0,25), продукція галузі використовується для внутрішніх потреб регіону:

$K_{cp} < 0,25 \rightarrow$ галузь,
орієнтована для внутрішніх потреб регіону.

Рис. 1.1.1. Алгоритм проведення кількісного аналізу ідентифікації кластерів

Підтримка розвитку галузей з низьким рівнем спеціалізації та ініціювання створення в них кластерів не є економічно обґрунтованою, оскільки продукція таких галузей суттєво не впливає на формування валового регіонального продукту, тому при формуванні переважно територіальних кластерів такі підприємства відіграють, як правило, роль інфраструктурних елементів регіону.

Отже, вважаємо, мезорівневі техніки ідентифікації кластерів поряд зі збором кількісних даних одночасно повинні здійснювати збір не менш важливих якісних характеристик, які можна отримати при використанні методу експертних оцінок шляхом проведення анкетування, інтерв'ю учасників об'єднання та інших методик збору інформації. При цьому потрібно застосовувати інтегративний підхід, який дозволяє взаємоузгодити думки всіх інтерв'юєрів.

З метою подолання негативних наслідків впливу на формування кластерів у регіоні, при формування комплексу заходів підтримки розвитку кластерів пропонуємо враховувати існуючий взаємозв'язок між рівнем спеціалізації регіону та продуктивністю галузі.

Залежно від рівня спеціалізації регіону та продуктивності галузі можна виділити чотири основні типи кластерних формувань:

1. «Кластери-лідери» – об'єднання, для яких характерний високий рівень спеціалізації регіону та продуктивності галузі. Як правило, це сформовані кластери, які перебувають на стадії розвитку: володіють сформованою базою матеріально-технічного постачання та збуту продукції, наявністю стійких зв'язків між учасниками об'єднання, високим рівнем інвестиційних потреб, дієвою системою інноваційного забезпечення, розвиненою інфраструктурною підтримкою та інформаційною базою даних. Такі кластери швидко адаптуються до потреб ринкового середовища, і не потребують державної підтримки та коригування напрямів їх розвитку.

2. «Стійкі кластери» – об'єднання, для яких характерний високий рівень спеціалізації регіону, проте доволі низький рівень продуктивності галузі. Такі кластери перебувають на стадії зрілості, характеризуються сформованим набором пропонованої продукції, незначними обсягами залучених інвестиційних ресурсів, ефективною системою моніторингу ринкових потреб споживачів. У випадку виявлення таких кластерів місцевим органам влади потрібно визначити перелік дій для підвищення конкурентних переваг об'єднання та, враховуючи важливість галузей для потреб регіону, прийняти рішення про можливі напрями реорганізації кластера.

3. «Потенційні кластери» – об'єднання, для яких характерний низький рівень спеціалізації, але високий рівень продуктивності галузі. Кластери перебувають на етапі зародження, потребують державної підтримки, великих обсягів залучених ресурсів, використання інноваційних технологій і залучення висококваліфікованого персоналу.

4. «Складні кластери» – характеризуються низьким рівнем спеціалізації регіону та невисокою продуктивністю галузі. Оскільки діяльність підприємств кластера спрямована на задоволення внутрішніх потреб регіону, такі виробництва характеризуються високою часткою державного замовлення, невисокою рентабельністю та, відповідно, обсягами залучених інвестицій, виготовлена продукція є стандартизованою.

На нашу думку, регіональна політика підтримки кластерного розвитку повинна бути спрямована на підтримку «кластерів-лідерів», «стійких кластерів» та «потенційних кластерів», оскільки, виявлення і підтримка розвитку потенційних кластерів – важлива складова кластероутворюючого потенціалу регіону. Регіональна політика сприяння розвитку кластерів, з однієї сторони, має бути спрямована на ідентифікацію потенційних кластерів в регіоні, з іншої, – повинна забезпечувати формування єдиної основи для порівняння діяльності кластерів в регіоні^{1, 2}.

На думку Блудової С. М., при вивченні потенціалу створення кластерів в регіоні необхідно, насамперед, провести ідентифікацію регіональних можливостей з реалізації кластерної політики та підтримки прояву кластерних ініціатив³. Ідентифікація регіональних можливостей передбачає оцінку таких складових бізнес-клімату, як умови факторів виробництва, їх якості і рівня спеціалізації; умови для конкуренції і стратегічного розвитку та попиту; зв'язані або підтримуючі галузі. Таким чином, вивчення регіональних можливостей щодо формування кластерів нерозривно пов'язане

¹ Марков Л. С. Управление эффективностью функционирования региональных высокотехнологических кластеров / Л. С. Марков // Регион: экономика и социология. – 2007. – № 2. – С. 20–34.

² Марченко Г. В. Инвестиционная привлекательность регионов как фактор их конкурентоспособности [Электронный ресурс] / Г. В. Марченко. – Режим доступа: www.hse.ru/ic6/report05.doc

³ Блудова Н. С. Региональные кластеры как способ управления внешне-экономическим комплексом региона [Электронный ресурс] / Н. С. Блудова // Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. – 2004. – № 2 (13). – Режим доступа: <http://www.ncstu.ru>

з оцінкою рівня конкурентоспроможності регіону. Тому, на підставі використання запропонованої нами класифікації кластерів проведемо оцінку регіональних можливостей та підтримки формування кластерів, що представлено у таблиці 1.1.6.

Таблиця 1.1.6

Стратегії державної підтримки формування та розвитку кластерів

Потенціал кластеризації	
Високий	Низький
Група 1. «Кластерів-лідерів»	
Високий темп галузевого зростання у поєднанні з високою часткою у ВРП і високим потенціалом кластеризації характеризує самостійно сформовані кластери, не потребують державної підтримки	Високий темп галузевого зростання у поєднанні з високою часткою у ВРП і низьким потенціалом кластеризації показує стратегічну важливість галузі для розвитку регіональної економіки; через відсутність природних стимулів до кластеризації активна державна підтримка в напрямі ініціювання створення кластерів дозволить отримувати додаткові конкурентні переваги в галузі
Група 2. «Стійкі кластери»	
Висока частка у ВРП в поєднанні з високим потенціалом кластеризації створює природні переваги членам кластеру та визначає стратегічну важливість для регіону; одночасно низький темп галузевого зростання обумовлює необхідність державної підтримки інноваційного розвитку підприємств галузі	Висока частка у ВРП обумовлює важливість галузі при формуванні регіонального продукту та визначенні стратегії регіонального розвитку; однак низький темп галузевого зростання і відсутність природних стимулів до кластеризації обумовлюють необхідність, з одного боку, інноваційних впливів, з іншого, активізацію кластерного руху
Група 3. «Потенційні кластери»	
Високий потенціал кластеризації свідчить, що ці галузі формують спеціалізацію економічної системи; в поєднанні з високим темпом кластерного росту вони створюють базис регіональної економіки. Одночасно низька частка у ВРП означає, що якісь галузі через їх важливість потребують сильної державної підтримки, залучення великих обсягів ресурсів, використанні інноваційних технологій	Високий темп галузевого зростання означає, що ці галузі за умови державного стимулювання інвестиційних впливів та залучення висококваліфікованого персоналу здатні забезпечити високу частку в ВРП. Ініціювання створення кластерів в цих галузях за принципом «зверху-вниз» дозволить виявити внутрішні джерела зростання регіональної економіки

Продовження таблиці 1.1.6

Потенціал кластеризації	
Високий	Низький
<i>Група 4. «Складні кластери»</i>	
Характеризуються низьким темпом галузевого зростання у поєднанні з низькою часткою у ВРП, однак високим потенціалом кластеризації. Державна підтримка створення кластерів можлива за умови важливості розвитку галузі для регіону або країни, відповідно, такі виробництва характеризуються високою часткою державного замовлення, невисокою рентабельністю і обсягами залучених приватних інвестицій	Низький темп галузевого зростання у поєднанні з низькою часткою у ВРП і низьким потенціалом кластеризації не створюють передумов для ініціювання створення кластерів; діяльність підприємств галузі спрямована на задоволення внутрішніх потреб регіону

Примітка. Побудовано з урахуванням рис. 1.1.1.

Необхідно зазначити, що при розгляді політики державного стимулювання штучного створення територіально-галузових кластерів для галузей, які характеризуються низьким рівнем кластеризації, необхідно проаналізувати основні переваги, які дає його освіту для інноваційного розвитку регіону.

Ефективність кластерного підходу визначається тим, що на відміну від галузевого підходу кластеризація дозволяє сформувати комплексний погляд на державну політику розвитку регіону з урахуванням потенціалу регіональних економічних суб'єктів. У кінцевому підсумку розвиток економіки регіонів шляхом кластеризації дозволяє збільшити приплив капіталів і технологій, прямих інвестицій, які привносять в регіон інтелектуальні ресурси, управлінські навички, нові технології тощо. У цьому контексті слід звернути увагу, на дослідження ключових характерних рис успішного функціонування кластерів, якими є:

- наявність тісного взаємозв'язку між підприємствами, які роблять учасників кластерів більш сильними порівняно з тими підприємствами, які працюють поодиноко;
- кооперація і співробітництво, які є стимулами до пошуку нових, більш досконалих методів роботи;
- орієнтація на потреби ринку, що є головним фактором визначення загальної стратегії підприємств;
- забезпечення відповідності стратегії кожного окремого виробництва, загальної стратегії розвитку регіону;

- стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу, найбільш мобільної і гнучкої складовою ринкової економіки.

Слід зазначити, що дослідження показали, що умови створення й функціонування кластерів, особливо при об'єднанні малих підприємницьких структур, можуть бути одночасно й умовами інвестування перспективних проектів на основах кластерних технологій. Адже без ініціативи неможливо реалізувати навіть найпростіший, примітивний проект або залучити які-небудь інвестиції; тільки нові, оригінальні, нестандартні інноваційні ідеї можуть зацікавити інвестора; тільки інтеграція зусиль влади, бізнесу та інституцій (наукових, освітніх, громадських організацій) може бути умовою успішного залучення інвестицій на цю територію (місто, район, регіон); без обміну інформацією про потенційні можливості регіону, його пріоритети, інвестиційну привабливість та перспективи розвитку неможливо отримати яка-небудь інвестиційну пропозицію від потенційних інвесторів; і нарешті, тільки економічний інтерес від вкладеного капіталу може бути гарантією успішної реалізації будь-якого реального інвестиційного проекту¹. Так, Колошин А. пропонує оцінювати вплив кластера на навколишнє середовище шляхом аналізу напрямів перерозподілу інвестиційних ресурсів, просторової концентрації зростання і ефектів переливу інвестицій на території (див. табл. 1.1.7)².

Дещо іншим є підхід Родіонової Л. М. та Хайрулліна Р. Ф., які зазначають, що діяльність кластера повинна бути націлена, насамперед, на генерацію нових інвестицій, тобто створення «додаткових інвестицій», що є основною стратегією розвитку кластера³. Для оцінки ефективності здійснених заходів необхідно періодично проводити оцінку впливу кластера на розвиток інвестиційного потенціалу підприємства.

¹ Войнаренко М. П. Інноваційні стратегії управління підприємством за умов глобалізації : монографія / М. П. Войнаренко, С. Г. Зінченко, С. М. Злепко, О. О. Тарута. – Хмельницький : ХНУ, 2011. – 174 с.

² Колошин А. Анализ зарубежного опыта повышения отраслевой, региональной и национальной конкурентоспособности на основе развития кластеров [Электронный ресурс] / А. Колошин, К. Разгуляев, Ю. Тимофеева, В. Русинов. – Режим доступа: http://www.politanaliz.ru/articles_695.html

³ Родіонова Л. Н. Кластеры как форма интеграции инвестиционных ресурсов [Электронный ресурс] / Л. Н. Родіонова, Р. Ф. Хайруллин // Нефтегазовое дело. Электронный научный журнал. Вып. 1/2006. – Режим доступа: http://www.ogbus.ru/authors/Rodionova/Rodionova_4.pdf

Таблиця 1.1.7

**Модель оцінки впливу розвитку кластера
на формування інвестиційного потенціалу територій**

Вплив кластера на навколишню територію	Вимірювальний вплив	Методи оцінки
Перерозподіл інвестиційних ресурсів	Покращення доступності інвестиційних ресурсів в інших галузях економіки	Дослідження джерел інвестиційної привабливості фірм, що не відносяться до кластера Аналіз вартості інвестиційних ресурсів для кластера та окремих підприємств
Просторова концентрація зростання інвестиційної привабливості	Просторовий розподіл ефектів зростання інвестиційної привабливості для підприємств, що відносяться до кластерів	Формування групи показників, які дозволять проаналізувати концентрацію зростання інвестиційної привабливості всередині кластера
Ефекти переливу інвестицій на території	Прямі або непрямі ефекти впливу кластера на розвиток інших компонентів економіки	Дослідження фірм, що входять або не входять у кластер. Побудова ланцюжка «додаткових інвестицій»

Дієва кластерна політика дозволяє сформувати конкурентоспроможні кластери. Традиційно кластер не можна представити механічною сумою підприємств і організацій, що утворюють такі мережі. Родовою ознакою кластера є отримання синергетичного ефекту від діяльності його членів. На нашу думку, варто погодитися зі Скочем А. В., який вважає, що зовсім необов'язково прив'язувати конкурентоспроможність кластера до ромбу конкурентних переваг, так як М. Портер виділив детермінанти конкурентоспроможності на основі аналізу розвинених країн, тому не всі з них можуть бути застосовані для держав, які розвиваються. Для них, у визначенні конкурентоспроможності кластера швидше характерний аналіз традиційних факторів – праці, землі і капіталу¹. Так, за підходом Колошина А., конкурентоспроможні регіональні кластери повинні характеризуватися наявністю таких ознак:

¹ Скоч А. В. Место кластеров в современных концепциях формирования региональной экономической политики [Электронный ресурс] / А. В. Скоч. – Режим доступа: <http://independent-academy.net/science/tetradi/12/skoch.html>

- стійка (якщо не лідируюча) позиція на регіональному ринку: конкурентоспроможність кластера, безумовно, залежить як від його частки на регіональному ринку, так і від зростання цієї частки;

- технологічна перевага в галузі і здатність до інновацій: здатність до проведення науково-технічних розробок і вміння звернути технологічну перевагу в успішно реалізовану продукцію характерно для всіх успішних кластерів (навіть для галузей, що знаходяться у фазі зрілості або спаду, де темпи технологічних змін обмежені);

- здатність до самооновлення: кластери повинні здійснювати діяльність по самопідтримки і самоврядуванню¹.

Зазначені ознаки конкурентоспроможності регіональних кластерів нами було враховано у процесі формування системи комплексної оцінки конкурентоспроможності регіональних кластерів (табл. 1.1.8).

Таблиця 1.1.8

**Система комплексної оцінки конкурентоспроможності
регіональних кластерів**

Показник (критерій) оцінки	Спосіб вимірювання	Формула для розрахунку
<i>Позиція на ринку</i>		
Лідируючі позиції на регіональному ринку	Лідируюча частка кластера на регіональному ринку	$\frac{Q_k}{Q_p} > \frac{Q_n}{Q_p}$
Освоєння нових ринків збуту	Збільшення кількості нових ринків, на яких присутні фірми-учасники кластера	$M_t - M_{t-1} > 0$
Вихід на національний та світовий ринки	Зростання обсягів внутрішнього та (або) зовнішнього експорту кінцевої продукції (послуг) кластера	$Q_{et} - Q_{et-1} > 0$
<i>Технологічне лідерство та спроможність до інновацій</i>		
Рівень проведених науково-дослідних розробок	Попит на проведенні всередині кластера науково-дослідні розробки на регіональному, національному та світовому ринках з боку підприємств – не членів кластера	$R_t - R_{t-1} > 0$

¹ Конопльова І. Організаційно-економічний механізм інституційного забезпечення управління економікою: державний та регіональний аспект / І. Конопльова, В. Папп // Економіст. – 2008. – № 6. – С. 46–51.

Продовження таблиці 1.1.8

Показник (критерій) оцінки	Спосіб вимірювання	Формула для розрахунку
Здатність кластера до впровадження інновацій і виробництва нових видів продукції	Кількість вироблених нових видів продукції; аналіз переваг нових видів продукції перед існуючими продуктами; дослідження структури попиту на існуючі і нові види продукції	$\frac{P_t}{Q_k} > \frac{Q_t}{Q_k}$
Здатність членів кластера до технічної модернізації та впровадження інновацій у виробничий процес	Кількість нових технологічних ліній, процесів, інноваційних підходів і виробничих рішень, які були впроваджені членами кластера	$T_t - T_{t-1} > 0$
Спроможність до оновлення		
Утворення нових підприємств	Збільшення кількості учасників кластера	$\tilde{N}_t - C_{t-1} > 0$
Залучення іноземних учасників	Зростання обсягу (і якості) залучених іноземних інвестицій в рамках кластера	$I_t - I_{t-1} > 0$
Частка економічної активності в регіоні	Збільшення частки продукції (послуг) кластера у валовому регіональному продукті	$\frac{\sum_{i=1}^n VRP_k^t}{VRP_k^t} > \frac{\sum_{i=1}^m VRP_k^{t-1}}{VRP_p^{t-1}}$

У таблиці використано наступні позначення:

Q_k – загальний обсяг виробництва продукції (наданих послуг) членів кластера;

Q_n – обсяг виробництва продукції (наданих послуг) підприємств регіону, що не входять в кластер;

Q_p – загальний обсяг виробництва продукції (наданих послуг) у регіоні;

M_t – кількість регіональних ринків, на яких реалізується продукція (надаються послуги) членів кластера в досліджуваному періоді;

M_{t-1} – кількість регіональних ринків, на яких реалізується продукція (надаються послуги) членів кластера у попередньому періоді;

Q_{et} – обсяг експорту виробленої продукції (наданих послуг) членів кластера за межі регіону і (або) країни в досліджуваному періоді;

Q_{et-1} – обсяг експорту виробленої продукції (наданих послуг) членів кластера за межі регіону і (або) країни в попередньому періоді;

R_t – кількість реалізованих кластером науково-дослідних розробок підприємствам – не членам кластера в досліджуваному періоді;

R_{t-1} – кількість реалізованих кластером науково-дослідних розробок підприємствам – не членам кластера у попередньому періоді;

P_t – обсяг виробництва нових видів продукції (наданих послуг) членами кластера в досліджуваному періоді;

Q_t – обсяг виробництва існуючих раніше видів продукції (наданих послуг) членами кластера в досліджуваному періоді;

T_t – кількість нових технологічних ліній, процесів, інноваційних підходів і виробничих рішень, впроваджуваних членами кластера в досліджуваному періоді;

T_{t-1} – кількість нових технологічних ліній, процесів, інноваційних підходів і виробничих рішень, впроваджуваних членами кластера у попередньому періоді;

C_t – кількість учасників кластера в досліджуваному періоді;

C_{t-1} – кількість учасників кластера в попередньому періоді;

I_t – обсяг залучених іноземних інвестицій учасниками кластера в досліджуваному періоді;

I_{t-1} – обсяг залучених іноземних інвестицій учасниками кластера в попередньому періоді;

$\sum_{i=1}^n VRP_k^t$ – обсяг валового регіонального продукту, що випускається членами кластера в досліджуваному періоді;

$\sum_{i=1}^n VRP_k^{t-1}$ – обсяг валового регіонального продукту, що випускається членами кластера у попередньому періоді;

VRP_p^t – обсяг валового регіонального продукту в досліджуваному періоді;

VRP_p^{t-1} – обсяг валового регіонального продукту в попередньому періоді.

Отже, проведені нами дослідження свідчать, що в умовах посилення конкурентної боротьби між регіонами за обсяги залучених інвестиційних ресурсів, першочерговими стають завдання перегляду існуючих і пошуку нових інструментів регіональної політики. Без сумніву, державні органи і підприємницькі структури сьогодні зацікавлені в активному впровадженні світових ініціатив

зі створення та реалізації кластерної концепції регіонального розвитку. Оскільки, конкурентні переваги країни створюються і в основному реалізуються на регіональному рівні, а отже, саме регіони стають головним об'єктом державної інноваційної політики через формування системи конкурентоспроможних кластерів та забезпечення кластерного розвитку в регіоні. Адже, за своїм потенціалом та структурою кластерна політика виступає саме тим комплексом заходів, який може забезпечити підвищення інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності вітчизняної економіки шляхом розвитку конкурентних ринків, прискорення розвитку малого та середнього бізнесу, стимулювання ініціативи на місцях та активізацію взаємодії між державою, бізнесом та науковими організаціями.

Інституційне забезпечення розвитку соціально-економічних систем на засадах кластеризації. Посилення впливу світових інтеграційних процесів на розвиток економіки України обумовлює необхідність перегляду ролі регіонів у формуванні національного економічного потенціалу. Так, пошук джерел інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем на засадах кластеризації виступає невід'ємною складовою національної та регіональної економічної політики та потребує впровадження нових інноваційно орієнтованих форм її реалізації.

Зазначимо, що переваги регіональних інноваційних систем не можуть проявитися самі по собі, адже регіоналізація створює сприятливі передумови для інноваційного розвитку, але не забезпечує його саме по собі. Для успішного інноваційного розвитку соціально-економічних систем необхідно на регіональному рівні здійснювати підтримку «точок зростання» (одна або кілька бізнес-одиниць, які діють узгоджено і здійснюють розробку та впровадження передових або проривних технологій у виробництво) шляхом створення кластерів.

Провівши аналіз сучасних парадигм забезпечення розвитку соціально-економічних систем, Скочем А. В. було визначено місце кластерної політики, як надзвичайно важливого інструменту забезпечення інноваційному розвитку соціально-економічних систем економіки регіону (табл. 1.1.9)¹.

¹ Скоч А. В. Место кластеров в современных концепциях формирования региональной экономической политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://independent-academy.net/science/tetradi/12/skoch.html>

Таблиця 1.1.9

**Роль кластерної політики у сучасній парадигмі
розвитку соціально-економічних систем регіону**

Суть парадигми	Роль кластера у парадигмі розвитку соціально економічних систем регіону
<i>Інтерпретація регіону як квазідержави</i>	
Регіон є відносно відокремленою підсистемою національної економіки, враховує світову тенденцію передачі на регіональний рівень все більших функцій і фінансових ресурсів. Міжрегіональні економічні взаємодії здійснюються в рамках асоціацій економічної взаємодії	Насправді українські регіони не є відокремленими підсистемами. Відсутня можливість цілеспрямованого формування кластерів в рамках регіональної політики. Конкурентоспроможні кластери можуть з'явитися тільки в результаті формування міцних горизонтальних зв'язків між регіонами. Оскільки ефективний розвиток міжрегіональної інтеграції без підтримки регіонального центру є малоймовірним, кластери не відіграватимуть суттєвої ролі в реалізації регіональної політики
<i>Інтерпретація регіону як квазікорпорації</i>	
Виступаючи великим суб'єктом економічної діяльності, регіон активно конкурує з іншими регіонами, національними та транснаціональними корпораціями на ринках факторів виробництва, товарів і послуг	За цієї парадигми великі регіони можуть стати каталізаторами розвитку міжрегіональної інтеграції та формування конкурентоспроможних кластерів. Існує ризик потрапляння кластероутворюючих підприємств із сусідніх, більш слабких регіонів в підпорядковане положення по відношенню до підприємств регіону – ініціаторів створення кластера (можливо і їх витіснення з кластера менш ефективними підприємствами регіону-ініціатора)
<i>Інтерпретація регіону як ринку</i>	
Досліджуються особливості функціонування різних видів ринків всередині регіональних кордонів	Завдання розширення меж ринків на основі розвитку міжрегіональної інтеграції у цьому випадку не ставиться. Отже, перспективи створення є тільки у внутрірегіональних кластерів
<i>Інтерпретація регіону як соціуму</i>	
Орієнтація на підвищення якості життя населення регіону на основі відтворення освіти, охорони здоров'я, культурних цінностей і навколишнього середовища	Не приділяє належної уваги вирішенню проблем розвитку регіону і є досить пасивною. Передумови для реалізації ефективної кластерної політики відсутні

Слід відмітити, що поєднуючи в собі принципи територіальної та галузевої приналежності, регіональні об'єднання підприємств на принципах кластерних технологій володіють порівняно з іншими формами організаційних утворень наступними перевагами:

- дозволяють визначити спеціалізацію регіональної економіки і створюють передумови для інноваційного розвитку територіально-виробничої системи;
- сприяють активізації внутрірегіональних та залученню зовнішніх (національних та іноземних) інвестицій;
- перерозподіл ресурсів проводиться всередині регіональної системи;
- розвиток ринкової інфраструктури орієнтується, перш за все, на забезпечення потреб місцевих споживачів, що дозволяє максимально врахувати їх смаки та уподобання;
- створюються передумови для інтеграції підприємств малого та середнього бізнесу регіону на національний та міжнародний ринки;
- використання наявного в регіоні наукового та освітнього потенціалу дозволяє впроваджувати у виробничий процес передові досягнення і технології¹.

На нашу думку, слід акцентувати увагу на тому моменту, що найбільш суттєвою відмінністю кластерів від інших просторових форм організації виробництва є інноваційний характер і гнучкість спеціалізації об'єднання. Дійсно, всі кластери володіють в тій чи іншій мірі інновативністю. Відтак, роль кластерів у забезпечення розвитку соціально-економічних систем та модернізації регіональної економіки в цілому представлено на рис. 1.1.2².

Як видно з рис. 1.1.2, головним критерієм формування кластерів, як територіально-галузових об'єднань на рівні регіону є наявність багаторівневої системи взаємних інтересів між підприємствами – учасниками даних структур, місцевими органами влади та елементами інституційної інфраструктури регіону.

¹ Войнаренко М. П. Кластероутворюючий потенціал Хмельниччини: технології та інструменти / М. П. Войнаренко, Л. А. Рибчинська // Регіони знань в Східній Європі : монографія / наук. ред. І. В. Бакушевич. – Тернопіль : ТІСІТ, 2010. – С. 68–78.

² Клейнер Г. Б. Синтез стратегії кластера на основі системно-інтеграційної теорії / Г. Б. Клейнер // Отраслевые рынки. – 2008. – № 5–6 (18). – С. 4–19.

1.1. Теорії та концепції інституційного забезпечення
кластерного розвитку соціально-економічних систем

Рис. 1.1.2. Інституційне забезпечення розвитку соціально-економічних систем та економічного зростання регіону на засадах кластеризації

Безумовно, що кластерний підхід є одним з найбільш ефективних інструментів забезпечення розвитку соціально-економічних систем та інноваційного зростання регіону. Однак, поряд з тим, регіональна інноваційна система не може бути зведена лише до одного або сукупності декількох кластерів, внаслідок того, що їх функціонування повинно підтримуватися іншими організаціями, які належать до інституційної інфраструктури.

Адже, складність проектування регіональних інноваційних систем на основі кластерного підходу полягає в тому, що кластер покликаний об'єднувати і взаємопов'язувати інтереси різних сторін, залучених до процесу кластеризації, стимулювати їх розвиток з урахуванням різнопланових (часом суперечливих) інтересів учасників кластера. Крім того, в рамках кластерного підходу в регіоні повинна розроблятися єдина для всіх рівнів влади (регіональний, національний) кластерна політика, яка б координувала їх програми і дії цілеспрямовано в конкретному руслі. Отже, основні елементи кластерної політики, як «генератори» інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем та інноваційного зростання регіону, на наш погляд, доцільно систематизувати та представити у вигляді таблиці 1.1.10¹.

Таблиця 1.1.10

**Особливості кластерної політики як інструменту
інституційного забезпечення розвитку
соціально-економічних систем та інноваційного розвитку регіонів**

Характеристика елементів кластерної політики			
<i>Функції кластерної політики</i>			
Розробка загальної позиції по відношенню до кластерів та прийняття Концепції розвитку кластерів в Україні	Розподіл повноважень у сфері кластерної політики. Розробка та підтримка пілотних проектів з розвитку національних кластерів	Підтримка кластерних ініціатив на рівні регіону та створення комунікаційних площадок для учасників кластера	Сприяння розвитку технічної інфраструктури кластера на території

¹ Татаркин А. И. Кластерная политика региона [Электронный ресурс] / А. И. Татаркин, Ю. Г. Лаврикова. – Режим доступа: www.prompolit-press.ru/0808.files/doc/3.doc

1.1. Теорії та концепції інституційного забезпечення
кластерного розвитку соціально-економічних систем

Продовження таблиці 1.1.10

Характеристика елементів кластерної політики			
<i>Суб'єкти кластерної політики</i>			
Державні органи влади	Регіональні органи влади	Органи місцевого самоуправління	—
<i>Завдання кластерної політики</i>			
Діагностика кластерів	Підтримка кластерних ініціатив	Стимулювання розвитку кластерів	Моніторинг функціонування та розвитку кластерів
Ідентифікація національних та регіональних кластерів	Виявлення організації-фасилітатора і сприяння його зусиллям з формування кластера	Реалізація заходів щодо забезпечення розвитку кластера:	Розробка системи показників розвитку кластера та методики їх збору і аналізу
<i>Методи кластерної політики</i>			
Оцінка конкурентоспроможності кластерів та напрямів їх «добудови»	Сприяння створенню групи лідерів	Організаційна допомога в координації зусиль учасників кластера. Підтримка створення і розвитку інфраструктури	Оцінка ефективності кластера в цілому і для окремих його учасників
Формування портфеля кластерних ініціатив в регіоні	Інституціоналізація кластерної ініціативи	Сприяння підготовці та навчанню кадрів	Оцінка соціально-економічної ефективності кластера з позиції регіонального розвитку
Ранжування кластерів за пріоритетністю їх позиції для регіонального розвитку	Розробка бачення кластера, напрямів його діяльності, стратегічного плану та плану заходів з його реалізації	Податкові та інші пільги для учасників кластера	Оцінка ефективності кластерної політики регіону
<i>Форми кластерної політики</i>			
Методики ідентифікації кластерів, оцінки їх конкурентоспроможності і напрямів «добудови» в регіоні	Проведення конференцій, круглих столів, робочих зустрічей за участю фасилітатора, групи лідерів, представників органів влади	Організація зустрічей, консультацій учасників кластера. Прийняття нормативних документів по податкових та інших пільгах для учасників кластера	Методика оцінки розвитку кластера, його ефективності з позицій його учасників та регіональної спільноти

Продовження таблиці 1.1.10

Характеристика елементів кластерної політики			
Методика відбору пріоритетних кластерів	Прийняття постанови про створення Координаційної ради з формування та розвитку кластера в регіоні	Виділення фінансових ресурсів в межах регіональних соціально-економічних програм для розвитку інфраструктури кластера	Методика оцінки ефективності кластерної політики регіону
Державне замовлення по ідентифікації кластерів та розробки методик вибору найбільш пріоритетних проєктів	Державне замовлення на НДР на розробку стратегії розвитку кластера	Організація в регіоні центрів навчання, запрошення консультантів тощо	Система моніторингу результативності кластерів регіону

Вважаємо за доцільне розглянути більш детально переваги, які дозволяє отримати кластеризація для забезпечення інституційного розвитку соціально-економічних систем та ефективного управління інноваційним розвитком регіону. Так, важливою відмінною рисою кластера є його інноваційна орієнтованість, оскільки саме вона формує критичну масу знань і генерує інноваційний потік, який забезпечує конкурентні переваги. Нововведення завжди з'являються на стику різних галузей знань, а «розбіжність у знаннях стимулює інновації». Адже, кластери, як правило, формуються там, де здійснюється або очікується «проривне» просування в галузях техніки і технології виробництва, та подальший вихід на нові «ринкові ніші». Багато вчених відзначають, що деякі висококонкурентні ключові галузі в результаті внутрікластерної взаємодії більшою мірою сприяють розвитку мережі своїх постачальників і клієнтів.

Середні та дрібні підприємства формують сателітні утворення навколо великих груп і стають їхніми постачальниками. Таким чином, диверсифікація ключових підприємств кластера дозволяє залучати нові галузі в кластер, використовуючи інноваційні технології материнських компаній в регіоні для забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем.

Кластерний підхід не є симбіозом різноманітних технологічних винаходів, а системою поширення нових знань, орієнтованою на створення умов для ефективної взаємодії різних госпо-

даруючих суб'єктів і стимулювання нових бізнес-утворень, які підтримують інновації – стійкі і динамічні конкурентні переваги високого порядку. Специфічною особливістю кластерного підходу є неформальне інституційне середовище (взаємна довіра, традиції співробітництва, норми спілкування, регіональна культура), що визначає масштаби та динаміку процесу інтерактивного навчання та формування локальних виробничих, комунікаційних та соціальних мереж.

Імперативом становлення, еволюціонування та ефективного функціонування кластерів є створення «потрійної спіралі»¹ соціально-економічних відносин в регіоні, тобто забезпечення комплексної, систематичної та оперативної взаємодії у трикутнику «виробничий сектор – інтелектуальна інфраструктура (університети, дослідницькі центри тощо) – управління (органи державної влади та недержавні організації, які формують стратегію регіонального розвитку та володіють широким спектром конкретних інструментів та методів сприяння локальній інноваційній діяльності)». Саме тісні комунікаційні зв'язки між учасниками потрійної спіралі синтезують креативне середовище регіону, в якому нові знання генеруються безпосередньо в процесі виробничої діяльності.

Необхідно зазначити, що кластерний механізм підвищення конкурентоспроможності заснований на ефективному поєднанні конкуренції і кооперації, які знаходяться різних в площинах проте є взаємодоповнюючими, особливо в інноваційних процесах. Взаємодія з внутрішнім споживачем кластера ґрунтується на конкуренції, із зовнішнім, як правило, – на кооперації з використанням апарату постачання і розподілу єдиного логістичного вікна. На світовому ринку кластери присутні як єдині агенти мережі і конкуренція, що дозволяє їм виступати на рівних і протистояти згубним тенденціям глобальної конкуренції. До того ж, не менш важливими опосередкованими вигодами кластерного підходу є нематеріальні активи, які не переносяться прямо в баланс, а потенційно мають навіть більший вплив, ніж прямі вигоди. Переваги цих активів походять з мобільної робочої сили та обміну знаннями поміж фірмами через формальні та неформальні дискусії з учасниками, постачальниками та споживачами.

¹ Etzkowitz H. The Dynamics of Innovation: From National Systems and «Mode 2» to a Triple Helix University Industry Government Relations / H. Etzkowitz, L. Leydesdorff// Research Folic1'. – 2000. – № 29. – P. 109–123.

На підставі дослідження та аналізу робіт з кластерної проблематики М. Портера¹ виділяють три основні групи характеристик кластерів, як чинників інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем та підвищення конкурентоспроможності економіки, а саме: 1) кластери підвищують продуктивність підприємств у тій місцевості, де їх створено; 2) кластери збільшують темпи інновацій і визначають їх напрям, тому створюють фундамент для майбутнього економічного зростання; 3) класери стимулюють створення нових підприємств, що сприяє збільшенню та розвитку кластера. Варто зауважити, що у розвинених країнах кластерам властива диверсифікована інституційна структура, яка крім компаній-продуцентів включає: 1) локальних постачальників спеціалізованих послуг, обладнання та комплектуючих; 2) місцевих провайдерів консалтингових, тренінгових та освітніх програм; 3) велику кількість неурядових організацій.

Слід зауважити, що світовий досвід доводить значущість кластерів у розвитку регіональних та національних економік, що підтверджується наступними обставинами:

1. Кластери забезпечують позитивні ефекти. Зовнішні ефекти пов'язані з тим, що дії однієї фірми впливають на інші фірми. У кластері вигода поширюється в усіх напрямках зв'язків (нові виробники, що приходять з інших галузей, прискорюють розвиток всього кластера, стимулюючи розвиток наукових досліджень і розробок; відбувається вільний обмін інформацією та швидке розповсюдження інновацій каналами постачальників або споживачів, які мають контакти з численними конкурентами за рахунок мережевої співпраці; взаємозв'язки всередині кластера ведуть до появи нових методів конкуренції, що сприяє створенню інновацій).

2. Кластерна форма організації бізнесу призводить до створення особливої форми інновації – «сукупного інноваційного продукту». Адже, об'єднання в кластер на основі вертикальної інтеграції формує не спонтанну концентрацію різноманітних наукових і технологічних винаходів, а певну систему поширення нових знань і технологій. При цьому найважливішою умовою ефективної трансформації винаходів в інновації, а інновацій у конкурентні переваги є формування мережі стійких зв'язків між усіма учасниками клас-

¹ Кластери та інноваційний розвиток України / Український фонд підтримки підприємництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ufpp.gov.ua/ckfinder/userfiles/files/lib_bissnes/klasterS.pdf

тера. Особливо важливі зв'язки в межах міжнародного технологічного співробітництва, які сприяють утворенню інтернаціональних кластерів. Кластери створюють умови для формування регіональних інноваційних систем.

3. Для всієї економіки країни або регіону кластери виконують роль «точок зростання» внутрішнього ринку і освоєння міжнародного. Наявність цілого кластера галузей прискорює процес створення факторів конкурентних переваг за рахунок спільних інвестицій (в рамках мережевої співпраці та державно-приватного партнерства) в розвиток технологій, інформацію, інфраструктуру, освіту.

4. Великі виробники кластера створюють попит на спеціалізовані матеріально-технічні ресурси та послуги. Взаємозв'язки усередині кластера забезпечують розвиток аутсорсингу, коли малі та середні підприємства виконують продукцію, роботи і послуги для ключових суб'єктів кластера, тим самим сприяють розвитку малого та середнього бізнесу в регіоні, що підвищує його конкурентоспроможність.

5. Конкуренція між виробниками в кластері призводить до поглиблення спеціалізації в кластері, пошуку нових ніш і розширенню кластера, в результаті чого утворюються нові суб'єкти бізнесу, що підвищує прибутковість регіонального виробництва, вирішує проблеми зайнятості населення і посилює інтеграційний потенціал регіону.

6. Кластери є однією з інституційних форм забезпечення прикордонного співробітництва в сфері торгівлі, сільського господарства, туризму, транспорту, інфраструктури, що сприяє економічному розвитку прикордонних територій.

7. Розвиток кластерів підвищує взаємодію між галузями і тим самим сприяє мультиплікації зростання. Внутрішні конкуренти в кластері стають партнерами при виході на зовнішній ринок, розробляючи спільні програми маркетингу і забезпечуючи зростання обсягів експорту. Все це в цілому сприяє розвитку соціально-економічних систем, соціально-економічному зростанню і підвищенню конкурентоспроможності регіонів та національної економіки¹.

¹ Enright M. J. Enhancing the competitiveness of SMEs in the global economy: strategies and policies [Electronic resource] / M. J. Enright, I. Flowes-Williams // Organization for Economic Cooperation and Development : conference for Ministers responsible for SMEs and Industry Ministers, Bologna, Italy, 14–15 June 2000. – 2000. – Mode of access: <http://www.oecd.org/daf/corporate>

Адже, кластери, як правило, формуються там, де здійснюється або очікується «проривне» просування в галузях техніки і технології виробництва, та подальший вихід на нові «ринкові ніші». Багато вчених відзначають, що деякі високо конкурентні ключові галузі в результаті внутрікластерної взаємодії в більшій мірі сприяють розвитку мережі своїх постачальників і клієнтів. Середні та дрібні підприємства формують сателітні утворення навколо великих груп і стають їхніми постачальниками. Таким чином, диверсифікація ключових підприємств кластера дозволяє залучати нові галузі в кластер, використовуючи інноваційні технології материнських компаній в регіоні для забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем.

Кластерний підхід не є симбіозом різноманітних технологічних винаходів, а системою поширення нових знань, орієнтованою на створення умов для ефективної взаємодії різних господарюючих суб'єктів і стимулювання нових бізнес-утворень, які підтримують інновації – стійкі і динамічні конкурентні переваги високого порядку. Специфічною особливістю кластерного підходу є неформальне інституційне середовище (взаємна довіра, традиції співробітництва, норми спілкування, регіональна культура), що визначає масштаби і динаміку процесу інтерактивного навчання та формування локальних виробничих, комунікаційних та соціальних мереж.

Імперативом становлення, еволюціонування та ефективного функціонування кластерів є створення «потрійної спіралі»¹ соціально-економічних відносин в регіоні, тобто забезпечення комплексної, систематичної та оперативної взаємодії у трикутнику «виробничий сектор – інтелектуальна інфраструктура (університети, дослідницькі центри тощо) – управління (органи державної влади та недержавні організації, які формують стратегію регіонального розвитку та володіють широким спектром конкретних інструментів та методів сприяння локальній інноваційній діяльності)». Саме тісні комунікаційні зв'язки між учасниками потрійної спіралі синтезують креативне середовище регіону, в якому нові знання генеруються безпосередньо в процесі виробничої діяльності.

Необхідно зазначити, що кластерний механізм підвищення конкурентоспроможності заснований на ефективному поєднанні кон-

¹ Etzkowitz H. The Dynamics of Innovation: From National Systems and «Mode 2» to a Triple Helix University Industry Government Relations / H. Etzkowitz, L. Leydesdorff // *Research Policy*. – 2000. – № 29. – P. 109–123.

курентції і кооперації, які знаходяться різних в площинах проте є взаємодоповнюючими, особливо в інноваційних процесах. Взаємодія з внутрішнім споживачем кластера ґрунтується на конкуренції, із зовнішнім, як правило, – на кооперації з використанням апарату постачання і розподілу єдиного логістичного вікна. На світовому ринку кластери присутні як єдині агенти мережі і конкуренція, що дозволяє їм виступати на рівних і протистояти згубним тенденціям глобальної конкуренції. До того ж, не менш важливими опосередкованими вигодами кластерного підходу є нематеріальні активи, які не переносяться прямо в баланс, а потенційно мають навіть більший вплив, ніж прямі вигоди. Переваги цих активів походять з мобільної робочої сили та обміну знаннями поміж фірмами через формальні та неформальні дискусії з учасниками, постачальниками та споживачами.

На підставі дослідження та аналізу робіт з кластерної проблематики М. Портера¹ виділяють три основні групи характеристик кластерів, як чинників інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем та підвищення конкурентоспроможності економіки, а саме: 1) кластери підвищують продуктивність підприємств у тій місцевості, де їх створено; 2) кластери збільшують темпи інновацій і визначають їх напрям, тому створюють фундамент для майбутнього економічного зростання; 3) кластери стимулюють створення нових підприємств, що сприяє збільшенню та розвитку кластера. Варто зауважити, що у розвинених країнах кластерам властива диверсифікована інституційна структура, яка крім компаній-продуцентів включає: 1) локальних постачальників спеціалізованих послуг, обладнання та комплектуючих; 2) місцевих провайдерів консалтингових, тренінгових та освітніх програм; 3) велику кількість неурядових організацій.

Слід зауважити, що світовий досвід доводить значущість кластерів у розвитку регіональних та національних економік, що підтверджується наступними обставинами:

1. Кластери забезпечують позитивні ефекти. Зовнішні ефекти пов'язані з тим, що дії однієї фірми впливають на інші фірми. У кластері вигода поширюється в усіх напрямках зв'язків (нові виробники, що приходять з інших галузей, прискорюють розвиток

¹ Кластери та інноваційний розвиток України / Український фонд підтримки підприємництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ufpp.gov.ua/ckfinder/userfiles/files/lib_bissnes/klasterS.pdf

всього кластера, стимулюючи розвиток наукових досліджень і розробок; відбувається вільний обмін інформацією та швидке розповсюдження інновацій каналами постачальників або споживачів, які мають контакти з численними конкурентами за рахунок мережевої співпраці; взаємозв'язки всередині кластера ведуть до появи нових методів конкуренції, що сприяє створенню інновацій).

2. Кластерна форма організації бізнесу призводить до створення особливої форми інновації – «сукупного інноваційного продукту». Адже, об'єднання в кластер на основі вертикальної інтеграції формує не спонтанну концентрацію різноманітних наукових і технологічних винаходів, а певну систему поширення нових знань і технологій. При цьому найважливішою умовою ефективної трансформації винаходів в інновації, а інновацій у конкурентні переваги є формування мережі стійких зв'язків між усіма учасниками кластера. Особливо важливі зв'язки в межах міжнародного технологічного співробітництва, які сприяють утворенню інтернаціональних кластерів. Кластери створюють умови для формування регіональних інноваційних систем.

3. Для всієї економіки країни або регіону кластери виконують роль «точок зростання» внутрішнього ринку і освоєння міжнародного. Наявність цілого кластера галузей прискорює процес створення факторів конкурентних переваг за рахунок спільних інвестицій (в рамках мережевої співпраці та державно-приватного партнерства) в розвиток технологій, інформацію, інфраструктуру, освіту.

4. Великі виробники кластера створюють попит на спеціалізовані матеріально-технічні ресурси та послуги. Взаємозв'язки усередині кластера забезпечують розвиток аутсорсингу, коли малі та середні підприємства виконують продукцію, роботи і послуги для ключових суб'єктів кластера, тим самим сприяють розвитку малого та середнього бізнесу в регіоні, що підвищує його конкурентоспроможність.

5. Конкуренція між виробниками в кластері призводить до поглиблення спеціалізації в кластері, пошуку нових ніш і розширенню кластера, в результаті чого утворюються нові суб'єкти бізнесу, що підвищує прибутковість регіонального виробництва, вирішує проблеми зайнятості населення і посилює інтеграційний потенціал регіону.

6. Кластери є однією з інституційних форм забезпечення прикордонного співробітництва в сфері торгівлі, сільського гос-

подарства, туризму, транспорту, інфраструктури, що сприяє економічному розвитку прикордонних територій.

7. Розвиток кластерів підвищує взаємодію між галузями і тим самим сприяє мультиплікації зростання. Внутрішні конкуренти в кластері стають партнерами при виході на зовнішній ринок, розробляючи спільні програми маркетингу і забезпечуючи зростання обсягів експорту. Все це в цілому сприяє розвитку соціально-економічних систем, соціально-економічному зростанню і підвищенню конкурентоспроможності регіонів з національної економіки¹.

Відповідно до різноманіття підходів та форм здійснення кластерної політики у Європі, доцільно виділити наступні моделі її реалізації²:

1. Створення конкурентних переваг в ключових секторах національної економіки (характерна для унітарних держав з розвинутою економікою, наприклад Франції, Фінляндії, Словенії);

2. Стимулювання розвитку регіонів на базі формування інноваційних мереж (характерна, зокрема, для федеративних держав з розвинутою економікою, наприклад ФРН, Голландії);

3. Формування кластерів на базі розвитку ринкового середовища, інфраструктури підтримки підприємництва, розбудови мереж співпраці між бізнесом, наукою та владою (реалізується в державах Центрально-Східної Європи, зокрема Польщі, Угорщині).

Представимо головні конкурентні переваги кластерної політики, яка реалізується в зарубіжних країнах у вигляді таблиці 1.1.11. Зазначимо, що з наведених даних видно, що основною перевагою політики, заснованої на кластерах, є створення сумісних промислово-дослідницьких центрів.

Отже, впровадження кластерів, повинно стати дієвим інструментом вирішення проблем економічного розвитку регіону, спри-

¹ Enright M. J. Enhancing the competitiveness of SMEs in the global economy: strategies and policies [Electronic resource] / M. J. Enright, I. Flowes-Williams // Organization for Economic Cooperation and Development : conference for Ministers responsible for SMEs and Industry Ministers, Bologna, Italy, 14–15 June 2000. – 2000. – Mode of access: <http://www.oecd.org/daf/corporate>

² Демченко В. В. Актуальні завдання інституційного забезпечення впровадження кластерних підходів в Україні [Електронний ресурс] / В. В. Демченко // Економічні науки : зб. наук. пр. Серія: Регіональна економіка. – 2010. – Вип. 7 (27). – Ч. 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua /portal/soc_gum/en_re/2010_7_2/30.pdf

яння інституційному зростанню соціально-економічних систем, прискоренню інноваційної активності, зростанню ефективності виробництва, поліпшенню якості та безпеки споживання продукції, що забезпечить у підсумку зростання конкурентоспроможності економічної системи країни.

Таблиця 1.1.11

**Ключові переваги кластерної політики
в системі забезпечення інноваційного розвитку та зростання
конкурентоспроможності економіки в зарубіжних країнах**

Основна перевага кластерів	Країна
Здійснення взаємодії і взаємозв'язку кластерних структур з державним сектором	Австрія, Данія, Нідерланди
Інноваційний розвиток	Чехія, Угорщина, Польща
Розвиток інформаційних центрів	Данія, Нідерланди
Створення сумісних промислово-дослідницьких центрів	Бельгія, Данія, Фінляндія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Нідерланди
Формування програм розвитку кластерних структур	Фінляндія, Нідерланди, Німеччина, Великобританія
Розвиток інституційних структур у промисловості	Фінляндія, Канада

Відповідно до багаторівневого підходу до управління конкурентоспроможністю і роллю кластерів у підвищенні конкурентоспроможності економічних систем, завдання кожного рівня управління мають забезпечити підтримку процесів кластеризації в національній економіці, метою якої є підвищення рівня конкурентоспроможності. Тому, склад завдань кластеризації економіки за рівнями управління систематизовано та представлено в таблиці 1.1.12.

Отже, з представленої таблиці 1.1.12 чітко видно для того, щоб забезпечити конкурентоспроможність економічної системи, необхідним є формування та ефективна реалізація кластерного механізму на усіх рівнях національної економіки.

Оскільки, функціонування даного механізму дасть можливість забезпечити стійкий розвиток соціально-економічних систем та зростання конкурентоспроможності, як окремих суб'єктів господарської діяльності, так і галузей, регіонів та національних економічних систем в цілому.

Зауважимо, що об'єднанні у кластер підприємства отримують численні конкурентні переваги від спільної діяльності та

взаємодії при цьому зберігаючи свою самостійність. Тому, представимо детальніше переваги від формування і функціонування кластерів, як інститутів ринкової економіки (табл. 1.1.13) окремо для бізнесу, громадськості, органів державної влади, освіти та науки, як ключових його учасників^{1, 2}.

Таблиця 1.1.12

Комплекс завдань кластеризації національної економіки

Макрорівень	Мезорівень		Мікрорівень
держава	регіон	галузь	підприємство
– формування законодавчої бази; – формування національної кластерної політики; – створення державних інституцій, які сприятимуть розвитку кластерів; – надання державної підтримки для підприємств, що входять до кластерів у вигляді субсидій, пільг, кредитів	– створення регіональних кластерних ініціатив; – формування регіональних кластерних стратегій; – створення регіональних інноваційних інституцій; – забезпечення співпраці підприємств-учасників кластера; – залучення інвестицій в кластери; – забезпечення належного рівня економічної освіти учасників кластерів	– формування стратегічних програм забезпечення конкурентоспроможності галузі; – залучення інвестицій у пріоритетні галузі; – співпраця із науково-дослідними установами у розробленні та просуванні інновацій; – сприяння підприємствам кластера щодо збуту продукції	– формування стратегічного плану розвитку; – фінансування спільних наукових розробок; – організація спільного збуту продукції на ринках; – забезпечення розповсюдженні інформації серед учасників кластера

Досліджуючи значення та практику функціонування кластерів, як важливої інституції ринкової економіки постіндустріального суспільства в епоху знань, доречно підкреслити думку С. І. Соколенка, який стверджує, що світова практика показала, що кластеризація економіки справляє вирішальний вплив на процеси зростання конкурентоспроможності та поживлення інноваційної

¹ Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці : монографія / М. П. Войнаренко. – Хмельницький : ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. – 502 с.

² Горблюк Р. В. Кластери: теоретичне підґрунтя та перспективи розвитку / Р. В. Горблюк // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 222–229.

діяльності¹. В цьому полягає новий економічний феномен кластерів епохи постіндустріального суспільства, який забезпечує можливість протистояння натиску глобальної конкуренції та належним чином відповідати вимогам національного і регіонального розвитку.

Таблиця 1.1.13

Основні переваги від функціонування кластерів для їх учасників

Ключові переваги функціонування кластера для його учасників			
Для бізнесу	Для органів влади	Для громадськості	Для освіти та науки
Можливість спільного вико-ристання інфра-структури	Формування і збільшення бази оподаткування завдяки концентрації підприємств в регіоні	Зростання зайнятості населення, скорочення безробіття	Забезпечення випускників навчальних закладів робочими місцями
Можливість здійснення спільного маркетингу	Інструмент для співпраці із бізнесом, науковцями, громадськими організаціями тощо	Зростання заробітної плати	Коригування величини набору абітурієнтів на необхідні для кластеру спеціальності
Організація збуту продукції учасників кластеру	Розширення можливостей для залучення інвестицій в регіон, підвищення рівня його інвестиційної привабливості	Можливість безкоштовного навчання та підвищення кваліфікації для працівників кластеру	Можливість проходження виробничої практики для студентів навчальних закладів
Розвиток та просування регіональних брендів	Розвиток інфраструктури регіону	Покращання умов праці	Можливість участі науковців у практичній діяльності
Участь у спільних наукових розробках	Підвищення конкурентоспроможності регіону	Зниження рівня соціальної напруги в регіоні	Розвиток матеріально-технічної бази для науково-дослідних робіт

¹ Соколенко С. І. Інноваційні кластери – механізм підвищення конкурентоспроможності регіону [Електронний ресурс] / С. І. Соколенко. – Режим доступу: <http://ucluster.org/sokolenko/2008/07/innovacijny-klastery-mexanyzm-pidvyshhennya-konkurentospromozhnosti-regionu/>

Продовження табл. 1.1.13

Ключові переваги функціонування кластера для його учасників			
Для бізнесу	Для органів влади	Для громадськості	Для освіти та науки
Доступ до нових знань, технологій, сучасних методів управління	Покращення іміджу (ділової репутації) регіону	Розвиток інфраструктури регіону	Зростання чисельності кваліфікованих фахівців
Зниження рівня трансакційних витрат	—	Розвиток економіки регіону	Підвищення рівня кваліфікації персоналу
Зростання конкурентоспроможності продукції		Покращення умов життєдіяльності	Участь працівників практичної сфери в освітньому процесі
Можливість виходу на міжнародні ринки		Зниження рівня безробіття	—
Зменшення величини витрат на пошук персоналу			

Світовий досвід діяльності кластерів свідчить, що функціонування даних структур дає змогу підприємствам-учасникам: більш ефективно використовувати капітал, економніше споживати ресурси, контролювати цілеспрямованість та забезпечувати стратегічну орієнтованість використання інвестицій, підвищувати якість продукції, обсяги виробництва, розширювати асортимент продукції, створювати нові підприємства, активізувати впровадження нових технологічних процесів, мінімізувати надлишкові виробничі потужності, оптимально розподілити прибутки між членами кластера. Так, важливі конкурентні переваги кластерних систем досягаються за рахунок мінімізації витрат, порівняно з окремо працюючими підприємствами, які досить часто не витримуючи конкуренції на локальних та національних ринках з боку сильніших бізнес-одиниць чи іноземних компаній, змушені припиняти свою діяльність¹.

¹ Данилишин О. Є. Кластери як сучасна форма стратегічних об'єднань / О. Є. Данилишин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2007. – № 5, т. 2. – С. 223–229.

Таким чином, формування кластерних структур, як важливих інституцій ринкової економіки, є одним з пріоритетних напрямків інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем та сталого зростання національної економіки. Адже, кластеризація є потужним імпульсом для інноваційно орієнтованого економічного розвитку країни. Формування кластерів дає змогу сконцентрувати та оптимально поєднати науку, технології, освіту, продукування інновацій та інвестицій, сприяння експорту, залучення іноземних інвестицій, що є важливими передумовою забезпечення зростання рівня конкурентоспроможності України в умовах глобалізації.

Адже, реалізація кластерного підходу в Україні є не лише необхідною умовою, а й стратегічно важливою детермінантою для ефективного подолання наслідків економічної кризи, відродження вітчизняного виробничого потенціалу, активізації інноваційно-інвестиційного розвитку регіонів, інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та успішного функціонування національної економіки у глобалізованому бізнес-просторі.

1.2. Використання системно-інтеграційного підходу до синтезу стратегії кластеризації

Кластери як економічні системи в рамках геоекономічного простору

Постановка проблеми та актуальність. Останнім часом, кластери зайняли особливу нішу в просторі об'єктів економічного аналізу та синтезу. Окремі дослідники розуміють, що **кластери** – групи організацій (компаній, підприємств, об'єктів інфраструктури, НДІ, ЗВО та ін.), пов'язаних відносинами територіальної близькості та функціональної залежності у сфері виробництва продукції, її реалізації чи споживання ресурсів. Причин для присутності кластерної ідеології в просторі економічного аналізу та синтезу декілька.

Перша пов'язана з особливостями самих кластерів. За своєю економічною сутністю кластери займають проміжне місце між автономними організаціями, регіонально-промисловими комплексами і галузевими альянсами, поєднуючи в собі риси всіх зазначених видів економічних систем. Друга, полягає в тому, що кластер несе в собі і відбиток проектних систем, оскільки часто є плодом свідомих організаційних зусиль осіб, які розглядають формування кластера як управлінський проект. Третя причина полягає в тому, що в певному сенсі, кластер можна розглядати як процес, оскільки його склад не є постійним і може змінитися в будь-який момент виробничої діяльності.

Також, інтерес до кластерів пояснюється сформованими тенденціями в розвитку управління економікою. Справа в тому, що і економічна теорія, і господарська практика не змогли у повному обсязі вирішити проблеми ринкової координації вітчизняної економіки в умовах глобалізації та інноватизації економіки ні на базі «атомізованості», сепаратного підходу до економіки, при якому вона подається як сукупність автономних агентів, ні на базі регіонального підходу, в якому об'єктом управління є територіально-виробничий комплекс, ні на базі галузевого підходу, де об'єктом управління виступає галузь.

На наш погляд, пошуки оптимального рішення, розпочаті при централізованому управлінні, були продовжені в пореформений час, однак ефект не досягнуто до сьогодні.

Перераховані вище інтегровані властивості кластерів дозволяють, у принципі, застосовувати до них як методи класичного управління економічними об'єктами, так і методи управління проектами. Облік і використання багатоаспектних характеристик кластерів дозволить, як можна сподіватися, подолати однобічність і неефективність відомих підходів до організації ринку, яка відзначається зараз багатьма дослідниками та експертами^{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7}.

Існує стійка тенденція, пов'язана з необхідністю різкого посилення інноваційної компоненти економіки. Можливо, що відмова від «жорсткої» моделі управління в кластерних структурах, яка властива холдингам і подібним структурам, дозволить підвищити активність агентів-інноваторів (авторів інноваційних ідей), адаптивність і сприйнятливість агентів-імітаторів (реалізують інноваційні ідеї) і реактивність агентів-фасилітаторів (забезпечують фінансами та іншими ресурсами цей процес).

Також існує причина, яка обумовлена надіями на підвищення конкурентоспроможності національної економіки при активізації структурно-інтеграційних процесів на базі кластерного підходу (обґрунтування такого підходу можна знайти в дослідженнях Майкла Портера).

Видається, що інтерес до кластерної ідеології пов'язаний з тенденціями групування і консолідації капіталів, які можуть при-

¹ Войнаренко М. Концепція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні / М. Войнаренко // Економіст. – 2010. – № 1. – С. 29–33.

² Семенов Г. А. Національний кластер – новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України. / Г. А. Семенов, О. С. Богма // Вісник економічної науки України. – 2006. – № 1. – С. 127–133.

³ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации. Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. Украинский контекст / С. И. Соколенко. – Київ : Логос, 2002. – 646 с.

⁴ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер // Отраслевые рынки. – 2008. – № 5–6 (18). – С. 4–19.

⁵ Семенов Г. А. Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки / Г. А. Семенов, О. С. Богма. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 244 с.

⁶ Кластери в економіці України : монографія / за наук. ред. М. П. Войнаренка. – Хмельницький : ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014. – 1085 с.

⁷ Украина и ее регионы на пути к инновационному обществу : монография ; в 4 т. / под общ. ред. В. И. Дубниченко, И. П. Булеева. – Донецк : Юго-Восток, 2011. – Т. 3. – 400 с.; Т. 4. – 370 с.

звести до активізації процесів інтеграції підприємств. Тоді кластери можуть надовго стати основною формою організації промисловості, оскільки саме такі економічні системи найбільшою мірою сприяють налагодженню взаємодії учасників кластера на основі надійних коопераційно-коеволюційних домовленостей, що забезпечують баланс між самостійністю учасників кластера і їх координацією. Це, у свою чергу, означає, що стрижнем ефективного функціонування кластера як економічної системи стане процес стратегічного планування. У цих умовах гостро необхідна теоретична, методологічна та методична проробка питань координації організацій науки і освіти, виробництва, консалтингу та інших економічних сфер на базі кластерного підходу.

Особливе значення у розвитку кластерного підходу в Україні має розробка методів *стратегічного групового планування*, природним об'єктом і суб'єктом якого є кластер. Розширення досвіду стратегічної практики за вертикаллю рівнів управління і за територіальною горизонталлю як в Україні так і за кордоном, розвиток інституційно-еволюційної економічної теорії, сучасної теорії підприємства (фірми), системної економічної парадигми в цілому привели до необхідності перегляду основних положень; по суті – до реструктуризації (реінжинірингу) самого стратегічного процесу.

Таким чином, перегляд вибору об'єкта стратегічного планування (особливо в умовах регіонально-галузевого промислового комплексу), разом з переглядом методології та методики розробки і реалізації стратегії визначають необхідність створення нових схем і процедур стратегічного процесу відповідно до кластерів (насамперед по відношенню до інноваційно-виробничим кластерам).

У цьому дослідженні, запропонована методологія стратегічного планування кластерів в рамках гео економічного простору, яка базується на поглибленому розумінні особливостей кластерів (особливо для умов середовища регіонально-галузевого промислового комплексу) як економічних систем.

Необхідно з'ясувати, яке місце займають кластери в ряду економічних систем, в чому їх відмінності від інших системних утворень в економіці (насамперед на рівнях макро- і мезоекономіки), на чому можуть бути засновані взаємодії і взаємини організацій – учасників кластерів. Щоб відповісти на ці питання, дамо релевантну проблему класифікацію економічних систем.

Під *системою* розуміється відносно стійка в просторі або в часі цілісна і внутрішньо єдина частина навколишнього світу, що

виділяється з нього спостерігачем за просторовими або функціональними ознаками¹. До числа економічних систем відносяться підприємства, фірми, холдинги, організації, ринки, кластери, регіони, країни та інші види економічних об'єктів. Про системи в принципі можна говорити і у зв'язку з інститутами та інституційними сукупностями, процесами і т.д. У назві низки економічних утворень слово «система» входить як невід'ємна частина, наприклад, система страхування; податкова система і т.п. Важливо, що під економічною системою розуміється не реально існуюче, а сприймається спостерігачем освіти. Це, зокрема, означає, що передбачається заданим певний рівень детальності сприйняття, на якому спостерігач, скажімо, може зафіксувати приналежність підприємству (компанії) будівлі, але «не помічає» молекулярний склад фарби на його стінах.

Таким чином, кожен раз передбачається наявність деякого контексту, на рівні якого розглядається в якості системи дана частина реальності.

Відомо кілька класифікацій економічних систем, наприклад, за місцем розташування, масштабами (геоекономічні, макро-, мезо- і мікроекономічні системи), внутрішньому устрою, розподілу власності, методам регулювання і т.д.². Кожна з них має свою цінність для розвитку економічної теорії та подальшого формування на її основі цілеспрямованої і адекватної економічної політики, однак для цілей формування методології стратегічного планування (насамперед у рамках економічного простору) кластера, необхідна самостійна класифікація економічних систем, що базується на комплексній оцінці якостей економічної системи, істотних для стратегічного планування.

Для цих цілей пропонується вдосконалена типологія економічних систем, заснована на розташуванні системи в просторі і часі (наприклад в геоекономічному просторі), на обмеженості або необмеженості займаного системою просторового об'єму і часового проміжку. Скажімо, що система обмежена в часі, якщо при її створенні відомий властивий їй термін її існування. Інші системи

¹ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер // Отраслевые рынки. – 2008. – № 5–6 (18). – С. 4–19.

² Кластери в економіці України: монографія / за наук. ред. М. П. Войнаренка. – Хмельницький : ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014. – 1085 с.

будемо вважати необмеженими в часі. Скажімо, коли будується будинок, то кінцевий термін його функціонування не вказується. Навпаки, ліки випускається в продаж, як правило, з точно відомим терміном придатності, після якого препарат не можна використовувати. Аналогічним чином система обмежена в просторі, якщо при її народженні відомі її просторові розміри (межі). Наприклад, для будівництва будинку виділяється певний майданчик. Навпаки, якщо випускається новий закон, то вказати межі його застосування в просторі неможливо, оскільки невідомо, хто персонально буде його дотримуватися, а хто ні.

Звичайно, ніяка система не існує споконвіку і вічно. Однак якщо апіорних обмежень на час її існування немає, то вона поводить і сприймається спостерігачем так, як ніби її функціонування буде тривати нескінченно. Наприклад, для підприємств необмеженість у часі знайшла своє відображення в загальновищому законі бухгалтерського обліку «ongoing concern» («принципі діючого підприємства» або, в інших термінах, «принципі безперервності»).

Аналогічним чином обмежена в просторі система (система економічних взаємозв'язків Європейського Союзу) займає в ньому певний кінцевий обсяг і має іманентно властиві їй і приблизно відомі в принципі просторові розміри. Оскільки мова йде про сприйняття системи як обмеженої або необмеженої в просторі або в часі, то певною мірою ці ознаки носять суб'єктивний характер. У зв'язку з цим можна говорити про ступінь вираженості характеристик локалізованої системи, про впевненість у приналежності конкретної системи до числа просторово або хронологічно обмежених або необмежених.

Залежно від обмеженості / необмеженості протяжності (локалізованість / нелокалізованість) системи в часі та просторі можна виділити чотири типи систем. У таблиці 1.2.1 вони позначені скороченнями ОО, ОН, НО та НН (О – обмежена, Н – необмежена в просторовому або тимчасовому сенсі).

Таблиця 1.2.1

Класифікація систем за просторово-часовими характеристиками

Просторова протяжність	Часова протяжність	
	обмежена	не обмежена
Обмежена	ОО	ОН
Необмежена	НО	НН

Таким чином, з точністю до адекватності вихідної ін формації про системи отримаємо їх розбиття на чотири підмножини, що не перетинаються. Якщо ж врахувати неповну визначеність вихідної інформації, то можна говорити про принципову типологію, тобто про виділення чотирьох принципово різних типів систем, ознаки приналежності до яких можуть існувати в реальних системах в більшій чи меншій мірі, фіксуватися спостерігачем з більшою або меншою мірою впевненості.

Тепер наведемо змістовний опис кожного з цих типів систем. Для цього скористаємося загальносистемними поняттями об'єкта, середовища, процесу і події, і встановимо зв'язок між ключовими властивостями цих понять і розглянутими характеристиками систем. Під **об'єктом** зазвичай розуміється частина зовнішнього світу, дійсності, що існує поза суб'єктом і незалежно від його свідомості, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній та пізнавальній діяльності. Ще одне значення слова об'єкт – підприємство, установа, а також все те, що є місцем якоїсь діяльності¹. Зазвичай під об'єктом розуміється не довільна, а локалізована в просторі частина навколишнього світу. Для об'єкта, зокрема для підприємства, має сенс поняття просторового кордону між об'єктом і навколишнім світом і, відповідно, поняття форми як опису (часто – метафоричного) цієї межі. Крім того, об'єкт, апіорі, не має обмеженого терміну існування, тобто горизонту. Якщо існування системи короткочасне (відносно, скажімо, до здатності суб'єкта розрізняти зміни), або тривалість існування задалегідь визначена, то такі утворення зазвичай не відносять до об'єктів.

Отже, **об'єкт** – це обмежена в просторі і необмежена у часі система. **Економічний об'єкт** – це об'єкт, який здійснює економічну діяльність, тобто діяльність у сфері виробництва, споживання, розподілу та обміну. Це дає підставу назвати системи типу ОН-системами об'єктного типу. Якщо ознаки, що визначили віднесення конкретної економічної системи до числа ОН, носять яскраво виражений характер, то такі системи будемо називати просто об'єктами. По відношенню до систем об'єктного типу об'єкт грає роль ідеального вираження об'єктних ознак – обмеженості в просторі і необмеженості у часі. Репрезентативним прикладом такої

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

системи у сфері економіки є підприємство (організація)¹. Відзначимо, що не всі підприємства обов'язково повинні мати об'єктну форму. Такі нетрадиційні підприємства, як віртуальні системи, розподілені підприємства, можуть мати форму середовища. Однак правилом є об'єктна форма підприємства.

У певному сенсі об'єкту протистоїть, хоча і має загальні властивості з ним, *середовище*. Під ним розуміють «речовину, що заповнює простір, тіла, навколишні кого-небудь або що-небудь, сукупність природних чи соціальних умов, в яких протікає діяльність людського суспільства»². Це означає, що середовище, на відміну від об'єкта, апіорі не локалізоване в просторі, але також, як і об'єкт, не має іманентних обмежень у часі. Також для середовища не має сенсу поняття горизонту як часової межі. Звідси випливає, що системи типу *НН* природно називати *системами типу середовища*. Систему вираженого середового типу будемо називати *середовищем*. Репрезентативний приклад середовища – інститут або система інститутів; сукупність підприємств однієї галузі. Під інститутом розуміється система відносно стійких формальних і неформальних норм і правил, що регулюють прийняття рішень, діяльність та взаємодія соціально-економічних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб, організацій) та їх груп. Слід зауважити, що в конкретних випадках середовище саме по собі може називатися по-різному: за складом («інституційне середовище»); за характером («конкурентне середовище»); за найменуванням об'єкта, який воно оточує; за об'єктом, в рамках якого воно існує («середовище Windows») і т.д.

Звернемося до поняття *процесу* як «руху, розвитку якого-небудь явища». За змістом це поняття пов'язане з поняттям середовища, оскільки саме середина є місцем протікання і поширення процесу. Органічно пов'язане з процесом поняття поширення говорить про принципову необмеженість процесу в просторі³.

Важливою властивістю процесу є його циклічність, повторюваність тих чи інших ситуацій в ході протікання процесу. При

¹ Данилишин О. Є. Кластери як сучасна форма стратегічних об'єднань / О. Є. Данилишин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2007. – № 5, т. 2. – С. 223–229.

² Sulvell U. The cluster initiative book / U. Sulvell, G. Lindquist, Сп. Ketels. – Boston, 2003. – 580 p.

³ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

цьому циклічність може бути виражена як у вигляді довгострокових циклів (цикли Кондратьєва), так і у вигляді короткострокових циклів (хвильові процеси з низькою довжиною хвилі). У таких процесах, як процес обробки, процес виробництва, процес навчання і т.п., є загальне розуміння повторюваності явищ, що представляє сутність процесу: обробка одного примірника заготовки може бути відтворена для іншого (технологічна операція); виробництво в загальному випадку також може бути відтворене (виробниче завдання); процес навчання також може бути повторений для нового ученика чи нового предмета (навчальна програма) і т.д.

Відзначимо, що відтворення циклів процесу вимагає, як правило, джерел енергії, які живлять даний процес. Звідси висновок про те, що типовий процес, який є необмеженим в просторі, є обмеженим у часі через обмеженість джерела енергії. Таким чином, для процесу не характерне поняття просторової межі і форми, але має важливе поняття горизонту. Отже, до процесного типу систем можна віднести системи типу *НО*. Для економічних систем вираженого процесного типу будемо використовувати термін **процес**. Репрезентативний приклад процесу – дифузія інновацій (поширення НТП).

Тепер, звернемося до систем виду *ГО*, тобто систем, обмежених як у часі, так і в просторі. Для змістовної характеристики таких систем найбільш підходять два поняття: **проект** та **подія**. Подія характеризує, по-перше, короткострокові і, по-друге, локалізовані в просторі зміни. З економічних позицій розглядатися в якості короткострокових і вважатися подіями можуть дуже різні явища, такі, скажімо, як зниження цін на нафту на біржі або пуск в експлуатацію проекту «під ключ». До цього ж класу явищ відносяться і соціально-економічні проекти та плани з фіксованими термінами реалізації. Всі ці явища мають заздалегідь обумовлену і іманентно притаманну їм діяльність і локалізацію в просторі. Для **проектів**, також як і для об'єкта, має сенс поняття кордону і, відповідно, форми в просторі. Системи типу *ОО* доцільно характеризувати як системи **діючого (або проектного) типу**, а в разі вираженості, на перший погляд здається, що проекти і події є не просто різними, а протилежними за змістом поняттями. Якщо подія відбувається об'єктивно і незалежно від суб'єкта і, як правило, відноситься до минулого, то проект являє собою, навпаки, суб'єктивне бачення майбутнього. Однак у них є і спільне. І подія, і проект

означають деякий розрив в безперервному потоці явищ, незалежно від того, якими силами або причинами він викликаний. Це дає можливість використовувати їх для позначення типу економічних систем.

Репрезентативний приклад дієво-проектного типу – будь-який захід (див. табл. 1.2.2).

Таблиця 1.2.2

Основні типи економічних систем

Тип системи	Приватні випадки/ типовий представник	Поширення у:	
		часі	просторі
Об'єкти	Підприємства, територія, кластер, регіон, країна/підприємство	Необмежена	Обмежена
Середа	Інститути, комунікації, галузь/інститут		Необмежена
Процеси	Поширення інновацій, інфляція, зростання/спад/дифузія інновацій	Обмежена	Необмежена
Проекти	Створення підприємств, випуск нового виробу/заходи		Обмежена

Таким чином, список типових економічних систем вичерпується об'єктами, середовищами, процесами та проектами (подіями). Тим часом багато економічних систем мають ознаки систем різних типів. Так, підприємство (система, явно належить до класу об'єктів) може розглядатися як носій певного внутрішнього клімату, середовища («заводська середа»). На кожному підприємстві на систематичній основі реалізуються три основні процеси: виробництва продукції, реалізації продукції, відтворення ресурсів.

Особливості цих процесів також характеризує конкретне підприємство. Далі, якщо система є мережею яка розвивається або невизначеною безліччю підприємств, то вона поєднує властивості виробничих об'єктів з властивостями комунікаційних середовищ. До числа гібридних систем можна віднести також підприємство, що розглядається як єдине ціле разом з його системами фірмового обслуговування та/або франшизи. У загальному випадку наявність у системи ознак просторової або тимчасової обмеженості слід розглядати як лінгвістичну змінну з нечіткими значеннями.

Останнім часом в реальній економіці йде процес «перемішування» типів систем. З одного боку, для того щоб середа функціонувала досить ефективно, посилюються спроби організаційного регулювання систем, що викликає процес «об'єктивізації» систем інших типів. Разом з тим, йдуть і процеси «деоб'єктивізації» –

децентралізації управління процесами, середовищами та проектами. Так, передача функцій держуправління саморегулятивним організаціям представляє спробу створення середовища замість об'єкта. Пропозицію перейти (зокрема в науці) від кошторисного фінансування до проектного слід розглядати як «проективізацію» об'єктів.

Загальний підхід у цьому питанні має бути таким: гармонійно розвинене суспільство повинно підтримувати наявність систем всіх чотирьох видів (об'єктного, середового, процесного і проектного типів), особливу увагу приділяючи підтримці «зразкових», еталонних типових представників цих типів-об'єктів, середовищ, процесів і проектів. В освіті гібридних форм економічних систем, що поєднують риси різних типів, слід ретельно вибирати пропорцію тих чи інших складових, виходячи з призначення і особливостей системи.

Економічні системи у вигляді об'єктів, існуючих кінцевий, але не обмежений апріорно час, є традиційним предметом аналізу в економічній науці і залежно від масштабу діляться зазвичай на об'єкти нано-, мікро-, мезо-, макро- та мегарівня (для середовища гео економічного простору). До них відносяться підприємства (за винятком так званих підприємств-одноденків, фактично відносяться до проектів, а не до об'єктів), регіони, галузі, комплекси, державні системи (промислові альянси), і групи країн (включаючи світову економіку). Система в формі середовища являє собою слабоструктурований більш-менш однорідний простір, що розглядається як засіб передачі впливів. Середина у вигляді сукупності інститутів, засобів комунікацій, організаційної культури, інвестиційного клімату та інших подібних утворень також досить часто, особливо в останні десятиліття, розглядається як предмет досліджень в економічній науці¹. Разом з тим, середовища досить рідко розглядаються як системи. Процеси досить часто розглядаються в якості предметів системного аналізу, зокрема у зв'язку з розвитком економічної синергетики. Проекти також є традиційним об'єктом системних досліджень.

Слід підкреслити, що ідентифікація системи яка має об'єктний, середовищний, процесний або проектний тип залежить, в тому числі, і від її масштабу. При розгляді макроекономічних систем

¹ Скоч А. Международный опыт формирования кластеров [Электронный ресурс] / А. Скоч. – Режим доступа: <http://prodsea-kluster.at.ua>

(країн) «зсередини», макроекономічні об'єкти мають значну схожість із середовищами. Великі розміри створюють враження безмежності. Не випадково предметом вивчення в макроекономіці є саме необмежені в просторі процеси: економічне зростання, інвестиційні процеси, інфляція, безробіття і т.д. Приблизно такий же предмет вивчається і в глобальній економіці.

Мезоекономічні об'єкти системи (галузі, ринки, регіони) поєднують в собі властивості об'єктів і середовищ. «Чистими» об'єктами виступають головним чином мікроекономічні системи типу підприємств, фірм, корпорацій, більш-менш локалізовані в просторі.

Отже, ми бачимо, що світ типових економічних систем складається з систем наступних чотирьох видів:

1. «Об'єкти» – юридичні та фізичні особи, організації, підприємства, їх групи, держави, союзи держав і т. п.

2. «Процеси» – послідовні і більш-менш еволюційні зміни стану тих чи інших фіксованих середовищ або об'єктів та їх груп.

3. «Середовища» – системи взаємодії і взаємин економічних об'єктів і місце протікання економічних процесів.

4. «Проекти» – відносно короткочасні істотні зміни ситуації в соціально-економічній сфері.

Ці чотири типи систем представляють все розмаїття економічних систем в координатах «час – простір». Важливо усвідомити, що у кожного типу систем є своя унікальна роль або сфера відповідальності в соціально-економічному світі. **Об'єкти** грають вузлову роль у функціонуванні економіки, втілюють такі якості, як стійкість і повторюваність, реалізують відтворювальні функції. Середовища заповнюють міжоб'єктний простір і дозволяють інновацій поширюватися від об'єкта до об'єкта. **Проекти** вносять елементи інновацій і мобільності. Процеси поширюють інновації в економіко-технологічному просторі (див. табл. 1.2.3).

Соціально-економічні мега- і макросистеми є повними і здатними до сталого функціонування і розвитку в часі і просторі тільки у випадку, коли в них наявні в достатній кількості і знаходяться в збалансованій взаємодії представники всіх чотирьох видів систем.

Тепер можна сформулювати ключові функції кожного типу систем в загальній структурі їх взаємодії в ході функціонування економіки (насамперед, національної та регіональної). Ці функції в загальному вигляді не можуть бути реалізовані ніякими системами, крім тих, для кого вони названі ключовими.

Таблиця 1.2.3

**Основні властивості та дії різних типів економічних систем
та їх прототипів**

Вид системи	Типовий представник	Властивість	Дія
Об'єкт	Підприємство	Стабільність, результативність	Породити, виробляти
Середа	Інститут	Зниження невизначеності, непомітна наявність, помітна відсутність середовища	Полегшувати, взаємодіяти, поширювати
Процес	Інновація	Перетворення, трансформація, адаптація	Протікати, поширюватися
Проект	Будівництво	Мінливість, короткостроковість, натхнення	Змінювати навколишній світ

Ключовою економічною функцією об'єктів є організація діяльності різномірних елементів, збирання їх в єдине ціле в ході систематичного виробництва.

Ключова економічна функція середовищ – контракція, обмін між різними компонентами і підсистемами економіки, створення умов для трансакцій.

Ключовою функцією процесів є гармонізація діяльності та стану всіх економічних систем з точки зору внутрішньої узгодженості змісту.

Ключова економічна функція проектів – інноваційна трансформація (інжиніринг або реінжиніринг), енергетичне підживлення (мотивація до нововведень) інших видів систем¹.

Сполучення систем зазначених типів забезпечують гармонійне поєднання таких загальносистемних властивостей, як стабілізація і мобільність, дискретність і безперервність, управління і самоорганізація тощо.

Для більш рельєфної характеристики систем різних типів можна зіставити кожній такій системі відповідний їй «типовий» продукт. Для об'єкта, основне призначення якого полягає в систематичній виробничій діяльності, це товар – корисний матеріально-речовинний результат виробничої діяльності, вироблений для продажу або обміну. Для середовища, основна функція якого –

¹ Управление инновационным развитием региона : монография / под ред. А. П. Егоршина. – Н. Новгород : НИМБ, 2008. – 288 с.

забезпечувати зв'язок між об'єктами, це послуга – корисний закінчений результат економічної діяльності, що не створює матеріально-речовий продукт, але змінює якість наявного продукту. Для процесу це робота – результат функціонування системи, кожна частина якого і весь він в цілому володіють корисністю. І нарешті, для проекту – це корисний результат не відтворювальної та не відновлюваної зміни системи, що може мати форму товару, послуги або роботи.

Які висновки випливають з наведеного аналізу типології економічних систем для кластерів і їх стратегій? Як виглядає типовий інноваційно-промисловий кластер в «системному контексті»?

1. Кластер являє собою яскраво виражений приклад багатофункціональної і багатоаспектної економічної системи, що володіє властивостями всіх чотирьох видів систем. На кожен момент часу кластер може розглядатися як територіально обмежена система, що об'єднує кластер з об'єктом.

Наявність стійких каналів зв'язку між учасниками, включення у великий кластер інноваційних та інфраструктурних організацій робить його схожим на систему середовищного типу. Інституційне середовище кластера служить потужним засобом і фактором стійкості його розвитку.

При наявності такого середовища і в умовах зовнішнього інвестування і можна розраховувати на поширення всередині кластерів інноваційних імпульсів (процесів). Нарешті, в початковий період існування кластер можна розглядати і як проект, оскільки створення кластера носить характер реалізації проекту, а склад кластера може змінюватися в ході його функціонування.

Наявність виражених рис всіх чотирьох видів економічних систем визначає і специфіку кластера як об'єкта стратегічного планування, і специфіку застосовуваних методів розробки та реалізації стратегії кластера: комплексна стратегія кластера повинна включати його стратегію як об'єкта, як процесу, як середовища, як проекту.

2. Ключова функція інноваційно-промислового кластера також носить комплексний характер і включає в себе організаційні, контракційні, гармонізаційні і трансформаційно-інноваційні компоненти. Ця обставина має бути враховано при визначенні структури стратегії кластера і відображено в організаційних процедурах її формування, реалізації та контролю.

3. При аналізі та порівнянні різних варіантів стратегії кластера перевагу слід віддавати варіантам, які підтримують стійкість

кластера, що може бути досягнуто за рахунок синтезу об'єктних, середовищних, процесних і проектних стратегій. Нестійкості, притаманні окремо проектним і середовищним системам, повинні бути компенсовані за рахунок механізмів, притаманних об'єктам і процесам.

4. Разом з тим, дуже інтенсивні прояви об'єктних властивостей організацій – учасників кластера, прояв ними надмірної самостійності і нехтування інтересами інших учасників також можуть призвести до його розпаду. Вони повинні бути скомпенсовані за рахунок посилення альтернативних – проектних, процесних і середовищних властивостей кластера: організації загальнокластерних проектів (з конкретними цілями і термінами); підтримки загальнокластерних процесів-процедур, що охоплюють різних учасників (наприклад, хвильових процесів технологічних інновацій, по черзі поширюються всередині кластера); будівництва насиченого інституційного середовища кластера. Поступово повинна посилюватися і об'єктність самого кластера в цілому як системи.

5. Однією з найбільш важливих завдань стратегічного планування кластера є пошук і забезпечення балансу між об'єктними, проектними, процесними і середовищними рисами кластера в цілому і організацій-учасників.

Розробка стратегії функціонування кластера

Сутність та структура стратегії економічних систем.

В якості характеристики загального «стратегічного фону», на якому доводиться розглядати процеси формування стратегії кластера, необхідно зазначити наступне.

У сучасній економіці України й більшості країн СНД існує гострий дефіцит стратегічного підходу на всіх рівнях управління. Тим часом саме стратегічне планування могло б зіграти роль консолідуючого, координуючого і стабілізуючого чинника, засоби організації та підтримки інноваційного економічного зростання.

Стан попиту і пропозиції в сфері стратегічних розробок в Україні характеризується даними обстеження підприємств та організацій, проведеного авторами в період 2012–2013 рр. у восьми областях та чотирьох промислових містах.

1. Нагальна потреба у стратегічному плануванні відзначається на рівні підприємств. За даними обстеження, в період 2012–2013 рр., лише 4,1 % вважають розробку комплексної стратегії не потрібною. При цьому на 18 підприємств така розробка вже ведеться, а 34 % підприємств планують її почати.

Безперечною є також потреба в регіональних стратегічних програмах: майже 71 % підприємств готові брати участь у регіональних програмах економічного розвитку, якщо такі програми будуть сформовані. Найбільш чітко виражена потреба в промисловій політиці на рівні держави (68 % респондентів), на регіональному (84 %) та муніципальному рівнях (88 %). Ця потреба однак, не знаходить задоволення: відсутність такої політики на рівні держави констатують – 62 % респондентів, у регіональних – 71 % і у муніципальних властей – 74 % респондентів.

Таким чином, пропозиція стратегічних розробок істотно перевищує попит, причому чим вище рівень управління, тим цей дисбаланс сильніше.

У таблиці 1.2.4 наведені результати обстеження, що показують ставлення менеджменту підприємств, розділених на групи відповідно до їх економічного становища, до розробки власної стратегії.

Таблиця 1.2.4

Розподіл підприємств різних груп по відношенню до розробки комплексної стратегії підприємства, %

Економічний стан підприємства	Вважає не потрібною	Веде розробку	Планує почати
Складний	21,9	34,4	43,8
Нестабільний	9,7	62,5	25,0
Стабільний	10,9	58,7	26,1
На підйомі	0,0	75,0	25,0
В середньому за вибіркою	12,0	56,3	29,1

Дані таблиці 1.2.4 свідчать про тісний взаємозв'язок між економічним благополуччям підприємства і наявністю у його менеджменту усвідомленої політики, спрямованої на досягнення стратегічних цілей.

Необхідно також відзначити, що за останні десятиліття XX ст. і першого десятиліття XXI ст., ситуація у сфері розробки та застосування методології стратегічного планування істотно змінилася. У 1960-ті роки в США стратегічне планування вражалось одним з найсучасніших і ефективних засобів досягнення корпоративного успіху. У стратегічному плануванні були зайняті тисячі випускників престижних шкіл бізнесу. Віра в те, що:

- 1) майбутнє компанії можна продумати;
- 2) все задумане можна виконати;

3) в результаті вийде те, що очікувалося, лежало в основі «стратегічного конструктивізму» 60-х років.

1970-ті роки – пік розквіту стратегічного планування. Аналітичні підрозділи великих корпорацій досягають розмірів сотень співробітників (наприклад, ТНК – «General Electric» – до 250 високооплачуваних працівників). Саме в цей час результати досліджень ряду відомих американських економістів стали настільними книгами корпоративних економістів (наприклад, книга М. Портера «Стратегія конкуренції»).

До середини 1980-х років настає протверезіння. Стає ясно, що стратегія «не мати ніякої стратегії» нерідко бере гору над усіма іншими. Уперед виходять або фірми, що демонструють гнучкість політики, або «підприємства технологічної атаки», яким вдається забезпечити технологічні переваги за рахунок несподіваних творчих розробок в області технології. «Місце під сонцем» завойовує чергова панацея – якість продукції. Починається тотальна боротьба за якість (наприклад, в рамках концепції «тотального контролю за якістю» – петля Ісікава). Межі стратегічного планування в традиційному сенсі слів стають виразно зрозумілими поряд з його прогалинами. У 1983 р ліквідується знаменитий відділ стратегічного планування в корпорації General Electric. Це стало сигналом і для сотень інших компаній.

Минуло ще десять років. Спад стратегічного планування, що припав на початок 1990-х рр., став сходити нанівець. З'явилося нове покоління апологетів стратегії, якому вдалося сформувати нові стратегічні цінності. Основна ідея «другого пришествя» стратегії – розуміння стратегії як засобу коеволюції економічних систем, тобто взаємозбагачуються скоординованого еволюційного розвитку.

Досягнення еволюційної економіки як найбільш активно розвиненої течії економічної науки в період 1990–2000-х років привели до формування цілого спектра нових понять і парадигм управлінської, мезо- і мікроекономічної науки. До їх числа відносяться ідеї створення бізнес-екосистем, тобто сукупності взаємопов'язаних корпорацій, аналогічних популяційних згущень у світі живої природи. Такі системи утворюють замкнуті спільноти, в яких стратегія кожного невіддільна від політики інших. Тепер стратегічні розробки виводяться зі сфери комерційної таємниці, демонструються всім бажаним, причому споживачі і постачальники даного підприємства запрошуються до спільного опрацювання стратегічних планів. При цьому створюється унікальна можливість

виявлення так званих «білих плям» бізнесу – сфер діяльності підприємства, які не використовувалися, перебуваючи в тіні більш традиційних, відповідних профілю компанії. Ідея експлуатації «білих плям» – одна з домінант сучасного стратегічного планування.

Друга домінуюча ідея пов'язана з активізацією людського фактору у виробництві та управлінні, демократизації стратегічного планування. У Electronic Data System Corporation з 55 тис. зайнятих не менш ніж 2,5 тис. працівників беруть участь у розробці стратегічних планів компанії. Таким же чином діяли компанії Marriot Hotels, Helene Curtis Industries і багато інших.

У підсумку можна констатувати, що в практиці розвинутих країн до початку 2000-х років стратегічне планування увійшло в нову фазу розвитку, в ході якої змінюється не тільки предметний зміст і методичне забезпечення стратегічного планування, але і його об'єктна орієнтація. Поняття стратегії диверсифікується, і кожна компанія отримує таку стратегію, яка відповідає її уявленням про те, що таке стратегія. Крім того, у фокус уваги стратегії стали входити не тільки товарно-грошові операції компанії з іншими агентами, але й питання управління та обміну нематеріальними активами з навколишнім світом¹. Основні моменти необхідної ревізії традиційних методик стратегічного планування, до якої впритул підвела цю сферу логіка розвитку економічної теорії та стратегічної практики, зводяться до наступного.

1. На мікрорівні змінився типовий об'єкт стратегічного планування. Фактично в більшості випадків об'єктом стратегічного планування є не одне підприємство, а група (кластер) пов'язаних виробництв. В Україні та раніше у ряді держав колишнього СРСР досить активно йдуть процеси формування «адміністративних» (у більш-менш жорсткому сенсі) галузей і підгалузей. У свою чергу підприємства перетворюються на своєрідні цехи, функції яких мають мало спільного з ринковими. Стратегічне планування в його початковому і повному розумінні слова виходить з мікрорівня на мезо- і макrorівні.

2. Змінюється предмет стратегічного планування, бачення цього предмета, структура розділів стратегії. Якщо раніше основними предметами стратегічного планування були процеси реаль-

¹ Забарна Е. М. Аналіз кластерного підходу як системи управління маркетингом регіону / Е. М. Забарна, О. Е. Папковська // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 2. – С. 48–52.

ного виробництва, маркетингу, постачання, то тепер стало ясно, що довгостроковий успіх підприємства залежить від пов'язаних безпосередньо з людиною факторів, таких, як знання, здібності, талант і т.п. У компаніях з'явилися «директора за знаннями» і т.п. Стало ясно, що не тільки конкуренція між працівниками, підприємствами, групами, кластерами – тобто сили відштовхування – забезпечують ефективність організації економіки, а й сили тяжіння, співпраці, кооперації, інтеграції, коеволюції.

3. Змінюються і фундаментальні теоретичні передумови стратегічного планування. В рамках неокласичної теорії предметом стратегічного управління були праця і капітал, в рамках інституційної – контракти. Основна частина стратегічної методології базувалася на неокласичній мікроекономіці з її максимізацією прибутку як головним мотивом поведінки економічних агентів. Зараз активно розвивається еволюційно-інституціональна теорія, де мотиви поведінки агентів є принципово іншими. Необхідно виділити деякі базові якості стратегії економічної системи, які корисно мати на увазі при формуванні стратегії кластерів.

1. За формуванням стратегії стоїть прагнення виявити або навіть сконструювати призначення системи (core competence) і реалізувати його. Стратегія необхідна для того, щоб конкурентні переваги учасників змогли реалізуватися найбільшою мірою.

2. Стратегія втілює зв'язок економічної системи з іншими об'єктами і системами в економічному просторі, а також її тимчасову спадкоємність. Тут, стратегія – засіб перетворення економіки в більш-менш однорідне і сприятливе для бізнесу середовище.

3. Стратегія має сенс тоді, коли відомо, що можна очікувати від партнера, іншими словами, коли у партнера теж є стратегія.

4. У недоінституціалізованому середовищі, яким зараз в значній мірі продовжує залишатися економічна середа України, Росії, Білорусії, Вірменії та Казахстану, в тому числі в недоінституціалізованому середовищі виробничого комплексу (зокрема кластера), стратегія може виступити як заміна відсутніх економічних інститутів, що роблять поведінку агентів передбачуваною.

З цього видно, яку роль має відігравати стратегічне планування для створення та розвитку кластерних систем. Саме стратегія (стратегічний план) повинна стати стрижнем, навколо якого розгортається функціонування і розвиток кластера, оскільки інші засоби консолідації інтересів суб'єктів і координації їх дій мало-

ефективні в умовах організаційної свободи суб'єктів. Стратегічний план відіграє роль доцентрової сили, яка забезпечує прив'язку «орбіт» руху суб'єктів до внутрішнього простору кластера. Це висуває свої вимоги:

- а) до складу стратегії;
- б) до її змісту;
- в) до механізмів її складання, затвердження та реалізації.

Комплексна стратегія, яка всебічно описує основні характеристики функціонування економічної системи, не може базуватися на односторонніх теоріях фірми. Щоб наблизитися до відповіді на основне питання стратегічного планування: як зробити підприємство успішним і конкурентоспроможним, необхідно, щоб стратегічне планування спиралося на системний аналіз, системну інтеграцію різних напрямків економічної теорії. Видається, що теоретичною базою стратегічного планування та управління на мікрорівні повинна стати системно-інтеграційна теорія підприємства.

Системно-інтеграційна теорія підприємства як основа стратегічного планування в кластерах. За положеннями системно-інтеграційної теорії фірми, представлених Корнан, заснованих на системній парадигмі в економічних дослідженнях¹, кожна економічна система, в тому числі підприємство, виробничий комплекс – може бути представлена у вигляді сукупності семи відносно самостійних, але взаємодіючих підсистем, зображених у вигляді «розшарованої піраміди» (рис. 1.2.1).

Зміст кожної з підсистем (рис. 1.2.1) досить докладно розглядалося в ряді робіт, насамперед у дослідженнях Г. Б. Клейнера². Тут необхідно підкреслити одну особливість: кожна з підсистем не тільки щільно «вписана» в структуру піраміди на рис. 1.2.1, але і в реальності тісно пов'язана з сусідніми підсистемами, і її значущу зміну неможливо без зміни сусідніх «шарів» піраміди.

Якщо базуватися на такому баченні внутрішньої структури економічної системи, то запропонована концепція вимагає певної ревізії змісту поняття ***стратегічного рішення***.

¹ Управление инновационным развитием региона : монография / под ред. А. П. Егоршина. – Н. Новгород : НИМБ, 2008. – 288 с.

² Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер // Отраслевые рынки. – 2008. – № 5–6 (18). – С. 4–19.

Рис. 1.2.1. Структура підсистем економічної системи (підприємства, фірми, кластера тощо)

У роботі Г. Б. Клейнера «Підприємство в умовах невизначеності»¹ було запропоновано класифікувати рішення з управління підприємством на тактичні, стратегічні та суперстратегічні. Перші ставляться до використання вже наявної виробничої бази, другі – до механізмів інноваційного відтворення наявної бази, треті – до механізмів формування потенціалу відтворювальної бази. У термінах піраміди підприємства на рис. 1.2.1 це означає наступне: до сфери суперстратегічних рішень відноситься так звана фундаментальна частина піраміди – перші чотири знизу шари. Саме вони повинні стати сферою особливої уваги при розробці стратегічних планів кластерів.

Істотна концептуальна зміна бачення предмета стратегічного планування полягає в зміні співвідношення між соціальним, груповим та індивідуальним. Основним носієм фундаментальних конкурентних переваг підприємства (фірми) стає не стільки праця як соціальне явище, скільки окрема людина або група людей, що мають специфічні знання. У сучасних умовах виграють ті підприємства, на чиєму боці кращі творці стратегій і їх кращі виконавці. У зв'язку з цим стандартні демократичні процедури кількісного го-

¹ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер // Отраслевые рынки. – 2008. – № 5–6 (18). – С. 4–19.

лосування при прийнятті рішень в керівних органах підприємств перестають бути адекватними вкладу факторів.

У демократії перемагає кількісна більшість, у той час як право голосу носіїв унікальних знань і навичок не враховується. У свою чергу це передбачає зміну характеру прийняття рішень. Для прийняття рішення апріорно важлива кожна людина, а апостеріорно – той, хто є носієм ключових якостей для реалізації тієї чи іншої стратегії.

У сучасних умовах на перший план виходять розділи стратегії, пов'язані з безпекою і цілісністю функціонування економічних систем, в першу чергу підприємств і їх груп. У рамках «економічної екології», націленої на захист суб'єктів господарювання, кластери можуть стати своєрідною парасолькою для підприємств, що входять до кластеру, який забезпечує безпеку і збільшує конкурентоспроможність цих підприємств. Спеціальним предметом стратегічного планування мають стати «стики», взаємозв'язку і взаємини підсистем, зазначених на рис. 1.2.1. Ці підсистеми тісно пов'язані між собою, впливають один на одного безпосередньо і опосередковано.

У загальному вигляді їх функціонування і взаємодія усередині системи (наприклад, підприємства (фірми) або кластера) і зв'язок із зовнішнім середовищем представлені на рис. 1.2.2.¹ Тут для методології стратегічного планування кластерів істотно наступне. По-перше, кожна з підсистем є «виробничою» в тому сенсі, що виробляє певний «продукт», що має товарну форму або форму послуги і споживаний як усередині кластера, так і за його межами.

Так, ментальна підсистема породжує специфічну для даного об'єкта модифікацію мислення учасників діяльності підприємств та організацій кластера; культурна підсистема виробляє культурні зразки і цінності, формує культурне середовище; інституційна підсистема генерує нові інститути, інші зміни в інституційній системі; когнітивна підсистема створює сукупність знань і навичок; продуктом спільного застосування технологій, засобів і предметів праці, що входять до активів, є товарна продукція; «Іс-

¹ Дубницький В. И. Экономический кластер как форма пространственной организации производственных сил старопромышленного региона / В. И. Дубницький, В. И. Захарченко, В. Н. Осипов // Прометей. – 2010. – Вып. 2 (32). – С. 181–192.

торична» і імітаційна підсистеми формують запас знань, відомостей і емоційних вражень щодо зразків поведінки даного (історична підсистема) та інших (імітаційна підсистема) підприємств.

По-друге, кожна підсистема бере участь у «виробничому» процесі розташованого вище шару шляхом надання результатів своєї діяльності як своєрідних засобів виробництва (на рис. 1.2.2 – косі стрілки справа наліво): ментальний капітал служить чинником формування культурного середовища; культурний впливає на формування інститутів; ті, у свою чергу, разом з перерахованими факторами визначають особливості когнітивних механізмів і соціально-економічного генотипу; когнітивні механізми дозволяють осмислити чужий досвід, який, у свою чергу, необхідний для аналізу власного шляху.

По-третє, кожен з шарів, крім першого знизу, бере участь у процесі відтворення нижчого шару (так, соціально-економічний геном дозволяє відтворювати основу національної інституційної системи). При цьому результати впливу верхнього шару на функціонування нижнього проявляються зазвичай у вигляді кумулятивного лагового процесу з подовженням лага у міру переходу від верхніх до нижніх рівнів. Можна бачити, що взаємодія підсистем (див. рис. 1.2.2) утворює своєрідну петлю – відтворювальний цикл – стрілки йдуть зверху вниз і знизу вгору.

Отже, в сферу стратегічного планування кластера повинні увійти вироблені підприємствами кластера не тільки ринкові, котрі користуються платоспроможним попитом на ринку, товари, але і неринкові продукти – менталітет, культура, знання і т.д. Відповідно виникає ряд нових розділів стратегії.

Слід підкреслити важливість вимоги системності і повноти кластерної стратегії. Вони повинні стати основним у стратегічному процесі на всіх рівнях. Піраміда на рис. 1.2.1 утворює для кожного кластера єдине ціле. Неправильно було б намагатися вирвати із загальної структури окремий шар і ставити його на вершину «стратегічного» кута без належного узгодження з іншими шарами. Так, наприклад, концентрація стратегії на знаннях сама по собі не зможе змінити конкурентне становище кластера. Той факт, що в ряді зарубіжних компаній з'явилися «директор за знаннями», «директор з навчання» ще не гарантує успіху. Додатково потрібен і «директор з корпоративної культури», і «директор з корпоративного мислення», і «директор з корпоративної еволюції».

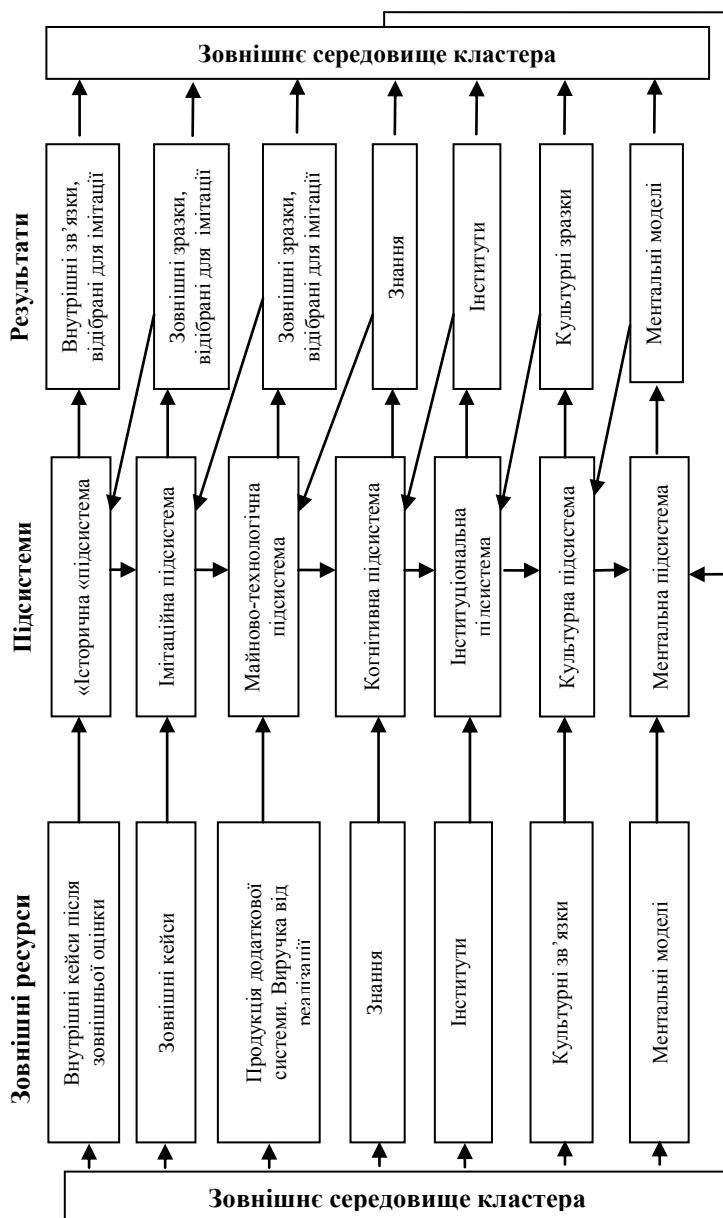

Рис. 1.2.2. Структура підсистем інноваційно-виробничого кластера

Розширена взаємодія і рівень організації взаємин, стики між керованими ними підсистемами також мають стати предметом стратегічного планування.

Базовий висновок полягає в наступному. Тільки комплексне системне стратегічне планування може охопити діяльність і розвиток економічного об'єкта у всій повноті і реалізувати тим самим місію стратегічного планування. Система стратегічного планування повинна передбачати:

- включення підсистем корпоративного менталітету, культури, інститутів, знань, корпоративної еволюції і їх координації між собою і з традиційними стратегічними підсистемами;
- перенесення центру ваги стратегічного планування на розвиток нематеріальних активів;
- з'єднання системи бізнес-планування та бізнес-проекування з системою розширеного комплексного стратегічного планування, з'єднання проектного та об'єктного підходів;
- актуальною залишається завдання створення в країні системи єдиного багаторівневого стратегічного планування, поступової інтеграції систем кластерного стратегічного планування за окремими виробничими комплексами – кластерами в загальнодержавній системі індикативного стратегічного планування.

Розглянемо коротко базисні принципи методології стратегічного планування, оскільки тут необхідно прийняття важливого рішення. У сучасній методології стратегічного планування сформувалися два основні полярних підходи. Один з них пов'язаний з іменами А. Томпсона і А. Стрикленда¹, другий – з ім'ям Г. Мінцберга².

Перші висувають на передній план у стратегічному плануванні ремесло, алгоритми, методики. Другий – мистецтво, емоції, особистісне знання, осягнення: «Знання, з яким має справу стратегічне мислення, не є інтелектуальним, не є ні аналітичним узагальненням, ні абстрактними фактами і цифрами... В значно більшій мірі це особистісне знання, внутрішнє розуміння, споріднене з почуттям матеріалу у майстра.

¹ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер, Н. Б. Нагрудная // Труды ЦИЭМ, 2014. – С. 9–39.

² Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

Якщо факти доступні кожному, то таке знання – лише небагатьом»¹. Це пояснюється тим, що «робочим матеріалом» для фахівця з стратегії є саме людина. І успіх процесу розробки і потім реалізації стратегії консультування досягається лише тоді, коли автору стратегії вдається налаштувати свою душу в резонанс з «душею» об'єкта планування, свої думки – з узагальненим «мозком» цього об'єкта, а свої відчуття – з сигналами зовнішнього і внутрішнього соціально-економічного середовища. Істинна стратегія – це результат досягнення резонансу між об'єктом планування, суб'єктом планування та їх загальної середовищем. Ось чому ефективна стратегія є скоріше плодом відкриття, осяяння, ніж результатом застосування готових алгоритмів, правил і розробок.

Для випадку стратегічного планування кластерів ця обставина має особливе значення. В умовах нежорсткого управління взаємодія і взаємовідношення підприємств (фірм) і організацій, що входять в кластер, має базуватися на механізмі так званого «поля тяжіння», або «гравітаційного поля», що виникає навколо успішно працюючих підприємств, інфраструктурних фірм, організацій, колективів. «Енергія успіху» такого колективу або навіть окремої особистості, яка повідомляє іншим членам групи (у вигляді замовлень, інвестицій, кредитів тощо), створює умови формування «орбіт», на яких як би розташовуються інші члени колективу. Така методологія могла б бути ефективною, в першу чергу, для суто інноваційних кластерів, для яких розробка і просування нових технологій є профільними видами діяльності. Це означає, що для стратегії кластера всі умови і чинники, представлені на рис. 1.2.1, повинні стати предметом стратегічного управління, в тому числі інституційні, когнітивні і культурні фактори. Традиційно комплексна стратегія підприємства включає сім розділів, що відображають відносно самостійні сфери діяльності підприємства (див. рис. 1.2.3).

У максимальному варіанті, відповідно до викладеного вище, до цих розділів комплексної стратегії повинні бути додані ще чотири наступних розділу (рис. 1.2.4). Тут стратегія управління подіями (№ 10) формує дієвий простір кластера (особливо в рамках інноваційно-промислового), що є потужним засобом неадміністративного управління.

¹ Дубницький В. И. Экономический кластер как форма пространственной организации производственных сил старопромышленного региона / В. И. Дубницький, В. И. Захарченко, В. Н. Осипов // Прометей. – 2010. – Вып. 2 (32). – С. 181–192.

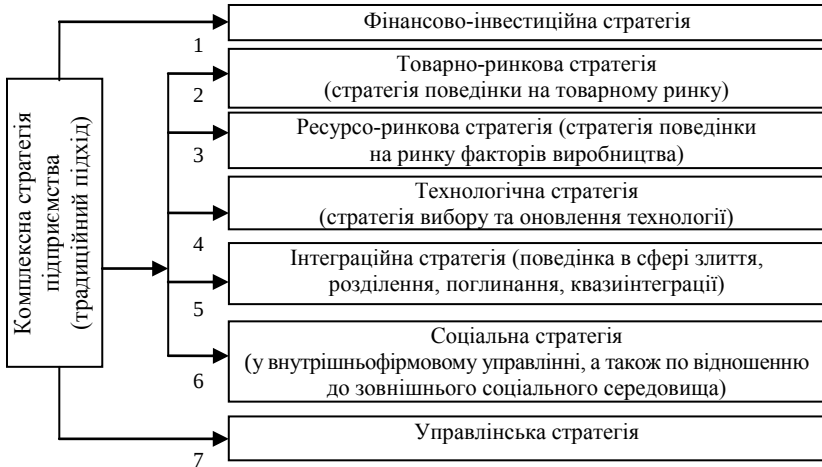

Рис. 1.2.3. Розділи комплексної стратегії підприємства (традиційний підхід)

Рис. 1.2.4. Розділи комплексної стратегії підприємства (модифікований підхід)

У підприємствах (компаніях, фірмах) або кластерах, де реалізується регулярний стратегічний менеджмент або йде його постановка, доцільно у складі підрозділу, що відповідає за стратегічне планування (управління), створити спеціальну групу «евентмейкерів», тобто співробітників, які планують і «створюють» події, точніше кажучи, що перетворюють ретельно відібрані факти в події. Всі ці розділи стратегії повинні входити і в стратегію кластера як стійкої групи територіально близьких і функціонально профільно-пов'язаних підприємств. Для кожного з перерахованих традиційних видів стратегії (рис. 1.2.3) розроблені спеціальні методики¹.

Для нетрадиційних видів стратегії таких методик поки немає. Тим часом для кластерних систем, особливо на стадії формування і перших етапах функціонування, важливим є формування та реалізація загальнокластерної культурної стратегії, оскільки при створенні кластера саме за посередництвом «культурного простору» здійснюються перші контакти між керівництвом організацій, що входять в кластер, так і між працівниками цих організацій (у тому числі, підприємств, що входять в організації).

Навіть при підборі потенційних кандидатів на участь у кластері доцільно провести аналіз організаційної культури, що склалася на даному об'єкті, і визначити оптимальні стимули і механізми залучення цієї організації в процес створення кластера. Необхідно підкреслити і роль когнітивної стратегії учасників і кластера в цілому, оскільки саме знання, доступні для учасників, можуть стати тим фактором, який зробить склад кластера стійким. Більш докладно ці питання викладені в дослідженні Г. Б. Клейнера, Р. М. Качалова, Н. Б. Нагрудної².

Методи синтезу кластерної стратегії. Пропонована в узагальненому вигляді методологія формування комплексної стратегії кластера базується на багатовимірному матричному організаційному підході. Відповідно до типологією систем, обґрунтованої

¹ Дубницький В. И. Экономический кластер как форма пространственной организации производственных сил старопромышленного региона / В. И. Дубницький, В. И. Захарченко, В. Н. Осипов // Прометей. – 2010. – Вып. 2 (32). – С. 181–192.

² Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер, Н. Б. Нагрудная // Труды ЦИЭМ, 2014. – С. 9–39.

(див. табл. 1.2.1; 1.2.3), слід визнати, що природна структуризація кластера відбувається за наступними на-прямими (рис. 1.2.5).

*Надзвичайно важливою для стійкості функціонування кластера є і середа акціонерів або власників часткою власності компаній, що входять в кластер. Ця тема дослідження заслуговує спеціального розгляду.

Рис. 1.2.5. Базові напрями природної структуризації кластера

Фактично кластер слід розглядати як комплекс, що об'єднує чотири групи систем зазначених типів: об'єктну групу, процесну, середову і проектну групи. Звідси випливає, що стратегія кластера (у тому числі, інноваційно-промислового) повинна формуватися як «амальгама» чотирьох типів групових стратегій (будемо використовувати термін «тип» для вказівки тієї структуризації, яка береться до уваги при формуванні даної складової стратегії – об'єктна, процесна, проектна або середова:

а) стратегічних планів, що входять в кластер підприємств з урахуванням їх всебічних взаємозв'язків (об'єктна стратегія кластера);

б) стратегічних планів розвитку і взаємозв'язку процесів (процесна стратегія кластера);

в) стратегічного опису проектів (цілових програм), що реалізуються учасниками кластера (проектна стратегія кластера);

г) стратегічних планів функціонування і розвитку спільнот, сформованих з осіб, що мають відношення до організацій кластера (середова стратегія кластера).

Кожна з цих чотирьох стратегій є комбінацією стратегій відповідних підсистем, а сплетіння цих чотирьох стратегій утворює цілісну, всебічну і повну стратегію кластера.

У цьому зв'язку необхідно виділити наступне: кожна з економічних систем, до якого б типу вона не належала – об'єктного, процесного, проектного або середового, може і, як правило, повинна мати свою комплексну стратегію. Ця стратегія повинна складатися з розділів, перерахованих на рис. 1.2.4. Загальна структура стратегічного комплексу кластера показана на рис. 1.2.6 (товарно-ринкова та ресурсно-ринкова стратегії в цілях економії місця об'єднані в один блок).

Місце і роль кожного із зазначених видів стратегії в комплексній стратегії кластера (рис. 1.2.6) залежить від стадії життєвого циклу, на якій знаходиться кластер¹.

На етапі створення кластера основну роль грає проектна стратегія кластера. Залучення учасників до складу кластера полегшується, якщо існує досить великий проект, що носить, з одного боку, стратегічний характер для подальшого функціонування кластера, з іншого боку – передбачає участь потенційних організацій – учасників у забезпеченні ресурсами даного проекту та в одержанні переваг від його реалізації. Такий проект стає своєрідним прапором, під яким збираються учасники на стадії формування кластера. Разом з тим, даний проект повинен бути заповнений проектами меншого масштабу (субпроектів), які задовольняють тим же умовам, що й основний, але закінчуються пізніше основного. Іншими словами, слід організувати безперервне проектне планування.

Проектна стратегія на цьому етапі формується централізовано, зверху вниз – від керівництва кластера до його учасників.

На етапі становлення кластера головну роль грає процесна стратегія кластера, що відображає заплановані до реалізації в рамках кластера наскрізні бізнес-процеси. Вони повинні вміщувати по можливості значну частку учасників кластера, залучити їх до

¹ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер, Н. Б. Нагрудная // Труды ЦИЭМ, 2014. – С. 9–39.

«повсякденного», циклічного життя кластера в цілому і стати сполучною ланкою для учасників кластера

Процесна стратегія відноситься до числа загальнокластерних і також формується централізовано.

На етапі стабільного функціонування кластера основна роль відводиться об'єктній стратегії. Ця стратегія формується на базі об'єктних стратегій учасників, що передбачає досить високий рівень їх менеджменту, а також досить високий ступінь взаємної довіри учасників, готовність до розкриття стратегічної інформації. Крім того, створення такої стратегії неможливе без готовності учасників до досягнення договірної угоди. Нарешті, прийняття узгодженої стратегії кластера як об'єкта з урахуванням об'єктних стратегій учасників передбачає орієнтацію на її дотримання в умовах м'якого управління кластером.

Об'єктна стратегія формується шляхом зворотно-поступальних взаємодій між учасниками кластеру та представниками керівництва кластером в цілому.

Нарешті, на етапі розвинутого функціонування кластера особливу роль у його стійкості грає стратегія. Її завдання – формування внутрікластерного середовища, насамперед інституційного середовища, тобто формальних і неформальних норм, правил, традицій, що регламентують поведінку і взаємовідношення учасників кластера.

Стратегія кластера, таким чином, повинна розвиватися разом з кластером і проходити етапи життєвого циклу синхронно.

Розподіл зазначених видів стратегій за етапами життєвого циклу кластеру не означає, що на будь-якому з них не можуть формуватися, обговорюватися і реалізовуватися стратегії інших видів. В умовах стабільного складу кластера на найперших етапах його функціонування може розроблятися комплексна стратегія, що включає в себе всі чотири типи стратегії. Загальна тенденція така, що стратегія розростається в міру розвитку кластера.

Серйозну проблему представляють процедури узгодження стратегії між учасниками кластеру. Природна ієрархія «підсистеми – система» повинна використовуватися не тільки для трансляції зверху вниз «керівних вказівок», але, головним чином, для обміну інформацією, необхідною для довгострокового планування. Це означає, що загальні стратегічні плани за кожним з чотирьох напрямків формуються як синтез приватних планів підсистем і системи в цілому.

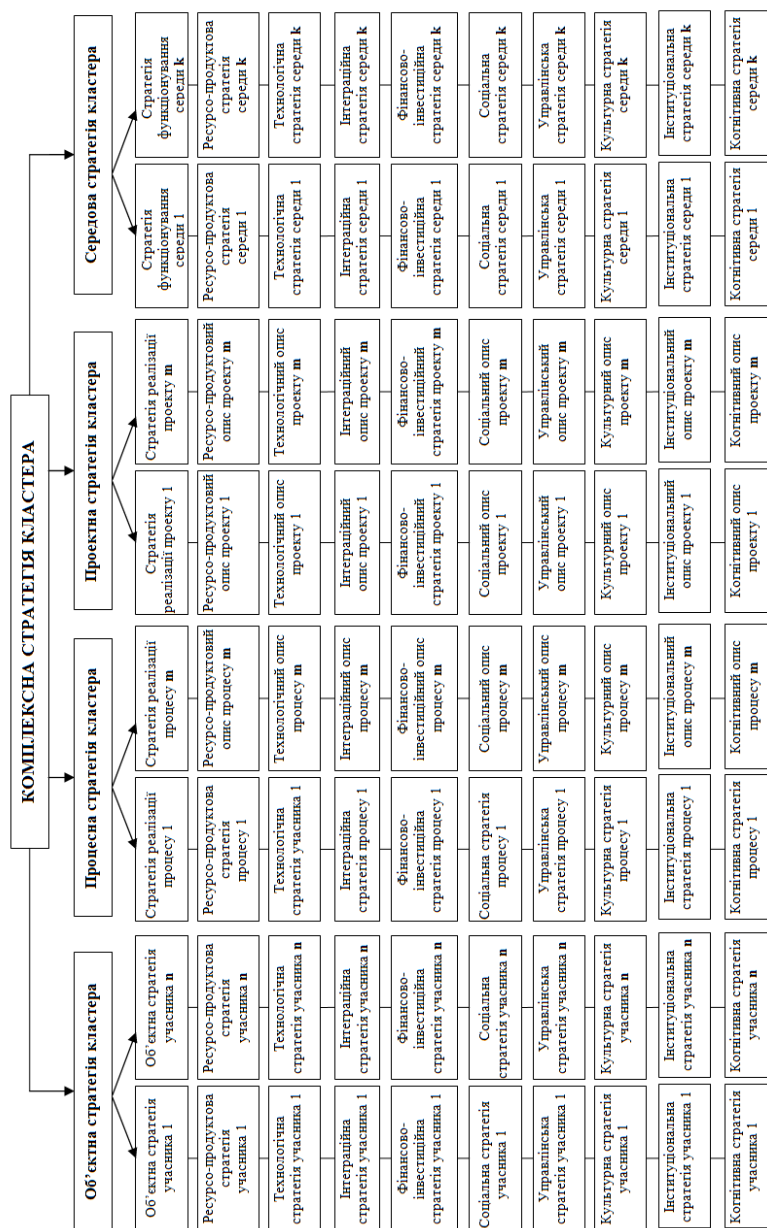

Рис. 1.2.6. Загальна компоновка схеми комплексної стратегії кластеру

Відзначимо, що якщо такий обмін та ефективне використання інформації будуть налагоджені, то можна не сумніватися в достовірності отриманих на цій основі прогнозів і реалізованості відповідних стратегічних планів. Зокрема, коли йдеться про стратегію кластера як об'єднання n об'єктів – учасників кластера, формування об'єктної стратегії кластерної системи пропонується проводити в чотири етапи.

На першому етапі кожен з цих n об'єктів разом із $(n + 1)$ -м об'єктом – кластером в цілому складає свій стратегічний план, виходячи з наявної у нього інформації без урахування думки інших учасників.

На другому етапі здійснюється ієрархічне узгодження стратегій, в ході якого відбувається ув'язування планів по горизонталі, тобто між n учасниками кластера з урахуванням стратегії $(n + 1)$ -го суб'єкта, тобто кластера в цілому.

На третьому етапі здійснюється ієрархічне узгодження стратегій, в ході якого коригується інтегральна стратегія кластера з урахуванням думки n учасників і пріоритету $(n + 1)$ -го (кластера в цілому).

На четвертому етапі відбувається коригування стратегій учасників та узгодження їх з інтегральною стратегією кластера.

Таким чином, в результаті цього процесу виникає стратегія кластера, узгоджена зі структурою «учасник кластера – кластер в цілому». Відзначимо, що найкращим варіантом реалізації цієї схеми є той, при якому другий і третій етапи здійснюються керівниками (або їх заступниками) організацій – учасників кластера, в той час як представником самого кластера як об'єкта є керівник підрозділу стратегічного планування головної організації (ядра) кластера. На четвертому етапі в процес включається керівництво кластера в особі перших-других осіб.

Одночасно з процедурою розробки та узгодження стратегій учасників кластера як об'єктів і формування об'єктної стратегії кластера повинні проводитися три додаткові процедури розробки та погодження процесної, проектної та середової кластерних стратегій.

Для розробки процесної стратегії кластера необхідно спочатку інвентаризувати стійкі бізнес-процеси, створивши своєрідну карту бізнес-процесів кластера. На цю карту на тлі «природного» ландшафту, утвореного об'єктною структурою кластера, наносяться бізнес-процеси, їх взаємозв'язок, перетин, початкові та кінцеві точки. Далі, необхідно персоніфікувати бізнес-процеси, визна-

чивши серед зайнятих у штатах учасників кластера осіб, відповідальних за реалізацію кожного істотного процесу. Ці особи повинні стати учасниками процедур узгодження процесної стратегії кластера. На наступному етапі формується система моніторингу бізнес-процесів кластера. Далі складається процесний стратегічний план, що передбачає:

а) узагальнений опис нового стану карти бізнес-процесів кластеру;

б) рейтинг бізнес-процесів з погляду їх підтримки в стратегічному аспекті;

в) перелік процесів, що підлягають реорганізації;

г) опис бізнес-процесів кожного учасника кластеру, важливих для функціонування бізнес-процесів кластера.

Формування середової стратегії кластера – процес досить новий для економічної теорії і практики. Тому на даному етапі пропонується обмежитися наступним організаційним заходом: сформувати технічну раду кластера, що включає представників функціонального і технологічного менеджменту всіх учасників кластера.

Формування проектної стратегії кластера – один з найбільш важливих учасників «стратегічного фронту». Для створення проектної стратегії необхідно:

а) сформувати сукупності найважливіших («стратегічних») проектів, запланованих до реалізації кожною організацією – учасником кластера, визначивши його зв'язки за кожним проектом з об'єктною стратегією цієї організації і роль у реалізації цієї стратегії;

б) вивчити можливості комплексування і трансформації стратегічних проектів учасників у стратегічні проекти кластера в цілому;

в) на базі отриманих композитних проектів і об'єктної стратегії кластера в цілому сформувати перелік його стратегічних проектів;

г) визначити компоненти комплексної стратегії кластера (рис. 1.2.7), необхідні для підтримки даних проектів, і сформувати вимоги до структурних компонентів комплексної стратегії.

Формування проектної стратегії кластера – один з найбільш важливих учасників «стратегічного фронту». Для створення проектної стратегії необхідно:

а) сформувати сукупності найважливіших («стратегічних») проектів, запланованих до реалізації кожною організацією – учасником кластера, визначивши його зв'язки за кожним проектом з об'єктною стратегією цієї організації та роль у реалізації цієї стратегії;

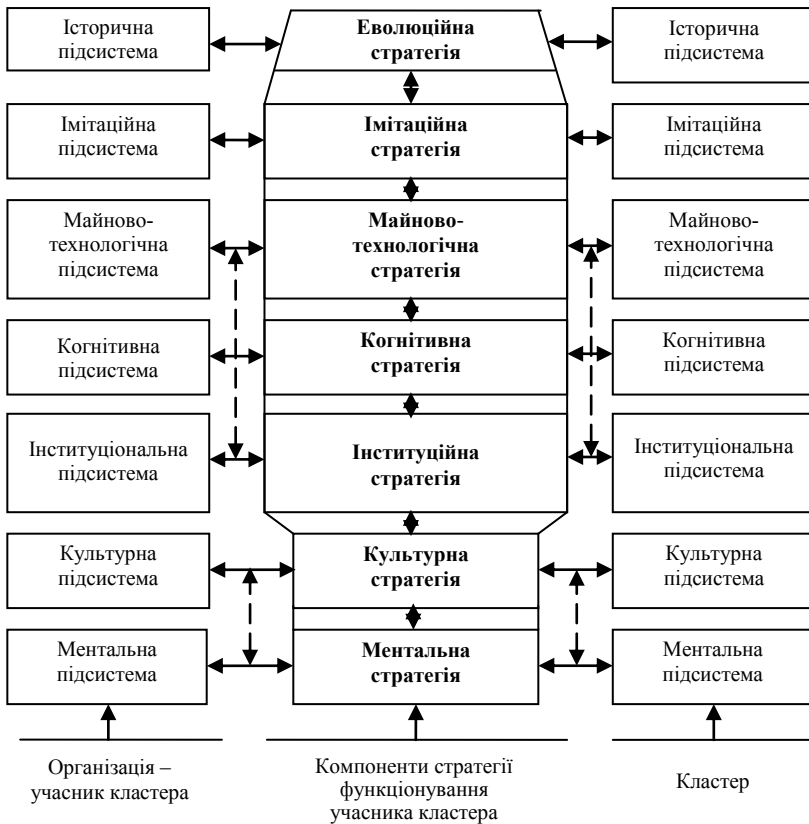

Рис. 1.2.7. Комплексна стратегія як модуль сполучення учасника кластеру і кластера в цілому¹

б) вивчити можливості комплексування і трансформації стратегічних проєктів учасників у стратегічні проєкти кластера в цілому;

в) на базі отриманих композитних проєктів та об'єктної стратегії кластера в цілому сформувати перелік стратегічних проєктів кластеру;

г) визначити компоненти комплексної стратегії кластера (рис. 1.2.7), необхідні для підтримки даних проєктів, і сформувати вимоги до структурних компонентів комплексної стратегії.

¹ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер, Н. Б. Нагрудная // Труды ЦИЭМ, 2014. – С. 9–39.

Відносно проектної стратегії треба мати на увазі, що підхід, який лежить в основі проектної стратегії, в деякому розумінні конфліктує з підходом, на якому базується об'єктна стратегія, оскільки відображає інший спосіб бачення кластерів (дискретний vs континуальний). Узгодження можливе при взаємному русі один до одного: акцентуванню етапів реалізації стратегії (посилення проектного початку стратегічного плану) при одночасному зростанні уваги до постпроектного розвитку кластеру та/або організацій-учасників.

Для реалізації та коригування стратегії кластера доцільно створити стратегічний комітет кластера, який включає чотири підкомітети (рис. 1.2.8).

Рис. 1.2.8. Структура та сфери відповідальності стратегічного комітету кластера¹

Територіальна близькість учасників кластера дозволяє в рамках стратегічного комітету та його підкомітетів вести спільно стратегічні розробки та обговорення представниками всіх організацій – учасників «в реальному масштабі часу» і в режимі особистого спілкування.

¹ Клейнер Г. Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории / Г. Б. Клейнер, Н. Б. Нагрудная // Труды ЦИЭМ, 2014. – С. 9–39.

Необхідно сформувати і стратегічний бюджет кластера, призначений для фінансування:

- а) організації та підтримки робіт з формування та коригування стратегії кластера в ув'язці зі стратегіями учасників;
- б) стратегічної інфраструктури кластера;
- в) початкових стадій загальнокластерних проєктів;
- г) заходів щодо підтримки загальнокластерних процесів.

У висновку підкреслимо, що запропонована методологія стратегічного планування забезпечує не тільки стійкий розвиток кластера в часі, але і стійкість складу кластера. «Приживлення» юридичної та майнової самостійної організації до «тіла» кластера забезпечується багатоканальною структурою зв'язків між підсистемами організації та підсистемами кластера, що охоплює як базисну, так і надбудовану сферу функціонування і структури учасників.

Посилення культурних взаємозв'язків і паралелей учасників при формуванні культурної стратегії кластера, посилення ролі єдиного запасу знань, сформованого в ході створення когнітивної стратегії кластера, забезпечують «зрощення» учасників кластерної інтеграції, зближення їх бачення світу та колінеарності їх стратегічних інтересів.

Використання комплексної стратегії як своєрідного багатожильного кабелю дозволяє зв'язати організацію з кластером не тільки в цілому (на рівні керівництва, а й на рівні окремих підсистем (див. рис. 1.2.8). Включення організації до складу кластера («трансплантація»), підтримане процесом диверсифікованого багаторівневого матричного стратегічного планування відповідно до даної методики, зберігає і самостійність функціонування приєднаної організації як цілого, і включення її підсистем в структуру підсистем кластера.

Висновки. У роботі представлені результати науково-практичного дослідження методичних основ формування стратегії інтеграційних системних комплексів кластерного типу.

Актуальність проблем підвищення інтегрованості економіки зумовлена історичним процесом трансформації економіки і суспільства 1990–2010-х років, необхідністю в сучасних умовах різко підвищити *інноваційну складову* економіки, що можливо тільки при якісно іншій системі організації взаємин між економічними агентами, на базі концепцій розширеної взаємодії Х. Хоканссон і бізнес-комунікативних взаємин А. Гренрооса і А. Холленсона.

Кластерні системи повинні зіграти в цьому визначальну роль. Досягнення стійкості складу і функціонування кластерних сис-

тем неможливе без стратегічного планування, впровадження якого в Україні стикається зі значними труднощами. Ці труднощі пов'язані як з неопрацьованістю теоретичних проблем функціонування підприємств в сучасних умовах вітчизняної промисловості, так і з недоліками існуючої методології формування стратегії економічних систем. У даному дослідженні наводиться класифікація систем за чотирма типами – об'єктні, середовищні, процесні та проектні, визначено особливості та роль систем кожного з типів в економіці, показано, що кластер володіє ознаками всіх чотирьох типів систем.

Облік запропонованої класифікації призводить до необхідності формування стратегії кластера як комплексу з чотирьох типів стратегічних документів:

а) стратегічних планів, що входять в кластер підприємств з урахуванням їх всебічних взаємозв'язків (об'єктна стратегія кластера);

б) стратегічних планів розвитку і взаємозв'язків процесів (процесна стратегія кластера);

в) стратегічного опису проектів (цільових програм), що реалізуються учасниками кластера (проектна стратегія кластера);

г) стратегічних планів функціонування і розвитку спільнот, сформованих з осіб, що мають відношення до організацій кластера (середова стратегія кластера).

Створення такої комплексної стратегії являє собою складний полі-структурний і багатофакторний процес, що включає формування, узгодження і комплексування точок зору керівників організацій – учасників кластера та керівництва кластера, представників професійних співтовариств працівників організацій кластера, відповідальних за проектну діяльність кластера, і, нарешті, представників місцевих органів управління і влади.

У роботі показується як, використовуючи комплексну стратегію як сполучну ланку між організацією – учасником і кластером в цілому, можна підвищити шанси на «приживлення» організації в кластері за рахунок зв'язків її функціональних підсистем зі структурою функціональних підсистем кластера. Особлива увага приділяється інструментарію взаємодії місцевої влади з керівництвом кластера, спрямовану на ефективність його функціонування в стратегічному вимірі.

У даному дослідженні не освітлений цілий ряд питань, що мають пряме відношення до теми. Це, по-перше більш повний виклад системно-інтеграційної теорії підприємства, на якій базу-

ються представлені рекомендації; по-друге, – різні розділи методології та методики стратегічного планування на мікро- і мезоекономічних рівні; по-третє, – питання прогнозування взаємодії різних фрагментів економіки в масштабах країни і мегарівня; по-четверте, – проблеми сумісності ментальних, культурних і когнітивних характеристик персоналу організацій, що входять в кластер і формування механізму мотивації персоналу до організаційних нововведень. Кожна з цих тем вимагає самостійного і детального вивчення, викладу в рамках комплексного міждисциплінарного дослідження іншого масштабу.

1.3. Методологічні підходи до удосконалення понятійного апарату при формуванні кластерної політики

Сучасні економічні та управлінські наукові збірники та періодичні видання містять достатньо багато публікацій¹, в яких широко використовуються терміни «угруповання», «мережі», «кластери»². В їх основі лежать уявлення про об'єднання на різній організаційній основі виробничих, науково-дослідницьких, консультативних та інших підприємств і установ.

Аналізуючи проблеми функціонування конкурентоспроможних галузей М. Портер користується поняттям «кластер», наприклад³. При цьому, заслуговують на увагу авторські коментарі щодо передумов появи та використання ним цього терміна, надані у примітках⁴. Зокрема, одну з перших понятійних новацій закладено у концепції Дахмена (1950, 1988 pp.) – «блоки розвитку». Інші корисні попередні визначення поняття «кластер» з'явилися у публікаціях шведських авторів.

Майже одночасно французькі автори (Толедано тощо, 1978 р.) ввели поняття «філери» для опису технологічно пов'язаних секторів. У 1984 р. у процесі дослідження торгівлі Лімер описуючи кластери товарів з високим рівнем корельованого експорту, зазначав, що такі моделі дозволяють у стислому вигляді пояснити це явище. В роботі Л. Г. Мейсона (1987 р.) досліджені зв'язки між фірмами всередині кластерів, а Лемелин (1982 р.) і Макдональд (1985 р.) визначили механізми утворення кластерів.

Концептуально, ідею спеціалізованої індустріальної локалізації не можна вважати суто новою. Наприкінці XIX ст. А. Маршал включив в свої «Принципи Економіки» розділ про «концентрацію спеціалізованих галузей в окремих місцевостях». Він характеризу-

¹ Сергієнко В. І. Атестація наукових кадрів вищої кваліфікації в Україні: проблеми і рішення / В. І. Сергієнко, І. Б. Жиляєв, В. І. Торкатюк. – Харків : ХНАМГ, 2006. – 228 с.

² Голиков А. П. Стратегия регионального развития: европейский контекст / А. Голиков, Н. Казакова. – Харьков : Экограф, 2008. – 180 с.

³ Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 896 с.

⁴ Там само.

вав такі концентрації в термінах тріади зовнішніх економій: доступністю необхідної кваліфікованої праці; зростанням підтримуючих і допоміжних галузей; спеціалізацією різних фірм на різних стадіях і сегментах виробничого процесу.

Таким чином, простежується тісний зв'язок між маршалівською тріадою і портерівським «діамантом конкурентоспроможності», ключовими елементами якого є:

- умови для стратегії фірми і міжфірмової конкуренції в країні, що визначають форми взаємодії фірм один з одним, своїми працівниками і урядом;

- факторні умови – умови, в яких фірма намагається конкурувати, наприклад, доступність чинників виробництва і витрати на їх придбання;

- умови попиту;

- присутність споріднених і підтримуючих галузей, що включають постачальників і сильних конкурентів (обидві сторони стимулюють кооперацію, останні також стимулюють конкуренцію).

Не існує однозначного, строгого, загально прийнятного визначення терміна «кластер», що пов'язано, в першу чергу, з становленням кластерної теорії. За визначенням М. Портера, кластер, або промислова група, – це група географічно сусіджуючих взаємопов'язаних компаній і пов'язаних з ними організацій, діючих у певній сфері, що характеризуються спільністю діяльності і взаємодоповнюють друг друга¹. Там же, автор актуалізує фактор регіоналізації процесу кластероутворення, визначаючи кластер як «географічне скупчення фірм, постачальників, пов'язаних галузей, які грають особливу роль в окремих націях, державах і містах. Кластери обумовлюють новий погляд на економіку та її розвиток, нові ролі бізнесу, урядів та інститутів і нові заходи структурування взаємовідносин типу бізнес-уряд або бізнес-інститут»².

Інше визначення поняття «регіональний економічний кластер» надано у вітчизняних дослідженнях. Зокрема, у роботі Соколенка С. І.³ – це мережива група близьких, географічно взаємопов'язаних компаній і організацій, що співробітничать з ними, спільно

¹ Портер М. Э. Конкуренция / М. Портер. – М. : ИД «Вильямс», 2001. – 495 с.

² Там само.

³ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

діючих у певному виді бізнесу, які характеризуються спільними напрямками діяльності і взаємним доповненням один одного. На наш погляд, це є дублюванням наведеного визначення Портера, проте через заміну двох слів – «взаємне доповнення один одного» замість «взаємопов'язаних», надається дещо спрощене тлумачення терміна, яке в певній мірі звужує розгляд проблеми і, якби «приземлює» сферу його застосування.

Інші автори роблять акцент на власному баченні загально-прийнятого визначення терміна «кластер» як добровільного об'єднання фірм у певній сфері підприємництва, пов'язаних між собою технологічно і географічно. Такі об'єднання отримують від співпраці конкурентні переваги власної продукції і формують центри економічного зростання регіону¹.

Заслугує на увагу обґрунтування А. П. Голиковим і Н. А. Казаковою певних паралелей між сучасними дослідженнями іноземних вчених і науковими розробками, які здійснювались в Україні за часи СРСР². Наведений в монографії ретроспективний огляд досліджень, які започатковано в 20–30-ті роки ХХ ст. вивченням теоретичних основ організаційної науки (тектології) О. О. Богдановим (Малиновським), продовжено розробками Н. Н. Колосовського щодо функціонування виробничих територіальних комплексів, було розвинуто багатьма вітчизняними вченими у 50–60-ті роки у сфері обґрунтування територіальних принципів планування й управління економікою раднаргоспів³, а в 70–80-ті роки пропозиціями щодо просторової організації географічних систем⁴.

Ще в середині минулого сторіччя у народногосподарському комплексі держави гостро відчувались втрати, найбільші з яких виникали на стику ланок єдиних технологічних ланцюжків, що становили організаційно-технічну основу міжвідомчих виробничих систем. В таких єдиних технологічних ланцюжках, що працюють на кінцеву продукцію з метою отримання максимального

¹ Войнаренко М. П. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів / М. П. Войнаренко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 27–30.

² Голиков А. П. Стратегия регионального развития: европейский контекст / А. Голиков, Н. Казакова. – Харьков : Экограф, 2008. – 180 с.

³ Богданов А. А. Тектология (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. / А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – 304 с., 351 с.

⁴ Топчиев А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А. Топчиев. – Киев : Вища школа, 1988. – 187 с.

прибутку, важливу роль грає транспортна складова, або так званий «транспортний фактор» економіки. У роботі Сергієнка В. І.¹ цей фактор досліджено в контексті міжгалузевого транспортно-промислового комплексу, тобто тієї частини єдиної транспортної системи

України, яка виконує перевезення вантажів та їх перевалку у різного рівня регіональних вузлах, що можна вважати науковим обґрунтуванням механізму ефективного використання територіальних та виробничих ресурсів.

Створення кластерів, за правило, відображає регіональні економіко-географічні особливості територіальної адміністративної одиниці. Наприклад, у Російській Федерації сформовано міжнародний кластер у Приморському краї для розв'язання задачі Туворення єдиної мережі ефективної поставки товарів², виділено у три ключових кластери – автомобільно-будівний, хімічний, інноваційний, та три потенційних – авіакосмічний, транспортно-логістичний і туристсько-рекреаційний у Самарській області³, виробництво «білої техніки» у Ліпецькій області, мікроелектроніки у Зеленограді тощо⁴. Аналіз, зроблений А. Шестопаловим і Ю. Рябченюком⁵, свідчить про прямий зв'язок між «лідерами-фасилітаторами, готовими не тільки генерувати саму ідею створення кластера, але й реалізувати її на практиці» і розвитком регіонів.

Націленість на мультиплікативне зростання дозволило, зокрема, у невеликому графстві Данії виробляти до 60 % генераторів для вітряних електростанцій, на одному з островків Сінгапуру ви-

¹ Сергиенко В. И. Повышение эффективности работы транспорта на основе совершенствования координации и взаимодействия / В. Сергиенко. – Киев : Астропринт, 1997. – 296 с.

² Мы заинтересованы в создании кластеров [Электронный ресурс] / В. Горчаков // Коммерсантъ. – № 51 (3382). – 24 марта 2006. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx? DocsID=660223>.

³ Рябченюк Ю. Сегодня создаются условия для развития кластеров на региональном уровне / Ю. Рябченюк // Самара: журнал столицы региона. – 2007. – № 6. – С. 9–11.

⁴ Рябченюк Ю. Разговор о стратегии: возможности повышения конкурентоспособности регионов / Ю. Рябченюк // Инвестиции в России. – 2007. – № 3 (330). – С. 46–48.

⁵ Для кластерного развития в РФ не хватает знаний и лидеров [Электронный ресурс] / Ю. Рябченюк, А. Шестопалов // ИА «Альянс Медиа». – 26 апреля 2006. – Режим доступа: http://www.nako.ru/publikations/klaster_/shestopalov.html.

пускати 40 % всесвітнього обсягу жорстких дисків для комп'ютерів¹. В економіці Швеції в кластерах зайнято 39% працездатного населення, не включаючи бюджетників. За даними Гарвардської школи бізнесу в економіці США більш ніж 32 % зайнятості, не враховуючи бюджетний сектор, забезпечують кластери, завдяки чому продуктивність праці в окремих секторах вище середньої по державі на 44 %, а заробітна платня на 29 % більше середньоамериканської².

Проблема формування регіональних кластерів компаній, виробництво яких спрямовано на світовий ринок, розглядається³ як стереотип політики постіндустріальної епохи у фазі глобалізації. Найбільш ефективно в останні десятиріччя технології формування мережених структур і кластерів використовували Ірландія, Словенія, Тайвань, Фінляндія⁴. З метою реалізації стратегії підвищення конкурентоспроможності промисловості Словенії, прийнятої у 1996 році, була створена і впроваджується національна програма кластеризації. Завдяки цій програмі на світових ринках працюють як єдина мережива система 12 динамічних промислових кластерів.

В останні три десятиліття в Західній Європі здійснено шість рамкових програм, в межах яких, в тому числі, розроблена нова модель соціально-економічного розвитку Франції, що передбачає активне впровадження кластерів. В 2005 р. урядом Франції ідентифіковано шість промислових глобальних кластерів, які мають сприяти прискоренню розвитку її економіки та виведенню країни на нову лінію інноваційності у сфері високих технологій, і потребують фокусного державного фінансування. При цьому визначались не лише промислові напрями, а й географічні ареали. У розвиток

¹ Евтушенков В. П. О создании системы проектного управления экономическим развитием [Электронный ресурс] / В. Евтушенков. – Режим доступа: <http://nccg.ru/site.xp/049054053057124.html>

² Россия перешла в подготовительный кластер [Электронный ресурс] / А. Шاپовалов // Коммерсантъ. – № 51 (3382). – 24 марта 2006. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=660557>

³ Евтушенков В. П. О создании системы проектного управления экономическим развитием [Электронный ресурс] / В. Евтушенков. – Режим доступа: <http://nccg.ru/site.xp/049054053057124.html>

⁴ Соколенко С. І. Промислові кластери і конкурентоспроможність країни. Досвід ЄС і України / С. Соколенко // Прометей. – 2005. – № 3 (18). – С. 19–23.

зазначеної програми було визначено ще 61 промисловий кластер, з програмним фінансуванням вартістю 1,5 млрд євро на три роки¹. У Великобританії 15 млн ф. ст. витратили тільки на фонд фінансування створення інноваційних кластерів.

За програмою EUREKA, яка охоплює 34 країни-учасниці і розрахована до 2013 р., заплановано розвивати довгострокові промислові ініціативи високого стратегічного значення для широкого пан'європейського співробітництва з формуванням єдиної Європейської кластерної мережі². Формування і закріплення ринкових відносин роблять регіони зацікавленими суб'єктами економічних процесів, в яких вони беруть участь на умовах конкуренції, для досягнення певної мети свого розвитку³.

Наприклад, регіональні кластери у галузі будівельних матеріалів в Португалії – Коїмбра (керамічна плітка) і Евора (декоративне каміння), у США – Пітсбург (гірнична справа та обладнання для гірничодобувної промисловості)⁴.

Реалізація регіональної політики із кластерними складовими вимагає чіткого визначення інвестиційної привабливості галузі та оцінки рівня життєвого циклу основного виду продукції, що ними випускається, обрахування потенціалу кластерів у створенні робочих місць і наукоємності продукції, наявності обмежень виходу на зовнішні ринки та здатності учасників угруповання ідентифікувати себе в якості цільового механізму, спрямованому на єдиний результат – отримання кумулятивного ефекту.

Стратегічна група представляє собою групу фірм галузі які мають однакову або схожу стратегію⁵. Майкл Е. Портер відмічає, що в галузі можуть бути одна стратегічна група, якщо всі фірми про-

¹ Россия перешла в подготовительный кластер [Электронный ресурс] / А. Шаповалов // Коммерсантъ. – № 51 (3382). – 24 марта 2006. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx? DocsID =660557>

² Соколенко С. І. Промислові кластери і конкурентоспроможність країни. Досвід ЄС і України / С. Соколенко // Прометей. – 2005. – № 3 (18). – С. 19–23.

³ Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. – Міністерство економіки України. – 2007. – Вип. 12 (92).

⁴ Портер М. Э. Конкуренция / М. Портер. – М. : ИД «Вильямс», 2001. – 495 с.

⁵ Портер М. Э. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.

водять одну стратегію, або кожна фірма може представляти самостійну стратегічну групу. Проте, провідним фактором при визначенні стратегічних груп є відносини з материнською компанією, які безпосередньо пов'язані та впливають на стратегічні напрями діяльності.

Відповідно до загальноприйнятих моделей розвитку економіки кластерна політика поділяється на ліберальну та дирижистську. Остання характеризується різним рівнем втручання держави у фінансово-господарську діяльність суб'єктів ринку, яка проявляється, перш за все, у вигляді:

- цілеспрямованої регіональної політики, спрямованої на підтримку та розвиток депресивних територій (наприклад, північно-східний район у Франції, східні області колишньої НДР у Німеччині);

- формуванні галузевих виробничо-технологічних кластерів за територіальними ознаками із жорстким контролем та безпосереднім управлінням їх діяльності (наприклад, утворення чеболей у Південній Кореї, з наступним переформатуванням видів основної діяльності між ними і затвердженням нової спеціалізації у розподілі праці, створення у Казахстані кластерів з використанням високих технологій);

- цільовому розвитку інфраструктури для прискореної реалізації територіально-галузевих проектів, в тому числі підготовці спеціально навченого персоналу, який пристосований до потреб конкретної галузевої орієнтації ділового співробітництва.

Більш вузьке структурування пропонується Л. Марковим, який виділяє п'ять узагальнених типів кластерної політики¹:

- політика посередництва, яка спрямована на створення умов для конструктивного діалогу у середині кластеру і посиленні кооперації між його учасниками;

- політика стимулювання попиту, що передбачає формування споживчих переваг у регіоні, розвиток поріднених та підтримуючих секторів економіки, державне замовлення;

- освітня політика, метою якої виступає формування необхідних компетенцій в регіоні;

- політика стимулювання зовнішніх зв'язків, що визначає усунення торгівельних бар'єрів, захист прав інтелектуальної власності, реалізації інфраструктурних та інвестиційних проектів;

¹ Марков Л. С. Проблемы реализации кластерной политики в России [Электронный ресурс] / Л. Марков // Научный эксперт. – 2007. – № 4. – Режим доступа: <http://www.rusrand.ru/netcat/files/j42007.pdf>

– політика створення сприятливих структурних умов: макро-економічних, інституційних тощо.

Протягом останніх трьох десятиліть багатьма фахівцями в області економіки та географії внесені істотні уточнення і зміни в теорію просторової економічної агломерації, регіонального розвитку і ідентифікації економічно, соціально та інституційно зв'язаних процесів. При цьому, разом з «кластерами», для опису географічних скупчень фірм, галузей і пов'язаних з ними процесів, використовуються такі терміни (усталені й новітні), як індустріальні райони, територіальні виробничі комплекси, регіональне інноваційне середовище, мереживі області та ін. Не можна не погодитись з авторами, що ці терміни, частково різні за значенням, іноді використовуються як синоніми, що, на наш погляд, створює плутанину і потребує більш чітких визначень.

Для прикладу наведемо три посилання у сфері регіональної, галузевої та національної економіки.

У роботі Косач І. А.¹ при формуванні концептуальних засад інноваційного розвитку підприємств регіону автор включає кластер, у вигляді окремої категорії, в ієрархічну систему впровадження інноваційних проектів у регіоні між обласною радою (чомусь під блоком «Україна (держава)» – рис. 4.1.3) та підприємствами. При цьому, за подальшим змістом публікації задекларований кластер ототожнюється з державним холдингом, заявляється «кластерна модель бізнесу», а основні фактори ефективної діяльності кластеру фактично відображають загальноприйняті функції асоціацій.

Безумовно визнаючи право аспіранта на нові ідеї та «революційні» організаційні новації не можна погодитись з пропозиціями, викладеними у роботі Осипова В. М.², в яких розглядаються перспективи створення морегосподарського кластеру в Україні. Основою дослідження прийнято визначення морського кластера сформульоване одним з керівників Асоціації суднобудівників України В. Лисицьким – як «єдиний комплекс взаємообумовлених видів

¹ Косач І. А. Концептуальні засади інноваційного розвитку підприємств регіону / І. А. Косач // Формування інноваційної моделі розвитку національної економіки України : монографія. – Чернівці : ЧДІЕУ, 2009. – 592 с.

² Осипов В. М. Перспективи створення морегосподарського кластера в Україні / В. М. Осипов, О. А. Єрмакова // Економіка прогнозування. – 2009. – № 3. – С. 111–122.

економічної діяльності морської індустрії»¹. При цьому, структура управління кластером передбачає об'єднання центральних та місцевих органів влади, галузевих міністерств та відомств, промислових та громадських асоціацій, а до складу *єдиного* кластеру пропонується залучити практично всі галузі реального сектору економіки – нафтовидобувну, морські енергетику та хімію, авіацію, машинобудівництво, приладобудування, нафтохімію, металургію, косметичну та фармакологічну промисловість, туризм, кредитно-фінансові й консалтингові установи тощо, і все вищезазначене має функціонувати у межах державного акціонерного товариства. Вважаємо, що подібний підхід суперечить самій ідеї кластеру, а більше відповідає структурі планового управління державною економікою.

Зауважимо, що у 80–90-х роках минулого сторіччя працювалась державна цільова програма «Транспорт», яка об'єднувала заходи щодо розвитку морегосподарського комплексу усього українського Причорномор'я², В. П. Євтушенков розвинув ці ідеї³, однак вони розглядалися не як альтернатива системі державної виконавчої влади, а як розвиток форм управління, її доповнення для більш ефективного господарювання відповідних підприємств. У публікації немає повноцінного чіткого авторського визначення терміна «кластер», через що, на наш погляд, дещо викривлені й висновки. Не можна пропонувати реформування всієї морської галузі України, орієнтуючись при цьому на входження України до числа наймогутніших морських держав світу⁴, базуючись на розробці комплексної регіональної програми формування морегосподарського кластеру в приморських регіонах України.

¹ На думку авторів це *формулювання* є «найбільш чітким визначенням кластеру». Не погоджуючись з цією оцінкою, вважаємо, що представлено тлумачення, ототожнює угруповання «взаємообумовлених **видів економічної діяльності**», з формалізацією статусу об'єднання підприємств, що суперечить ідеї системності управління кластером.

² Целевая комплексная программа развития транспортного комплекса Украины «Транспорт». – Київ : Минтранс Украины, 1993. – 99 с.

³ Евтушенков В. П. О создании системы проектного управления экономическим развитием [Электронный ресурс] / В. Евтушенков. – Режим доступа: <http://nccg.ru/site.xp/049054053057124.html>

⁴ Не дуже коректна постановка проблеми, враховуючи статистику сумних підсумків господарювання у морській галузі за роки незалежності, в тому числі – розділ 1 «Катастрофічне скорочення національного флоту», що наводиться на початку статті

Стаття «Кластер як інструмент подолання наслідків кризи» аргіогі надає як суто господарському об'єднанню так і державі не властиві функції¹. Розв'язання глобальної світової проблеми має здійснювати, згідно з представленими авторськими положеннями, за досвідом діяльності невеличкої групи малих підприємств певної галузі з середнім рівнем технологічного розвитку, що розташовані на обмеженій території, у період загального зростання європейської економіки², у країні, що в дуже незначній мірі впливає на розв'язання фінансових проблем світу. Як панацею відтворення та економічного розвитку господарського комплексу регіону пропонується **усвідомити**, що в сучасних економічних умовах не стільки важливі ресурси, якими володіє регіон, скільки здатність влади й підприємницьких структур **адаптувати** регіональні ресурси до вимог економічної ситуації.

У подальшому тексті описується отримання «всіх благ світу», що мають надійти після реєстрації кластеру і визначені завдання державі для **більш** широкого впровадження кластеризації регіонів. При цьому, на рівні держави окрім загальних доручень, в тому числі тих, що повторюють норми чинного законодавства, пропонуються тільки безадресні декларації (зокрема, усунути головний недолік механізму формування регіональної політики – неузгодженість дій і належних механізмів координації) та неринкові заходи (антиконституційні) щодо втручання держави у господарську діяльність підприємств. На регіональному рівні пропонується сприяти формуванню в регіонах **мегакластерів**³, які б забезпечували стійкий розвиток регіональної ділової інфраструктури.

¹ Вишнякова І. В. Кластер як інструмент подолання наслідків кризи / І. В. Вишнякова // Прометей. – 2009. – № 1. – С. 304–306.

² Автор публікації чомусь посилається на *показовий досвід післявоєнної Італії*, хоча найбільш розвинуті кластери – меблеве, текстильне виробництва, пошив одягу та взуття, отримали реальний розвиток за рахунок споживання продукції в інших країнах Європи після становлення «середнього класу» та підйому споживчих можливостей (інтересів) на початку–середині 60-х років XX ст. Варто відмітити також наявність в Італії до цього часу величезних соціально-економічних проблем, особливо на півдні та у центрі держави, що ставить під сумнів коректність авторської постановки питання щодо розв'язання загальнодержавних проблем локальними методами.

³ Нажаль, автор не розкриває сутності діяльності та функцій цього мегаутворення, не розкриваються і механізми забезпечення стійкого розвитку інфраструктури та інші положення, натомість, на наш погляд, при вивченні студентами окремих навчальних дисциплін за результатами цієї публікації проблем має побільшати

Не існує і однозначного, строгого визначення кластера, що викликане як неповнотою портеровської концепції кластеру, так і характером кластерної теорії, що зараз набуває поширення та поглибленого дослідження. У Новосибірському Центрі кластерних ініціатив здійснено вибірку визначення терміна «кластер» та його похідних за 1990–2004 роки, що публікувались у закордонній пресі, яку можна розглядати в якості основи для класифікації поняття. Не розглядаючи подібної задачі як мети цієї публікації, звертаємо увагу на деякі з наведених 20 визначень.

Варто відмітити особливості формування та очікуваний ефект від концентрації фірм. На здатності кластеру справляти синергетичне враження із-за їх географічної близькості і взаємозалежності, навіть при тому, що кількість зайнятих в них може не бути дуже помітним, акцентує Розенфельд¹. Елснер зазначає можливість встановлення зв'язків як по вертикалі, так і по горизонталі, на основі функціонального підходу, що визначається через ринок. Провідна роль ринку праці при формуванні кластерів визначається Штайнером та Хартманом і Бергманом та Фезером.

Останні дослідники, а також Ван ден Берг, Браун та Ван Вінден відмічають важливість єдності технологічних зв'язків, що розвивається Реландтом та ден Хертагом у ланцюг виробництва доданої вартості. Сеннет та Саммі і Фезер, характеризуючи різні за назвою види кластерів, відповідно, інноваційний² та економічний, користуються суто ринковими категоріями – однаковість умов функціонування, конкурентоспроможність, а Еган відмічає проникання кінцевої продукції на ринки за межі регіону.

Не можна не помітити збільшення останнім часом уваги географічним аспектам при формуванні кластерів. Зокрема, Крауч

¹ Посилання наведені за даними Центру: Rosenfeld, Bringing business clusters into the mainstream of economic development, 1997; Elsner, An industrial policy agenda 2000 and beyond, 1998; Steiner and Hartmann, Learning with clusters, 1998; Bergman and Feser, Industrial and regional clusters, 1999; Van den Berg, Braun and van Winden, Growth clusters in european cities, 2001; Roelandt and den Hertag, Cluster analysis and cluster-based policy making in OECD countries, 1999; Simmie and Sennett, Innovation in the London metropolitan region, 1999; Feser, Old and new theories of industry clusters, 1998; Egan, Toronto Competes, 2000; Crouch and Farrell, Great Britain: falling through the holes in the network concept, 2001; OECD, World congress on local clusters, 2001 – Regional clusters in Europe, 2002; Andersson et al., The cluster policies whitebook, 2004.

² Згідно з [25, с. 16] поняття «кластер нововведень» надано Й.Шумпетером при визначенні технологічної парадигми у публікації: Schumpeter J. Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York. 1939.

та Фаррел відмічають тенденцію для фірм схожого типу бізнесу розташовуватися близько один до одного, хоча без володіння особливо важливою присутністю в області. Визначення ОЕСД щодо регіональних кластерів пропонується використовувати як ключове слово для попередніх концепцій індустріальних районів, спеціалізованої промислової агломерації і місцевих виробничих систем. Андерсеном пропонується визначення терміна «кластеризація», який, в загальному вигляді, розглядається як процес сумісного розташування фірм і інших дійових осіб усередині концентрованої географічної області, кооперації навколо певної функціональної ніші і встановлення тісних взаємозв'язків і робочих альянсів для посилення їх колективної конкурентоспроможності.

Вітчизняні періодичні видання містять достатньо багато тлумачень українських дослідників терміна «кластер», з найбільш повним, на наш погляд, переліком яких, можна ознайомитись у роботі Праздничних А.¹ Автор не висловлює свого відношення до повноти й глибини наведених визначень (з чим варто погодитись аналізуючи структуру й зміст достатньо аргументованої публікації), проте 4 з 5 представлених дефініцій потребують додаткових коментарів².

Зокрема, друге визначення, де кластер розглядається як добровільне об'єднання... структур, які тісно співпрацюють...[з різними юридичними особами] в рівній мірі можна віднести і до асоціації; у третьому та п'ятому визначеннях нечітко відстежується наявність технологічних зв'язків та ланцюжків доданої вартості; у четвертому визначенні автори чомусь вводять обмеження щодо місця розміщення кластеру – на території *поселення* або поблизу його, що виключає, наприклад, промзони, спеціальні економічні зони тощо з процесу інтеграції. Також безпідставні, на нашу думку, обмеження, введені у запропонованій в статті дефініції – обумовив

¹ Праздничных А. Особые экономические зоны – это не кластеры [Электронный ресурс] / А. Праздничных // Коммерсантъ. – № 51 (3382). – 24 марта 2006. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx? DocsID=660222>

² Посилання наведені за даними [26]: Семенов Г. А. Національний кластер – новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України / Г. А. Семенов, О. С. Богма // Вісник економічної науки України. – 2006. – № 1. – С. 127–133; Богма О. С. Розвиток підприємств машинобудівного комплексу на основі кластерного підходу : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук / О. С. Богма. – Запоріжжя, 2008, с. 3–5; Ковальова Ю. Кластер як новий інструмент модернізації економіки / Ю. Ковальова // Схід. – 2007. – № 5 (83).

добровільність об'єднання, автори ставлять акцент на включені до нього органів державної влади і оформлення його без створення окремої юридичної особи. Розглянемо деякі методологічні підходи щодо кластерної політики в Російській Федерації – країні, яка, на нашу думку, найбільш близька за системою суспільних відносин, інституційним розвитком і структурою промисловості до економіки України.

Методологічною основою стратегії утворення галузево-транспортних комплексів стали дослідження, що проводились в Новосибірському інституті економіки та організації промислового виробництва Сибірського відділення Російської академії наук^{1, 2, 3}, які базуються на трьох основних теоретичних парадигмах сучасної економічної науки: неокласичній, інституціональній та еволюційній. В межах інституціонального підходу галузево-транспортні кластери розглядаються не тільки як техніко-технологічні системи, але й як організаційно-господарські механізми. Еволюційний підхід реалізовано при аналізі регіональних кластерів, як складових єдиної промислово-транспортної мережі. З неокласики перейнято критеріальний підхід, коли порівняльна очікувана ефективність стратегій визначається за певними факторами корисності. Тут варто посплатися і на розробки М. В. Ніколаєва⁴, в яких визначаються відмінні ознаки для кластерів:

– його доля на ринках відповідної продукції (національному та світовому) перевищує середню долю економіки регіону (ВРП) на цих ринках;

– темпи зростання продукції кластеру перевищує середні темпи зростання ВРП;

¹ Евтушенков В. П. О создании системы проектного управления экономическим развитием [Электронный ресурс] / В. Евтушенков. – Режим доступа : <http://necg.ru/site.xp/049054053057124.html>

² Марков Л. С. Кластеры: формализация взаимосвязей в неформализованных производственных структурах / Л. Марков, М. Ягольницер. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2006. – 194 с.

³ Кибалов Е. Б. Транспортно-логистический кластер Новосибирской области: модель формирования и оценки эффективности / Е. Кибалов, К. Комаров, К. Пахомов // Регион: экономика и социология. – 2007. – № 3. – С. 42–54.

⁴ Кластерная концепция эффективной интеграции регионов в глобальную экономику [Электронный ресурс] / М. В. Николаев // Проблемы современной экономики. – 2005. – № 1 (13). – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=20665>

- конкурентоспроможність кластеру з урахуванням питомих витрат і якості продукції не поступається відповідним секторам економіки інших країн і регіонів;

- стале кооперування підприємств галузей, що входять до кластеру, формування на цій основі агломераційних процесів і мережених форм організацій;

- розвиток інформаційних і маркетингових зв'язків між підприємствами кластеру на основі сучасних технологій, формування в межах міжрегіональної економічної інтеграції невисистачаючих ланок ланцюжків створення додаткової вартості, загальних стандартів виробництва, постачання і управління, активний розвиток кластерних брендів. Спеціалізована консалтингова компанія Bauman Innovation розглядає кластер в якості регіональної екосистеми, яка «...забезпечує конкурентоспроможність ключових учасників кластеру»¹. При цьому визначається низка організаційних форм та утворень, т.ч. холдинг, асоціація, технопарк, спеціальна економічна зона тощо, які не можна вважати кластером, і, на основі аналізу практики США та низки європейських країн, доводиться висновок щодо відсутності універсальних інструментів розвитку кластерів.

Натомість Л. В. Шмарьго пропонує введення нового терміна – «кластерна управлінська парадигма», який має визначати управлінський підхід на основі галузевим чином структурованих господарських зв'язків². Як зазначає автор, при використанні цього управлінського підходу зменшуються конкурентні протиріччя між суб'єктами об'єднання, забезпечується баланс інтересів на основі досягнення компромісів. Останнє поняття, на наш погляд, можна розглядати в якості базису для формування галузевих кластерів і опрацювання відповідних концепцій, цільових програм тощо. Проводячи аналогію російської законотворчої практики із законодавчим визначенням української промислової політики³, яка протягом

¹ Особые экономические зоны – это не кластеры [Электронный ресурс] / А. Праздничных // Коммерсантъ. – № 51 (3382). – 24 марта 2006. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=660222>.

² Шмарьго Л. В. Проблемы управления кластерами в промышленности / Л. В. Шмарьго // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – № 32. – С. 34–38.

³ Варто зауважити, що після цілого ряду спроб (починаючи з 1995 р.) прийняти у другому читанні різні проекти законів щодо затвердження програми розвитку промисловості України, подібна програма (на 2003–2011 рр.)

більш ніж 15 років не може бути затверджена у Верховній Раді України, можна відмітити намагання владних структур формувати кластери за галузевим принципом, коли чиновники обирають в якості пріоритетів точки зростання за соціальними або політичними ознаками. Виходячи з чинних близько 50 соціально-економічних та майже 100 науково-технічних пріоритетів розвитку, доходимо до висновку, що кластерна політика в Україні будується штучно, за формальними ознаками, без урахування вимог товарних ринків.

Впровадження в Україні нових виробничих систем – кластерів, може стати інструментом розвитку конкуренції та сприяти використанню науково-технічних досягнень, що дозволить залучити додаткові інвестиційні ресурси¹. Зазначаючи, що, наприклад, у Каліфорнії винний або інформаційно-технологічний кластер спеціально не будувались, можна поставити під сумнів обов'язковість формалізації відносин учасників певної групи взаємодіючих підприємств.

Як приклад ситуації де практика в значній мірі випереджає теоретичне обґрунтування, можна послатися на дисертаційне дослідження за темою «Стратегія формування та управління діяльністю кластера молочного профілю», захист якого відбувся у травні 2010 р. у Харківській національній академії міського господарства². При розв'язанні наукової задачі автором здійснено теоретико-методичне обґрунтування управління діяльністю торгово-виробничого кластеру молочного профілю регіонального рівня, в якому

була схвалена постановою КМУ від 28.07.2003 р. № 1174. Натомість публічне обговорення ходу реалізації чи корегування цієї програми не здійснювалось. Проте, розпорядженням КМУ від 09.07.2008 р. № 947-р схвалена Концепція економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 р., а також доручено Мінпромполітики розробити та подати до 01.12.2008 р. відповідний законопроект... Зауважимо також, що у підрозділі «Шляхи і способи розв'язання проблеми, строк виконання Програми» Концепції не розкриваються подробиці щодо термінів виконання, однак присутній, в тому числі, напрямок структурно-інноваційного удосконалення виробництва – розроблення нормативно-правових актів з питань створення та впровадження моделі кластерної організації промисловості.

¹ Экономика строительной отрасли на пути ее интеграции к синергетическим системам : материалы Международной научно-практической конференции, Харьков, 17–19 октября 2006 г. – Харьков : ХНАГХ, 2006.

² Броншпак Г. К. Стратегія формування та управління діяльністю кластера молочного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Г. Броншпак. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 22 с.

поєднано можливості кластерного і бенчмаркінгового підходів. Розроблені практичні рекомендації реалізовані при подальшому розвитку вітчизняного кластерного об'єднання і формуванні трансграничного кластеру Слобожанського євро регіону¹. Кластер не має бути самоціллю, а виключно формою входження й захоплення окремих секторів ринку, створення сприятливих умов для розвитку територій.

Теорія кластерів, яка базується на властивості певних видів підприємницької діяльності концентруватися в межах окремих територій за однакових географічних умов, забезпечує формування інноваційного бізнесового середовища, створює на мікроекономічному рівні передумови підвищення конкурентоспроможності виробничих угруповань. Враховуючи актуальність регіональної проблематики, варто розглянути особливості розвитку галузі, в якій можна отримати найбільш високий синергетичний ефект – будівництві. Вважається, що конкурентоспроможність території обумовлена, в першу чергу, її географічним положенням і наявністю ресурсів, однак конкурентні переваги великих регіонів не можна зводити виключно до наявності корисних копалин².

За результатами дисертаційного дослідження «Удосконалення організаційно-методичного механізму формування кластерів нерудних матеріалів в регіонах України», яке здійснено у ХНАМГ у 2009 р.³, розглядаючи будівельний комплекс в об'єднуючій формі – будівельні матеріали і будівництво, як то прийнято в^{4, 5}, обґрунтована методика формування будівельно-логістичного кластеру. Такий вид кластеру у межах окремих областей розглядається у ви-

¹ На наш погляд, до недоліків дослідження варто віднести розробку лише методики формування «розширеного» кластеру, при наявній гострій науковій проблемі відсутності відповідної методики утворення первинної формалізованої структури

² Важенін С. Г. Слагаемые конкурентного поведения региона / С. Важенін, А. Злоченко, А. Татаркин // Регион: экономика и социология. – 2004. – № 3. – С. 23–38.

³ Пруненко Д. О. Удосконалення організаційно-методичного механізму формування кластерів нерудних матеріалів в регіонах України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Д. О. Пруненко. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 22 с.

⁴ Юхновський І. Р. Вибрані твори. Економіка / І. Р. Юхновський. – Львів : НУ «Львівська політехніка», 2005. – 864 с.

⁵ Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М. : ИД «Вильямс», 2001. – 495 с.

гляді регіональних складових єдиної транспортної мережі України, що координують ресурсні потоки, формують відповідний ринок послуг, забезпечують залучення інвестиційних коштів. Стосовно цих кластерів стратегія опрацьовується як система інституційних змін та ресурсно-технологічних заходів, що розробляються відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року»¹, яка виступає формалізованою основою для розробки на період до 2015 р. й затвердження відповідних Стратегій розвитку різних областей України.

Одним з головних напрямів діяльності центральних органів виконавчої влади є визначення й прогнозування найбільш раціональних засобів освоєння природних ресурсів, виходячи із задач покращення структури територіально-виробничих комплексів, підвищення ефективності капіталовкладень, розробки великих регіональних програм. Використання у цій сфері концепцій енерговиробничих циклів, ресурсних циклів, еколого-економічних систем дозволило тісно ув'язати дослідження з географії природних ресурсів із завданнями підвищення ефективності всього господарства².

Головним законодавчо визначеним інструментом реалізації вищезазначеної стратегії можна вважати цільові програми розвитку. Останнім часом набувають поширення програми розвитку державно-приватного партнерства, однак у вітчизняному законодавчому полі ця форма проектного менеджменту не знайшла адекватного відображення для реального сектору економіки (окрім автотранспортного будівництва, в якому за наявності законодавчих актів немає позитивних прикладів їх застосування).

Кількісні показники ефективності кластерної політики на цей час не отримали загальноприйнятого визначення через певну плутанину у основоположних термінах. Натомість, варто порівнювати базові показники регіонального розвитку, в першу чергу, – продуктивність праці, заробітну платню, частку кластера у ВРП

¹ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року : постанова КМУ від 21.07.2006 р. № 1001. // Офіційний вісник України, 2006. – № 30. – ст. 2132.

² Приваловская Г. А. Концепция территориальной организации использования природных ресурсов в промышленности СССР / Г. Приваловская // Известия АН СССР (серия географическая). – 1984. – № 1. – С. 52–62.

регіону, в обсягах виробництва галузі, сукупному обсязі експорту тощо, відповідно до середньогалузевих показників або ринкової динаміки.

Стосовно завдань цього дослідження, в узагальненому вигляді кластери можуть бути охарактеризовані як формалізовані концентрації суб'єктів ринку, розміщених в межах визначених територій і пов'язаних спільними інтересами і взаємодоповненнями, координована діяльність яких забезпечує сталий синергетичний ефект. Враховуючи особливості формування та функціонування, варто виокремлювати поняття промисловий кластер, який додатково характеризуємо єдністю ринку праці, технологій, маркетингу і наукового забезпечення, та регіональний кластер, який визначаємо спільним ринком праці, логістикою, інфраструктурним забезпеченням і сировинною базою.

Підсумовуючи результати проведеного огляду методологічних підходів до удосконалення понятійного апарату при формуванні кластерної політики регіонів та аналізу їх використання, вважаємо за доцільне звернути увагу на двоєдине завдання для науковців і викладачів у цій сфері знань. По-перше, питання спеціалізації і комплексного розвитку регіонів, регулювання регіональних міжгалузевих зв'язків, формування кластерних, мережених та інших новітніх територіально-виробничих форм оптимізації господарства включено як окремий напрям досліджень до паспорту спеціальності 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка (зауважимо, що при певних припущеннях захист дисертацій може також проводитись за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами), що підкреслює актуальність проблеми й важливість ретельного опрацювання понятійно-термінологічного апарату та методологічних засад. По друге, суттєве ускладнення маркетингової політики у реальному секторі економіки України, вимагає підготовки менеджерів, здатних вибудовувати функціональні ланцюжки виробництва. Формування кластерів є штучним продуктом, який розробляється на стику маркетингу, фінансів, виробництва, технологій, і потребує від розробників фундаментальних знань в області техніко-економічного аналізу, здатних встановлювати дієвий зв'язок між наукою, виробництвом та ринком.

1.4. Процеси кластеризації у транскордонному просторі України

Розвиток транскордонних кластерів – досить помітне явище у світовій економіці. Функціонування таких відомих мереж як «Біо Долина» («BioValley», CH/D/F, з 1996 р.)¹ чи транскордонне об'єднання навколо затоки Ересунн (Oresund, DK/S) Данії та Швеції, що включає «Долину Медікон» («Medicon Valley»)², засвідчили власну ефективність через високий рівень зайнятості мешканців, значну кількість малих і середніх підприємств, які через більш тісні зв'язки з науковими колами і швидке впровадження інновацій забезпечують високий рівень продуктивності праці, а відтак, територіальну/регіональну конкурентоспроможність.

Успішне використання кластерного підходу на всіх континентах зумовлює постійний інтерес науковців і практиків щодо поглибленого розуміння явищ кластеризації, зокрема, дослідження чинників, які стимулюють чи стримують діяльність кластерних утворень; оцінки їх впливу на територіальний розвиток; вивчення механізмів та інструментів, які використовуються регіональним менеджментом для формування та впровадження політики кластеризації; роль особи, її креативність в означених процесах тощо. Різноманітність, багатоплановість такого явища потребують певної систематизації знань для їх розумного використання. Для України це надзвичайно важливо, бо наявний досвід використання ефективних механізмів і інструментів інших країн не дає очікуваних позитивних результатів при імплементації їх на українських теренах. Тому переосмислення і глибоке розуміння економічних явищ в Україні, узагальнення світового досвіду, визначення пріоритетних цілей і опрацювання конкретного плану дій є надзвичайно важливим і актуальним для формування і впровадження політики кластеризації, зокрема, у транскордонному просторі України.

Для початку розглянемо і уточнимо поняття, які будуть використані у даному розділі: транскордонні кластери; транскордон-

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/BioValley_\(Europe\)](https://en.wikipedia.org/wiki/BioValley_(Europe))

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Medicon_Valley

ний регіон, транскордонний простір та політика кластеризації. Транскордонні кластери мають більше особливих елементів, пов'язаних, насамперед, зі специфікою транскордонних регіонів та транскордонних ринків, які обумовлені наявністю кордону. Вони функціонують на суміжних прикордонних територіях сусідніх держав і охоплюють інституції, розміщені по обидва боки кордону. Тому транскордонні кластери визначаються як групи незалежних компаній та асоційованих інституцій, які: географічно зосереджені у **транскордонному регіоні**; співпрацюють та конкурують; спеціалізуються у різних галузях, пов'язані спільними технологіями та навичками і взаємодоповнюють одна одну, що в кінцевому підсумку дає можливість отримання синергетичних та мережевих ефектів, дифузії знань та навиків¹.

На відміну від прикордонного регіону, який є внутрішнім для кожної держави, транскордонний регіон охоплює суміжні території принаймні двох сусідніх держав і його слід розглядати як **єдине ціле специфічне територіальне, поліструктурне утворення**². Виокремлення і дослідження транскордонного регіону зумовлюється об'єктивними чинниками – існуванням **спільних проблем** для прикордонних регіонів обох держав, які неможливо вирішити однією стороною, незалежно від рівня її економічного розвитку. Так, державні кордони переважно проходять по руслам річок, господарювання на яких – це **спільне** питання сусідів, а саме: забруднення вод басейну річки, очистка і використання води, риболовство тощо. Іншим таким спільним питанням є узгодження місць прокладання всіх комунікацій через кордон – місце стику, величини потужностей тощо – це все питання, які потребують докладання спільних зусиль. В свою чергу, по обидва боки кордону виникає багато ідентичних проблем, для вирішення яких доцільно взаємно використовувати досвід сторін чи об'єднувати зусилля для більш ефективного розв'язання питань.

На цей момент доцільно звернути особливу увагу. Ефективність кластерів зумовлюється появою різноманітних ефектів: синер-

¹ Мікула Н. А. Теоретико-методологічні засади формування транскордонних кластерів / Н. А. Мікула // Кластери в економіці України : монографія / за наук. ред. М. П. Войнаренка. – Хмельницький : ХНУ, ФОП Мельник А. А., 2014. – 1170 с. – С. 942–963. ISBN 978-617-7094-21-9 (с. 946).

² Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 395 с.

гетичних, мережевих тощо. Для транскордонних кластерів характерний ще один ефект – транскордонний. Коротко його можна означити як все те, що має одночасний вплив на обидві сторони транскордонного регіону, або коли дія, започаткована з однієї сторони обов'язково вплине на життєдіяльність іншої. Об'єктивність існування транскордонного ефекту зумовлює розвиток транскордонного співробітництва, потенціалом якого можуть скористатися обидві сторони. А рівень використання потенціалу транскордонного співробітництва значною мірою залежить від знань та розуміння особливостей життєдіяльності транскордонного регіону і оцінки реальної ситуації в прикордонні.

Наступне поняття – транскордонний простір. Чому не обмежитися поняттям транскордонного регіону, який має чіткі територіально-адміністративні межі чи то на рівні області, чи району, чи селищної ради – тобто завжди має чітко означене територіальне управління? Учасники кластеру – це, насамперед, приватний бізнес, розвиток якого відбувається відповідно до бачення власника, а не регіональних органів влади. І потенційні партнери і учасники транскордонних кластерів не завжди розміщені в адміністративно-територіальних межах транскордонного регіону. Часто інтенсивні зв'язки встановлюються з партнерами з інших, більш віддалених від кордону регіонів. Тобто межі прикордонних регіонів трохи деформуються в транскордонному просторі, що визначається інтенсивністю та щільністю зв'язків між суб'єктами. Тому для кластерних утворень важливо визначати не регіон діяльності, а простір, в якому є особливості транскордонного регіону і можливості отримання транскордонного ефекту (яких, водночас, може не бути у міжнародного міжрегіонального кластера)¹.

Щодо політики, то слід погодитися з підходом А. Гранберга, який зазначив, що відсутність політики – це теж політика². Мова йде про те, що політика може бути формалізованою (існує стратегія чи план дій її реалізації) і неформалізованою (за відсутності будь-яких документів щодо її провадження). Окрім того, також можна

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 646 с.

² Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 395 с.

визначати політику як активну, інституційно відокремлену, оснащену спеціалізованими механізмами і інструментами тощо, або як малопомітну, яка слабо виділяється серед інших політик держави/ регіону.

Ці роздуми подаються для того, щоб певним чином охарактеризувати наявну політику кластеризації в Україні і у її транскордонному просторі. Не зважаючи на ініціативи науковців і практиків щодо намагання розробити певне законодавче поле для сприяння розвитку кластерів в Україні, створення робочих груп на урядовому рівні, опрацювання Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів (2008 р.), можна констатувати, що нині відсутня активна політика кластеризації у транскордонному просторі України. Всі практичні і теоретичні напрацювання були здійснені з ініціативи окремих осіб за певної підтримки регіональних органів влади. При всьому різноманітті підходів до розвитку кластерів у світі визначають три базові моделі з т.зв. формування політики кластеризації: італійську, данську і голландську.

Для *італійської моделі* характерний еволюційний процес формування та розвитку кластерів, без втручання держави. Для забезпечення конкурентоспроможності малі та середні підприємства, більшість з яких – це родинний бізнес, об'єднували свої зусилля в питаннях постачання, маркетингу, впровадження інновацій тощо з метою зниження собівартості виробництва продукції і надання послуг. Так були створені взуттєвий кластер на Півночі Італії, годинникарський кластер Швейцарії, винний кластер Франції тощо.

Характерними рисами італійської моделі кластеру є:

- відсутність формалізації структури кластеру;
- відсутність фінансових/капітальних зв'язків;
- відсутність відокремленої управлінської/координуючої структури;

- зв'язки між підприємствами ініційовані власниками;
- близькі родинні зв'язки;
- сильна залежність і прив'язка до території, а також високий рівень регіональної ідентифікації;
- давні традиції сильних торгових гільдій;
- високий ступінь незалежності від центрального уряду.

Труднощі використання італійської моделі кластеру іншими країнами зумовили необхідність пошуку нових підходів до формування об'єднань підприємств. Найбільш вдалою на той час була датська ініціатива формування мереж – державна програма реа-

лізована протягом 1988–1993 рр. Основною характеристикою данської моделі є створення системи державної підтримки процесів кластеризації, яка, окрім іншого передбачала обов'язкове існування мережевого брокера з функціями координатора і помічника налагодження контактів між потенційними учасниками кластерів.

Для *данської моделі* характерні наступні завдання: розвиток навичок координатора кластеру; розробка поетапної навчальної програми; забезпечення доступності до діагностики та аналітичної роботи в кластері; розробка чіткої стратегії для кластерів або мереж співробітництва.

Модифіковані версії данської моделі формування кластерів з врахуванням ментальності, культурних традицій були використані у Великій Британії, США, Канаді, Австралії і Новій Зеландії.

В Голландії данська модель була допрацьована і базувалася на забезпеченні тісної співпраці виробничих підприємств з наукою – сектором науково-дослідних установ, тим самим полегшуючи доступ до нових технік і технологій, інформації, знань та навичок, а також до апаратури контрольно-виміральної, якими оснащений науково-дослідний сектор. Така структура дозволяє значно знизити кошти впровадження прототипових обладнання і технологій (розподіл коштів-витрат між учасниками кластеру), що в подальшому зумовлює зменшення собівартості продукції, яка виробляється на підприємствах кластеру.

Характерними ознаками голландської моделі є: акцент на інновації і технології; активна інноваційна політика уряду; тісна співпраця бізнесу і науково-дослідного сектору.

Таким чином, кластеризація за італійською моделлю може чи відбувається об'єктивно, в процесі розвитку економіки території без сприяння з боку як центральної, так і регіональної влади. На жаль, опрацювати і реалізувати політику кластеризації в Україні як шлях підвищення конкурентоспроможності держави, незважаючи на намагання вчених, підприємців, зокрема, групи ентузіастів із Спілки економістів, очолюваних Соколенком С. І.¹, на базі використання чи данської, чи голландської моделі, чи їх модифікації і прийняти національну стратегію розвитку кластерів, до сих пір не вдалося через значний бюрократичний опір.

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

Однак, можна стверджувати, що процеси створення кластерів в регіонах України, зокрема, у транскордонному просторі, все ж відбуваються як еволюційним шляхом, так і за підтримки регіональних органів влади. Так, наприклад, одним з пріоритетів в «Стратегії підвищення конкурентоспроможності міста Львова»¹ (2010 р.) визначено створення Львівського ІТ-кластеру. Аналогічна картина спостерігається й у інших областях України, де місцева еліта швидше зрозуміла переваги кластерного підходу. Тобто, можна сказати, що політика кластеризації формується і втілюється в життя на регіональному рівні і в її основі, наприклад, для Львівської міської ради, лежить голландська модель, в якій синергія отримується від тісної співпраці університетів, бізнес-структур і місцевої влади.

Особливості розвитку транскордонних кластерів: перешкоди та стимули. Узагальнення світового досвіду функціонування кластерних утворень, позитивна діяльність українського кластеру «Поділля І» і інших регіональних кластерних ініціатив зумовили доцільність оцінки наявної політики кластеризації в прикордонних регіонах України, незважаючи на відсутність Національної стратегії розвитку кластерів в Україні. З цією метою були проаналізовані Державна Стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року², а також 18 Стратегій регіонального розвитку на період до 2020 року всіх прикордонних областей України.

Аналіз Державної Стратегії регіонального розвитку виявив, що існує розуміння необхідності:

- підтримки формування на основі наявних потужностей науково-дослідних та освітніх установ (закладів) міст інноваційної інфраструктури, зокрема утворення технополісів, технопарків, центрів трансферу технологій для підвищення рівня інноваційності та конкурентоспроможності економіки міст;

- удосконалення регіональної інвестиційно-інноваційної інфраструктури, зокрема створення регіональної мережі наукових, технологічних та індустріальних парків, а також системи правової, кадрової та інформаційної підтримки інноваційної діяльності.

¹ Стратегія підвищення конкурентоспроможності міста Львова до 2015 року [Електронний ресурс] / Львівська міська рада. Ухвала № 3460 від 07.05.2010 р. – Режим доступу: <http://city-adm.lviv.ua/lmr/economy/strategija/strategija-do-2015-r>.

² Державна Стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року : затв. постановою КМУ від 06.08.2014 р. № 385.

Окремо передбачено сприяння розвитку прикордонних територій, зокрема, «об'єднання зусиль щодо розвитку транскордонного співробітництва, подальшого поглиблення співпраці в рамках єврорегіонів та активізації роботи з розширення сфер такого співробітництва, ліквідації інфраструктурних перешкод та сприяння провадженню спільної підприємницької діяльності прикордонних регіонів у сфері малого і середнього бізнесу.

І основне, константується необхідність «узгодженості політики стимулювання розвитку “точок зростання” та підтримки економічно менш розвинутих і депресивних територій» через ...» надання державної підтримки суб'єктам господарювання, що створюють “точки зростання” (індустріальні парки) та розв'язують проблеми зайнятості населення, активізація економічної ініціативи, розвиток підприємництва на місцевому рівні; та запровадження різноманітних інструментів» та ...» механізмів стимулювання місцевого економічного розвитку (*кластерів*, національних проектів, механізму державно-приватного партнерства тощо), утворення нових підприємств, що орієнтуються на місцеві джерела сировини, задовольняють насамперед потреби внутрішнього ринку»¹.

Таким чином, Державною Стратегією... передбачаються основи формування кластерної політики з подальшою її реалізацією на регіональному рівні. Тобто, така політика принаймні повинна бути означена у Стратегіях регіонального розвитку на період до 2020 року кожної із прикордонних областей України.

Аналіз означених Стратегій з огляду на впровадження кластерного підходу у транскордонному просторі України виявив наступне.

Всі області мають опрацьовані Стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року і тільки у трьох областях вони не затверджені до виконання, що свідчить про появу перших ознак системності щодо реалізації державної регіональної політики України. Лише у двох областях – Закарпатській² і Київській³ – в планах перед-

¹ Державна Стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року : затв. постановою КМУ від 06.08.2014 р. № 385.

² Про Регіональну стратегію розвитку Закарпатської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 06.03.2015 № 1220. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/607.htm>

³ Рішення Київської обласної ради від 04 грудня 2014 року № 856-44-VI «Про затвердження Стратегії розвитку Київської області на період до 2020 року» [Електронний ресурс] : розпорядж. голови Київської обл. держ. адміністрації

бачається створення відповідно регіонального кластеру з глибокої переробки деревини на основі інноваційних технологій; та транспортно-логістичного кластеру; окрім того – узагальнено передбачено формування інституцій, в т.ч. мережевих, регіонального розвитку із спрямуванням на інноваційне підприємництво, розбудову індустріальних і технологічних парків тощо. Тобто, базуючись на положеннях Стратегій цих областей можна говорити про існування підходів до формування політики кластеризації у Закарпатській та Київській областях, а, відповідно, можна передбачити більш детальні шляхи реалізації такої політики через конкретні проекти, у т. ч. транскордонні і за фінансової підтримки ЄС та інших міжнародних структур.

У Стратегіях Волинської¹, Донецької², Львівської³, Івано-Франківської⁴, Чернівецької⁵, Сумської⁶ областей кластери не згадуються, проте звертається увага на доцільність створення мереж і сприяння розвитку ринкової інфраструктури, розбудову технологічних чи індустріальних парків. І для наступної групи областей Стратегії носять дещо формальний характер, містять загальний опис проблем і можливі шляхи їх вирішення.

від 30.04.2015 р. № 148 схвалено проект Плану заходів з реалізації у 2015–2017 роках Стратегії розвитку Київської області на період до 2020 р.

¹ Про стратегію розвитку Волинської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 20.03.2015 №34/7 м. Луцьк. – Режим доступу: <http://voladm.gov.ua/plan-zaxodiv-na-2015-2017-roki-z-realizaci%D1%97-strategi%D1%97-rozvitku-volinsko%D1%97-oblasti/>

² Стратегія розвитку Донецької області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : затв. спільним розпорядженням голови облдержадміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації та голови обласної ради від 12.05.2015 р. № 195/16 р. – Режим доступу: <http://donoda.gov.ua/?lang=ua&sec=03.04&iface=Public&cmd=view&args=id:22709>

³ Проект Стратегії розвитку Львівської області на період до 2020 року (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://loda.gov.ua/strategiya_rozvytku

⁴ Стратегія розвитку Івано-Франківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 17.10.2014 р. № 1401-32/2014 «Про Стратегію розвитку Івано-Франківської області на період до 2020 року» – Режим доступу: // <http://www.if.gov.ua/page/19310>

⁵ Стратегія розвитку Чернівецької області на період до 2020 року (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oda.cv.ua/sites/default/files/doc/PDF/proekt_strategiyi_rozvitku_oblasti_2020.pdf

⁶ Програма соціального і економічного розвитку Сумської області на 2015 рік [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 15.01.2015 р. Режим доступу: <http://sm.gov.ua/images/docs/2015/prog2015.pdf>

Це Одеська¹, Рівненська², Житомирська³, Запорізька⁴, Луганська⁵], Чернігівська⁶, Херсонська⁷ області – загальні фрази без конкретної прив'язки до території, окреслених завдань і проєктів.

Миколаївська⁸ область планує економічне зростання на інноваційній основі, проте немає зовсім завдань щодо розбудови ринкової інфраструктури і без згадок за кластери.

Окремо слід вказати на те, що в проєкті Стратегії Харківської⁹ області, в пріоритеті 1: Конкурентоспроможність економіки і зростання ВРП не вживає термін «кластер», але передбачає ... «розвиток ланцюгів додавання вартості малих і середніх агрови-

¹ «Про Стратегію соціально-економічного розвитку Одеської області на період до 2020 р.» [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 28.10.2011 р. № 272–VI. – Режим доступу: http://oda.odessa.gov.ua/files/oda/social-ekonomik-rozvitok/strateg_ya_ekonom_chnogo_ta_soc_al_nogo_rozvitku_odes_ko_oblast_do_2020_roku.pdf

² Стратегія розвитку Рівненської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 18.12.2014 р. № 1374. – Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/data/upload/photo/8/strategiya.pdf>

³ Програма соціально-економічного розвитку Житомирської області на 2015 рік [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 19.03.2015 № 1402. – Режим доступу: http://oda.zt.gov.ua/images/golovna/oblasni-galuzevi-programu/programa_ek-soc_roz-2015.pdf

⁴ Стратегія регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 року (проєкт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/images/article/original/000049/49696/proekt.pdf>

⁵ Стратегія розвитку Луганської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : розпорядж. Луганської ОДА і Луганської обласної військово-цивільної адміністрації від 26.06.2015 р. № 272. – Режим доступу: http://www.loga.gov.ua/oda/documents/official/official_23120.html?template=33

⁶ Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради від 28.05.2015 р. – Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id=118434&tp=0>

⁷ Стратегія розвитку Херсонської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради 10.09.2015 № 1296. – Режим доступу: <http://khoda.gov.ua/ua/strategiya-rozvitku-2020/10897-proekt-strategii-rozvytku-/khersonskoi-oblasti-na-period-do-2020-roku>

⁸ Стратегія розвитку Миколаївської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] : рішення обласної ради № 9 від 16.04.2015 р. – Режим доступу: <http://www.mk.gov.ua/ua/economy/strateg>

⁹ Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 р. (проєкт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf>

робників через формування кооперативних об'єднань, збутових асоціацій, переробних підприємств», що за своєю суттю відповідає створенню кластерів.

Узагальнюючи огляд Стратегій всіх прикордонних областей, можна стверджувати, що політика кластеризації в прикордонних регіонах України є слабо активною, швидше пасивною, не інституціалізованою і не містить спеціалізованих механізмів і інструментів для її реалізації. Це підтверджується також тим, що на офіційних сайтах регіональних органів влади жодної з областей немає навіть згадки про діяльність кластерних утворень на їх територіях. Не зважаючи на це, можна спостерігати розвиток кластерних утворень у транскордонному просторі України, який відбувається на неформальній основі, більше за ініціативою громадських організацій, консалтингових фірм за певною підтримкою місцевих органів влади з українського боку і більш формалізовано, системно формуються кластери у суміжних регіонах сусідніх країн¹.

Для прикладу, розглянемо кластери і кластерні ініціативи Львівської області в українсько-польському транскордонному регіоні. Зауважимо, що з польського боку кластерна політика є однією з активних політик Уряду Польщі, у тому числі в рамках реалізації спільних політик Європейського Союзу щодо конкурентоспроможності, регіонального розвитку тощо. Це зумовило розвиток таких вже достатньо відомих кластерів «Доліна льотніча» у Підкарпатському воєводстві, і «Екоенергетичний кластер» у Люблінському воєводстві, інформація про діяльність яких розповсюджується на Львівщині, і відповідно, має вплив на реалізацію кластерних ініціатив з української сторони.

1. Львівський ІТ-кластер (Lviv IT Cluster) – це спільнота провідних компаній у галузі інформаційних технологій (ІТ), які спільно із університетами та Міською владою покращують та розвивають ІТ у місті. Взяли на себе ініціативу з проведення системних змін у бізнес-середовищі міста та країни. Основні цілі діяльності кластеру²:

¹ Конвергенція регіонів у транскордонному просторі / Н. А. Мікула, С. Е. Матвеев, В. В. Толкованов [та ін.] ; відп. ред. Н. А. Мікула. – Львів : Інститут регіональних досліджень Національної академії наук України, Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2012. – 368 с.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itcluster.lviv.ua/en/about-us/about-cluster/>

– Львів – ІТ-центр. Перетворити Львів на один з найпотужніших центрів у сфері ІТ у Центрально-Східній Європі та підтримувати цей статус;

– розвиток бізнес еко-системи. Сприяти розвитку бізнес-еко-системи для роботи і зростання Львівського ІТ-кластеру та компаній, що входять до нього;

– розвиток ІТ в Україні. Налагодити контакти та сприяти співпраці ІТ-компаній та кластерів у різних містах задля розвитку ІТ в Україні.

Проектна діяльність кластеру спрямована на соціально важливі галузі – освіта, право, інфраструктура, промоція. Реалізація проєктів, які допомагають розвивати ІТ-індустрію і підтримувати імідж Львова як міста зі сприятливими умовами для розвитку бізнесу, кар’єрного зростання та життя – найважливіше завдання для команди кластеру. З цієї точки зору основна увага в кластері приділяється людині – де висококваліфіковані спеціалісти – найбільша цінність для ІТ-індустрії і для них необхідно створити умови для підвищення освітнього рівня, комфортного проживання і рекреації. Окрім того, значна увага в кластері приділяється промоції та розвитку компаній-членів кластеру.

Ще не можна говорити, що Львівський ІТ-кластер є транскордонним (безпосередньо серед учасників ще немає польських фірм), але транскордонний ефект присутній. Так, вже відкрито представництво кластеру у місті Любліні (Польща), здійснюється пошук як партнерів, так і клієнтів по обидва боки кордону, залучається додаткове фінансування з програм ЄС. Компанії кластеру беруть участь у проведенні спільних наукових дослідженнях, міжнародних конференціях, виставках, круглих столах, у т.ч. на польській стороні.

2. В березні 2013 р. було підписано Угоду про партнерство щодо створення наукового інформаційно-статистичного транскордонного кластеру за участю української та польської сторін, який в подальшому отримав назву «Інфостат Україна–Польща»¹.

Метою створення цього кластеру є об’єднання зусиль щодо спільного наукового, інформаційного і статистичного забезпечення

¹ Mikula N. Scientific Informational-Statistical Cross-Border Cluster «Infostat Ukraine-Poland» / N. Mikula, V. Kravtsiv // Optimization of Transborder Statistics. Institute for transborder cooperation, Visegrad Fund. – 2014. – Pp. 158–164

розвитку українсько-польського транскордонного регіону та використання потенціалу транскордонного співробітництва, зокрема створення системи регіональної статистики з метою моніторингу соціально-економічних явищ і проведення науково-статистичних досліджень на прикордонних територіях, розробка спільного Інтернет-порталу українсько-польського транскордонного регіону.

Напрями діяльності кластеру¹.

- формування і розвиток системи транскордонної статистики: проведення спільних статистичних спостережень на транскордонних територіях та поширення статистичної інформації.

- формування та розвиток баз даних, статистичних довідників, веб-сайту транскордонного регіону тощо.

- розвиток зв'язків кластеру з іншими інституціями, які займаються проблемами транскордонного співробітництва та розвитку транскордонного регіону.

- налагодження тісної співпраці з регіональними органами державної влади і місцевого самоврядування.

- надання інформаційних послуг громадським, підприємницьким структурам щодо соціально-економічного розвитку транскордонних територій.

- участь у науково-методичному і статистичному забезпеченні розробки стратегій соціально-економічного розвитку прикордонних територій по обидві сторони кордону і спільних стратегій розвитку українсько-польського транскордонного регіону.

- проведення спільних наукових конференцій, семінарів та круглих столів.

Кластер «Інфостат Україна–Польща» за напрямками своєї діяльності потребує всебічної підтримки регіональних органів влади і постійних джерел фінансування. Польська сторона таку підтримку має, а українська – тримається більше на ентузіазмі ініціаторів створення кластеру, хоч зацікавленість його діяльністю достатньо велика. З цього року на активну діяльність вийшов кластер енергоефективності та відновлюваної енергетики, основні напрями роботи якого відображені в назві².

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lv.ukrstat.gov.ua/CBC/ua/project/project_all.php?u=4&l1=1

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/eecoenergy.lviv/>

Окрім того, на Львівщині відбувається процес створення кластеру за італійською моделлю в виробництві меблів. Цікавим є те, що після ліквідації мебельного комбінату в смт Івано-Франково Яворівського району Львівської області утворилося близько тисячі працюючих підприємств, які продовжили діяльність самостійно, у родинних фірмах, малих підприємствах у всіх навколишніх селах. Протягом десяти років ці підприємці працювали відокремлено, але почали потроху спільно працювати у сфері постачання, в зовнішньоекономічній діяльності, підготовці кадрів тощо. Якби регіональні органи влади вели відповідну політику щодо використання кластерного підходу – такі б підприємці вже давно б об'єдналися.

Переваги використання кластерного підходу описані в багатьох працях зарубіжних та вітчизняних науковців і практиків. Проте позитивний досвід інших країн досить повільно використовується в Україні, що в свою чергу вимагає пояснень, виявлення бар'єрів та чинників, які стримують використання ефективних механізмів розвитку території.

Перш за все, явище кластеризації не однозначно сприймається на ментальному, правовому та організаційному рівнях. Головною перешкодою поширення кластерів є недостатня відкритість підприємств до зовнішнього середовища. Підприємці не зорієнтовані на пошук партнерів до співпраці. Так, учасники Львівського ІТ-кластеру, досить висококваліфіковані і освічені особи, зауважують, що опрацювання Стратегії підвищення конкурентоспроможності міста Львова зумовило те,«що компанії почали між собою спілкуватись: постійно відбувались засідання, круглі столи і почали говорити, що справді є речі, які краще робити спільно, разом з міською владою, з освітніми закладами, ніж поодиночці. Коли закінчилась розробка стратегії, її винесли на сесію (міськради), постало питання – хто далі буде цим займатись. Тоді і виникла ідея створити кластер, як формальну асоціацію юридичних осіб. Це сталося в 2010 р., спочатку Кластер працював у пілотному режимі, але вже у 2011 році завершилась реєстрація і тепер Кластер працює повноцінно»¹. Слід зауважити, що ІТ-компанії майже рік йшли до

¹ Олег Денис. Львівський Кластер ІТ-ВРО: «Пора відходити від бодішопінгу, а переходити виключно до сервісів» [Електронний ресурс] / Олег Денис. – Режим доступу: <http://dou.ua/lenta/interviews/oleg-denis-lvivskij-klaster-it-vro-pora-vidhoditi-vid-bodishopingu-a-perehodili-viklyuchno-do-servisiv/>

повноцінного створення кластеру – час, який пішов на вироблення взаємної довіри між учасниками.

Іншим бар'єром у формуванні політики кластеризації як на центральному, так і на регіональному рівнях є недостатній професіоналізм управлінського апарату. Опрацювання Стратегій регіонального розвитку областей показало відсутність, або низький рівень знань з питань територіального менеджменту, регіональної економіки. Щодо потенціалу транскордонного співробітництва і можливостей його ефективного використання для прискорення соціально-економічного розвитку периферійних територій – відповідна політика не формується ні на центральному, ні на регіональному рівнях. Про сприяння розвитку кластерних утворень у транскордонному просторі – робота тримається лише на діяльності ентузіастів. І кластерний підхід і транскордонне співробітництво є новими поняттями в українській економіці, які важко пробивають собі дорогу серед чиновників старої школи. Слід також звернути увагу, що формування політики кластеризації у транскордонному просторі України вимагає чіткого розуміння необхідності координації зусиль щодо її реалізації із усіма сусідніми державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією – країнами ЄС (тобто, ще з врахуванням спільних політик ЄС); Білорусією, Росією та Молдовою. Щодо Чорноморського басейну, то таку координацію доцільно проводити в рамках діяльності міжнародного регіонального інтеграційного об'єднання ГУУАМ.

Механізми та інструменти сприйняття розвитку транскордонних кластерів. На сучасному етапі розвитку конкурентної боротьби можна виокремити два методологічні підходи до забезпечення чи підвищення конкурентоспроможності регіонів: перший передбачає формування та розвиток конкурентних переваг регіону; другий передбачає формування зовсім нового конкурентного середовища. Обидва методологічні підходи у своєму арсеналі мають низку методичних підходів, механізмів та інструментів, використання яких у конкретних ситуаціях зумовлюється багатьма чинниками, у т.ч. і професійністю регіональних органів влади та місцевого самоврядування.

Узагальнення світового досвіду дає підстави стверджувати, що немає зовсім «чистого» методологічного підходу, бо методи, інструментарій та механізми можуть взаємно використовуватися в обох підходах на певних етапах реалізації стратегій підвищення

конкурентоспроможності територій. У більшості випадків такі стратегії розробляються за результатами діагностики стану конкурентоспроможності регіону, аналізу вже раніше використовуваних механізмів та інструментів та оцінки їх ефективності, з тим, щоб на підставі такого опрацювання можна було б намітити подальші кроки щодо реалізації заходів з підвищення конкурентоспроможності, зокрема, і проведення трансформацій організаційної структури економіки регіону. Тому виникає проблема ефективного вибору методичних підходів, механізмів та інструментів для їх використання на певних етапах реалізації стратегії. Слід зауважити, що проблема конкурентоспроможності не може бути вирішена остаточно. Цей процес є не скінченим. Досягнення певного наміченого рівня конкурентоспроможності регіоном зумовлює постановку нових цілей, вибору інших механізмів та інструментів для подальшої конкурентної боротьби.

Так, одним із найбільш ефективних шляхів підвищення конкурентоспроможності регіонів визнано механізм, що базується на кластерному підході. Як вже згадувалося вище, розрізняють три базові моделі кластеризації економіки: італійську (еволюційний розвиток кластерів), данську (державна політика кластеризації економіки) і голландську (посилення науково-технологічної, інноваційної складової в процесах кластеризації). Найбільше поширення у світі отримала данська модель з врахуванням особливостей кожної країни-бенефіціара, що зумовлене, на наш погляд, прискореними темпами впровадження нових механізмів. Італійська і голландська моделі потребують значно більшого часу для переходу на кластерну модель розвитку економіки території.

Використання будь-яких відомих механізмів може дати ефект лише у випадку системності його застосування, що, в свою чергу, передбачає обов'язковість функціонування системи стратегічного планування. На жаль, в Україні, перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки відкинув систему планування як обов'язкової складової державного управління, помилково вважаючи, що ринкова економіка її не потребує. Це зумовило хаотичність розвитку регіонів і держави в цілому.

Окрім того, конкурентоспроможність і кластеризація вимагають розбудови інфраструктури оточення бізнесу. Від початку системної трансформації у Польщі в 1990 р. кількість осередків інновації і підприємництва систематично зростала і досягла 821 осе-

редки у 2012 р. Серед них належить виокремити наступні групи: 40 парків технологічних і 14 ініціатив щодо створення парків, 29 технологічних інкубаторів, 73 – преінкубатори і академічні/наукові інкубатори підприємництва, 58 інкубаторів підприємництва, 69 центрів трансферу технологій, 68 фондів стартового капіталу, 10 мереж бізнес-ангелів, 86 локальних і регіональних кредитних фондів (позичкових), 55 фондів гарантування кредитів, 319 осередків навчально-дорадчих і інформації¹.

Для порівняння в Україні, яка за чисельністю населення не значно перевищує Польщу, за інформацією з регіонів, станом на 01.01.2013 діють 531 бізнес-центри, 76 бізнес-інкубаторів, 46 технопарків, 535 лізингових центрів, 3964 небанківських фінансово-кредитних установ, 242 фонди підтримки підприємництва (з яких 27 створені за участю Українського фонду підтримки підприємництва), 3031 інвестиційних та інноваційних фондів і компаній, 3902 інформаційно-консультативних установ – всього 12327². Порівняння кількості осередків інфраструктури України та Польщі свідчить про їх значне (15-кратне) переважання в Україні, проте щодо конкурентоспроможності – польські регіони значно випереджають українські.

Поглиблений аналіз виявив, що в Україні формування осередків інфраструктури підтримки підприємництва носить несистематичний, дещо хаотичний характер і не є результатом впровадження відповідної політики держави, що зумовлює те, що в своїй сукупності ці осередки не формують цілісну систему підтримки підприємництва на інноваційній основі. Натомість у Польщі – йде поступове формування системи інфраструктури оточення бізнесу, інституції якої згруповані у так звані польські технологічні платформи: 1. Центри підприємництва; 2. Центри інновацій; 3. Фінансові установи².

Таким чином, на основі системного бачення розвитку прикордонних територій, ефективного використання механізмів, інструментів, досвіду суміжних регіонів сусідніх держав можна прискорити економічний розвиток периферійних територій і забезпечити підвищення їх конкурентоспроможності.

¹ Аналітичний звіт про стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємств в Україні 2012 [Електронний ресурс] // Держпідприємство України. – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/info/1220.htm>

² Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce. Raport 2012 PARP Warszawa 2012 pod redakcją Aleksandra Bąkowskiego Marzeny Mażewskiej, p. 192

Висновки. Формування і впровадження політики кластеризації у транскордонному просторі України значною мірою визначає можливості забезпечення процесів підвищення конкурентоспроможності периферійних прикордонних регіонів.

Певною мірою еволюційне створення кластерів спостерігається в прикордонних регіонах України, що, між іншим, зумовлене передачею досвіду, отриманого під час кластеризації в суміжних регіонах сусідніх країн.

Основними перешкодами щодо формування політики кластеризації є ментальність і низький кваліфікаційний рівень спеціалістів державного управління, небажання здійснення відкритої і прозорої діяльності всіх суб'єктів господарювання в рамках діючої олігархічної економічної системи в Україні. Тільки повний перехід на нові засади економічного розвитку зумовить більш ефективне використання кластерного підходу для підвищення конкурентоспроможності регіонів і держави в цілому.

Формування політики кластеризації у транскордонному просторі України вимагає чіткого розуміння необхідності координації зусиль щодо її реалізації із усіма сусідніми державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією – країнами ЄС (тобто, ще з врахуванням спільних політик ЄС); Білорусією, Росією та Молдовою.

Щодо Чорноморського басейну, то таку координацію доцільно проводити в рамках діяльності міжнародного регіонального інтеграційного об'єднання ГУУАМ.

1.5. Кластерний підхід до формування регіонального господарського комплексу

У сучасному світі спостерігаються яскраво виражені тенденції, які свідчать про складність та взаємопов'язаність всіх суб'єктів сучасного світогосподарського простору. З одного боку, проявляються динамічні процеси глобалізації, що відображають посилення ролі та значення великих транснаціональних компаній у світовій економіці, збільшення ваги міжнародних торговельно-промислових комплексів та співпраці на світових ринках, формування глобальних зв'язків на рівні національних економічних систем усіх рівнів. З іншого боку, мають місце процеси регіоналізації, тобто посилення ролі регіонів у міжнародних економічних відносинах, відбувається децентралізація систем управління на регіональному рівні та зростання самостійності та економічної незалежності місцевих органів влади, надання самостійності підприємницьким структурам та поширенні різноманітних форм кооперації підприємств на рівні окремих територій та районів. Відбувається процес регіоналізації певних галузей промисловості, посилюється тенденція до створення конкурентоздатних високотехнологічних компаній, що створюють мережі виробництв які мають суто вузькоспеціалізовану спрямованість і стають «точками зростання» не тільки цілих галузей економіки, окремих територій та регіонів, а навіть національних економік.

Такі протилежно спрямовані тенденції у сучасному світі, процеси глобалізації та регіоналізації обумовлюють та ставлять питання співіснування значних за економічною міццю великих транснаціональних компаній та невеликих, але достатньо динамічних малих форм господарювання, з великим внутрішнім потенціалом розвитку. Відповіддю на виклики світової економіки може бути активізація політики регіонального розвитку та поживлення процесів створення нових форм господарювання, до яких відносять в першу чергу кластери.

Відомий український науковець Станіслав Соколенко присвятив багато своїх праць процесам кластеризації, в яких указував, що умовою створення кластерів стає процес міжфірмової кооперації серед провідних технологічних фірм, які виступають центрами в

яких акумулюються найкращі винаходи та науково-технічні досягнення¹. Дослідивши досвід провідних країн світу, в першу чергу американських досвід створення high-tech мережі в Силіконовій долині, автор відзначив в своїх працях, що на частку п'яти великих промислових галузей (автомобільної, аерокосмічна, телекомунікації, електротехнічна, виробництво ЕОМ) припадає 87 % усіх міжфірмових коопераційних угод з обміну інноваціями і таке зосередження не випадкове. Ці галузі відрізняються високими бар'єрами доступу на ринок, глобалізацією виробництва, значною економією на масштабах, технологіями, що швидко змінюються і високими операційними витратами, тобто такими особливостями, які перебороти легше всього за допомогою кластерів².

Цілі міжнародного співробітництва свідчать, що найбільше число міжфірмових комерційних угод мають на меті спільні НДДКР і виробництво нового продукту, тобто вони починаються на ранніх, конкурентних стадіях виробничого процесу. Мета міжфірмового співробітництва націлена на переніс ваги на регіональні господарські комплекси в яких створюються високотехнологічні центри, а також спрямована на варіювання конкурентними перевагами окремих територій та регіонів. Переважною метою міжфірмових коопераційних угод високорозвинених та технологічно передових країн світу є розробка новітнього наукомісткого продукту зі значною вагою доданої вартості, що забезпечить високі конкурентні переваги на світових ринках.

Проблеми формування промислової політики та механізм її реалізації розкрито в праці М. І. Зверякова³, в якій автор стверджує про умови виникнення сильних коопераційних зв'язків між різними промисловими підприємствами, посилення техніко-технологічної цілісності в мережі малих та середніх підприємств, націленості їх політики на єдиний технологічний ланцюг, який закріплює взаємозалежність і цілісність об'єднаних в підприємств і тим самим викликають умови створення кластерів.

¹ Соколенко С. І. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 645 с.

² Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

³ Зверяков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6 (655). – С. 3–19.

Оскольський В.Р. відмічає необхідність посилення конкурентних переваг та збільшення конкурентоспроможності українських підприємств на світовому ринку¹, і велику вагу в цьому процесі автор віддає саме кластерам. Кластери посилюють конкурентоздатність української економіки та націлюють на зростання частки світового ринку, на якому реалізується можливість збільшення прибутку і подальшого зміцнення експортної спрямованості українських підприємств.

Важливими є методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України, які розкриває О. М. Паливода в своїй праці². Оцінити процес створення кластеру досить складно, для цього необхідно врахувати велику кількість умов, які склалися в окремих регіонах, окремих територіях та визначити передумови створення кластеру, про що вказує автор наводячи свою методику ідентифікації кластерів.

Однак всю складність поставлених нашими науковцями завдань неможливо вирішити без розробки ефективної державної регіональної політики, в якій наріжним каменем повинен стати процес кластеризації, про який писав в своїх працях, робив доповіді та демонстрував в своїх багаточисельних презентаціях талановитий український науковець Станіслав Соколенко³ і який багато років свого життя присвятив дослідженню саме цих, вкрай важливих процесів, що потребують подальшого дослідження та поширення в практиці українських підприємств.

За умов економічного спаду, який охопив значну кількість країн світу і особливо вразив українську економіку, стратегія державної регіональної політики повинна бути орієнтована на створення власної місцевої промисловості, різної галузевої спрямованості, яка б в перспективі могла забезпечити необхідний технічний рівень всієї економіки України, була націлена на ефективну адаптацію місцевого промислового виробництва до задач національної

¹ Оскольський В. Р. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності економіки України / В. Р. Оскольський // Економіка України. – 2014. – № 11 (636). – С. 4–17.

² Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

³ Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 1999. – 568 с.

безпеки країни, спрямована на підвищення ефективності діяльності машинобудівних підприємств і організацій системи управління на рівні окремих регіонів, посилення їх науково-технічних, технологічних, економічних і фінансових можливостей, а також на створення сприятливих умов для міжнародної співпраці у сфері високих технологій.

Основними цілями державної регіональної політики в питанні поширення світового досвіду кластеризації повинні бути:

- формування сприятливих умов для ефективного використання науково-технічного і виробничого потенціалів підприємств на користь зростання рівня життя населення;
- розширення діяльності машинобудівного комплексу регіонів у сфері виробництва продукції цивільного призначення;
- розвиток виробничо-фінансової кооперації регіональних підприємств і організацій з іноземними компаніями і фірмами;
- забезпечення стабільного виходу продукції, в першу чергу, машинобудівного комплексу, на зовнішній ринок;
- упровадження новітніх науково-технічних розробок, продуктів високих технологій, патентів, ліцензій і «ноу-хау» в машинобудівній сфері регіональних господарських комплексів.

Досягнення поставлених амбітних регіональних цілей у створенні кластерів вимагає значних фінансових ресурсів, матеріально-технічного забезпечення, інноваційних ресурсів у вигляді патентів і ліцензій, націлює на залучення досвідчених фахівців у області інформаційних, комп'ютерних технологій, вивчення і застосування передового зарубіжного досвіду, а головне вживання наступних, принципово важливих заходів по:

- структурній перебудові всього регіонального комплексу з подальшою переорієнтацією виробництва на випуск наукомісткої продукції з реальними споживацькими властивостями, задовольняючим вимогам ринку;
- формуванню «ядра» підприємств і організацій, перш за все машинобудівного комплексу як основи власної національної машинобудівної промисловості;
- перепрофілюванню надмірних потужностей місцевого виробництва на випуск споживчих товарів, що відсутні на інших регіональних ринках;
- перебудові відносин власності в рамках регіонального промислового комплексу для забезпечення його ефективного функціонування в умовах ринкової економіки;

- створення нових організаційно-правових форм підприємництва регіонального промислового комплексу для забезпечення їх тісної інтеграції і взаємодії зі всіма господарськими структурами регіону;
- удосконаленню систем планування, обліку, фінансування, просування товарів до споживачів з метою формування і реалізації принципово нової регіональної промислової політики, орієнтованої на інноваційну стратегію розвитку;
- подоланню монополізму у виробничій сфері регіонального комплексу для розширення конкуренції і свободи ринкових відносин¹.

Вибір стратегічних напрямів розвитку регіонального господарського комплексу в питанні створення кластерів повинен бути зосереджений, по-перше, на рішенні проблеми досягнення передового технічного рівня регіональної економіки, шляхом перепрофілювання, переозброєння і модернізації наявних засобів виробництва з орієнтацією на організацію власного виробництва основних систем машинобудівного комплексу; по-друге, на розширенні експорту продукції на основі використання наявного експортного потенціалу, подальшого розвитку наукомістких конкурентоздатних виробництв та розширення коопераційної співпраці з іншими країнами світу. Рішення цих проблем вимагає обґрунтування оптимальної структури промислового комплексу регіону, проведення реструктуризації виробничих потужностей і забезпечення значної притоки новітніх технологій і інновацій.

Проведення структурної перебудови регіонального господарського комплексу націленого на процес кластеризації повинно бути пов'язане з ринковими потребами в сучасному устаткуванні, узгоджене з економічними і фінансовими можливостями і перспективами притоки інвестицій як ззовні, так і дослідження та виявлення прихованих внутрішніх резервів. Для цього на концептуальному рівні повинні визначатись стратегічні задачі підприємств, вказані пріоритетні напрями розвитку, встановлений необхідний технічний рівень системи виробництва нових продуктів та їх основні споживацькі характеристики і якісні параметри. Це створить умови

¹ Кіндзерський Ю. В. Можливості спеціальних економічних зон у контексті міжрегіонального вирівнювання території / Ю. В. Кіндзерський // Економіка України. – 2016. – № 1 (650). – С. 52–72.

і відкрис перспективні можливості для процесу кластеризації, що пов'язаний по цілях, ресурсах і термінах з довгостроковою регіональною програмою розвитку машинобудівного комплексу та інших цільових програм з одночасним визначенням системи організаційних заходів для їх реалізації, приведення мобілізаційних планів відповідно до поточних замовлень; створення регіональної програми для розміщення нових науково-виробничих потужностей підприємств і організацій регіону.

Україна, як суб'єкт міжнародних економічних відносин, сьогодні знаходяться на переломному етапі глобальних трансформацій світового масштабу. Традиційні соціально-економічні моделі, засновані ще за часів існування соціалістичних політичних систем, починають змінюватись. Засновані раніше на військово-політичному протистоянні економічні системи світу переходять до нових цивілізованих форм співдружності та співпраці, нової економічної політики, де центри економічного розвитку зміщуються на регіональні рівні, які поступово набувають стратегічних переваг та висуваються до світових глобальних ринків.

Традиційне розподілення національної економічної активності, що було орієнтованим на модель «центр – периферія», з участю щільно заселених промислових ареалів, сильно контрастувало із економічно відсталою та обмеженою сільськогосподарським виробництвом периферією. Такою була свого роду минула адміністративно-командна та урбанізована економіка, в якій лише незначна частка мегаполісів конкурувала між собою та здійснювала міжконтинентальні операції на світових ринках. Промислово розвинуті країни широко використовували інфраструктурні переваги, користувалися політичною підтримкою на національному рівні, реалізовували можливості створення та розвитку агломераційних структур, закріплюючи свою домінуючу роль з метою зберігання пріоритетів в необмеженому періоді часу. Однак, зміна способу виробництва, поява нових наукомістких технологій та бурхливий розвиток інформаційних технологій рішуче змінили ситуацію та визначили нові ареали стрімко зростаючих галузей суспільного виробництва. Відбулося вирівнювання економічної активності в старих та нових промислових центрах, прискорився економічний розвиток в цілому, почалися процеси реструктуризації, які вивели на ринки виробників із нових економічних районів, що традиційно були відстаючими та низькі за своєю ефективністю. В результаті

структурних зрушень почали розвиватися глибинні та масштабні процеси в національних економіках в які включилася велика кількість регіонів у багатьох кутах світу, значно розширилась соціальна база учасників реструктуризації економіки та процесів регіоналізації, велика кількість малих та середніх підприємств підключилася в процеси кластеризації на всіх рівнях, що значно підвищило їх вагомість в соціально-економічному плані. Почали стиратися відмінності між різними географічними частинами світу, а розподіл світового економічної могутності нагадує зараз мозаїчну структуру без яскраво виражених економічних центрів з практично відсутньою нерівністю між різними регіональними утвореннями країн світу¹.

Основні закономірності розвитку регіональних економік відмітив Станіслав Соколенко в своїх багаточисельних наукових роботах, в яких розвивав проблеми регіонального управління з урахуванням світового досвіду та робив наголос на питанні кластеризації регіональних економік, зауважуючи що кластери є організаційною формою управління економікою регіону, яка зменшують ізолюваність компаній різного рівня, закріплює міжфірмові зв'язки та веде до зростання продуктивності та інноваційності виробництва².

Дослідник в своїх роботах робить спробу визначити закономірності процесу формування кластерної моделі регіональних економік та систем управління регіональним процесом на основі визначення сутності кластерів, як організаційно-економічних форм існування сучасного високотехнологічного виробництва. Зроблена спроба визначити наявність характерних та особливих рис, що притаманні кластерам та вказані напрямки діяльності, взаємодоповнюваності, взаємоузгодженості дій кластерних структур в ринковій економіці регіону³.

Поняття кластеру було введено в економічну науку Майклом Портером, який визначив кластер як сконцентровану за географічними ознаками групу взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 645 с.

² Там само.

³ Соколенко С. И. Кластеры в глобальной экономике / С. И. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій¹. Таке визначення кластеру є досить повним та вичерпним, однак в практиці склалися різні погляди на кластери тому на сьогодні існує декілька визначень кластеру, кожне з яких віддзеркалює основні специфічні особливості кластеру:

1) регіонально обмежена форма економічної активності всередині споріднених секторів економіки, які прив'язані до певних наукових установ;

2) це вертикально спеціалізовані виробничі ланцюжки, в яких суміжні етапи виробничого процесу створюють ядро кластеру, а саме «постачальник–виробник–продавець–клієнт», тобто створюється мережа підприємств, які пов'язані між собою єдиним технологічним процесом;

3) це сукупність територіально в'язаних підприємств, що мають високий рівень агрегування, тобто націлені на виробництво спеціалізованої продукції та збуту її на ринках регіону.

Таким чином, кластер – це сукупність підприємств, установ, організацій, що взаємопов'язані між собою і створюють єдину організаційно-правову структуру, яка функціонує з певною метою, спрямованою своєю діяльністю на конкретні ринки та ставить за мету досягнення значного прибутку.

Говорячи про кластери, можна виділити їх головні ознаки та відмінні особливості, які згруповані на рис. 1.5.1.

У питаннях визначення закономірних тенденцій у функціонуванні та розвитку регіонального управління процесом кластеризації, то виділяють два напрямки – централізація та децентралізація процесом створення та управління кластерами. Якщо перший напрям полягає у зростанні власних та управлінських повноважень у вищих інститутах держави, то другий напрям, навпаки, зводиться до передачі таких повноважень нижчим в політичному розумінні, відносно самостійним господарюючим суб'єктам на регіональному рівні, тобто самим підприємствам та установам, які зацікавлені у створенні кластерів. Співвідношення рівнів централізації та децентралізації влади і, як наслідок, функцій управління процесом кластеризації, обумовлюється формами державного устрою та структурою державного управління регіонами в країні.

¹ Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М. : Вильямс, 2003. – 327 с.

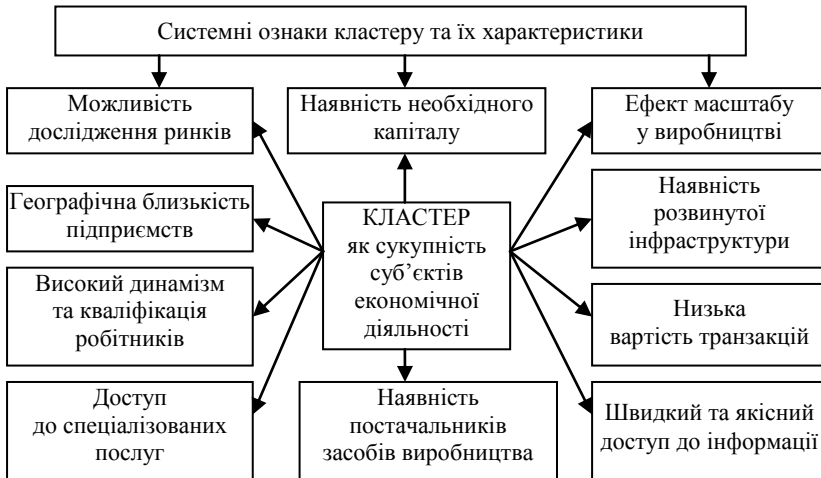

Рис. 1.5.1. Основні системні ознаки кластеру^{1 2}

Баланс повноважень та відповідальності за прийняті управлінські рішення вищих та нижчих органів влади є запорукою стабільного та динамічного розвитку суспільства. На сьогодні центр економічної влади в Україні зміщується до регіонів, які наділяються значними повноваженнями та стають самостійними в проведенні економічної політики.

З точки зору структуризації економічної активності в середині постійно еволюціонуючої ринкової системи України чітко визначилися чотири великі категорії регіонів:

- розвинуті промислові райони в які інтегровані значні міські центри з розвинутою приміською інфраструктурою, що мають високі темпи зростання;
- нові промислові райони, що набувають динамізму та швидко зростають;
- затухаючі регіони з наявними застарілими галузями промисловості;

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 645 с.

² Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

– економічно відсталі, слабо розвинуті сільськогосподарські райони.

Перші два типи національних регіонів являються активними складовими державних економічних структур, що швидко розвиваються та входять до так званих «мозаїчних структур» управління економікою. Другі два типи являють собою залишки структур адміністративної моделі економіки, моделі, що функціонувала за принципом «центр–периферія». Поєднати такі протилежні, економічно різні за рівнем та напрямками розвитку регіональні типи економік практично неможливо, тому слід шукати якісь нові форми співпраці, організації управління та функціонування регіональних економік, розвивати нові принципи взаємодії та форми міжрегіональних стосунків в межах регіональних угруповань¹.

Мозаїка економічних регіональних структур постійно видозмінюється, приймає контури у відповідності із складною композицією підприємницьких суб'єктів, яка формується під впливом кон'юнктури регіональних ринків. Так, ряд проблем та пропозицій на рівні регіону передбачає погодженість дій національного порядку, інші вимагають погодженості дій серед самих учасників регіональних утворень, інші проблеми мають чисто територіальний характер і в їх вирішенні беруть участь як правило, регіони, що розташовані поряд та потребують пошуку прийнятних для прикордонних областей рішень.

Поки практично не видно стрункої організаційної «мозаїки» із різних регіонів, що об'єдналися для удосконалення національної внутрішньої структури з метою посилення її конкурентоздатності. Сьогоднішню ситуацію в регіональних взаємовідносинах можна назвати як «натягування одіяла на себе», як стихійну товкотнечу з великою вагою непередбачуваності та непередбачуваності. Тому в умовах посилення процесів локалізації регіональних утворень слід взяти на озброєння висунуту М. Портером теорію національної, регіональної та місцевої конкурентоспроможності, у центрі якої стоїть кластерна модель господарювання. Під кластеризацією розуміють процес концентрації фірм, підприємницьких, інноваційних, управлінських структур та організацій за географічними ознаками. Тобто, кластери – це група географічно взаємопо-

¹ Зверяков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6 (655). – С. 3–19.

в'язаних компаній і організацій, об'єднаних в єдину структуру, яка тісно співпрацює з іншими підприємствами та установами, що не входять до цієї структури, але мають спільну мету і тісно з ними співпрацюють з метою укріплення конкурентоспроможності на ринках товарів та послуг.

Співпрацюючи між собою, різні за галузевим та функціональним призначенням фірми та організації, посилюють міжфірмові зв'язки, збільшують потоки науково-технічних ідей, підвищують обмін інформаційними ресурсами і в кінцевому результаті досягають мультиплікаційного ефекту. Обмін новітніми науковими розробками, передовими технологіями та інноваційними продуктами відбувається при виконанні спільних робіт, при контактах із постачальниками та субпідрядниками, за допомогою міжфірмової кооперації товаровиробників. Спільна діяльність посилюється завдяки членству в комерційних асоціаціях, інноваційних та інвестиційних фондах, фінансово-кредитних комерційних інститутах, біржах наукомістких продуктів, технологій, ноу-хау.

Глибина та широта охоплення сфер діяльності кластерами визначається процесами глобалізації та їх впливом на регіональні економічні структури посиленням конкурентної боротьби та ускладненням економічної ситуації на світових та національних ринках товарів і послуг. В кластерах формується необхідна критична маса матеріально-технічних та енергетичних ресурсів та направляється у відповідні сфери діяльності, таким чином виражається цільова визначеність кластерів та досягається унікальний кумулятивний ефект від їх дії.

Кластери можуть створювати як малі, так і великі підприємства, кількість різноманітних та різнорідних господарських структур можуть комбінуватися в різних сполученнях та співвідноситися у різних пропорціях. Кластери виникають як в традиційних базових галузях господарства, виробничих і комерційних секторах, сфері послуг, так і в інноваційній сфері, яка є найбільш привабливою сьогодні в плані поширення наукомістких технологічних процесів в силу формування кластерів на базі національних університетів, науково-дослідних інститутів та інших наукових організацій. Головною перевагою кластерів є їх універсальність, можливість існування та розвитку в економіках різної розмірної структури, як у великомасштабних, так і у скромних за обсягами виробництва.

Такий широкий діапазон форм та видів кластерних структур, робить їх унікальними організаційними формами концентрації

та централізації новітнього виробництва, становить високу мобільність та гнучкість виробничих систем, що є сьогодні головною умовою виживання у жорсткій конкурентній боротьбі.

Досвід Європейського Союзу свідчить про необхідність переходу до регіонального управління на основі кластерного підходу, тому в рамках програм про укріплення економічної співпраці в Європі розвинуті країни поставили перед собою завдання про надання необхідної допомоги країнам із перехідною економікою. Відповідно до таких програм найбільш актуальним напрямком допомоги є сприяння в послідовному формуванні нових виробничих структур на основі кластерів. Кластери допоможуть зняти різні види регіональної напруги в сфері управління та будуть сприяти динамічності економічних умов виробництва, праці та життєзабезпечення. З метою розмежування функцій та повноважень управління між державними та регіональними органами була запропонована модель процесу регіонального управління, яка заснована на кластерній концепції.

Кластерна модель регіонального управління апробована в багатьох країнах Європи і зарекомендувала себе позитивно. Універсальність кластерів оцінило багато країн світу і науковцям відомі такі кластерні моделі як «індустріальні округи» в Італії, венська модель біокластерів, промислові кластери на Хоккайдо в Японії, шотландська кластерна модель, фінські промислові кластери, кластерні інноваційні системи Німеччини, але тріумф англо-американської моделі кластера не вдалося перевершити нікому. Саме у Сполучених Штатах Америки піонером-винахідником кластерів став М. Портер, який працював у Гарвардському університеті. Промислові кластери стали надзвичайно популярним компонентом політики регіонального та локального розвитку в Америці на початку 1980–1990-х років. Вони поступово перетворилися на ведучий інструмент регіонального розвитку. За твердженням економістів 61 % промислової продукції США виробляється в рамках кластерів, що консоліднують діяльність всього підприємницького сектору економіки країни вже багато років¹.

Значного успіху вдалося досягти у всесвітньо відомій Силіконовій долині (Silicon Valley), яка стала класикою організації

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 645 с.

кластеру в інноваційній сфері. В рамках цього кластеру функціонує кілька тисяч компаній та венчурних фірм, вкладання коштів в які у 2008 році сягнуло за 68 млрд дол. В них працює більше 2,5 млн осіб, а безробіття не перевищує і 1 %, що є дуже показовим. Загальний річний ріст обсягів виробленої продукції склав у 2008 р. 17 %, а для high-tech компаній – 20 %. Рівень заробітної платні в регіоні перевищує 125 тис. дол. на рік, що призвело до надзвичайно високої конкуренції в сфері новітніх технологій і стрімкого зростання інфраструктури регіону.

Передовий досвід розбудови регіональних систем управління інноваційним розвитком на основі кластерного підходу варто втілити і в українській практиці. В Одеській області, як регіоні що знаходиться на Півдні України, почалася розбудова кластерів на основі позитивного вітчизняного досвіду та практики країн-сусідів, що вже мають певні напрацювання в цьому плані. Так, господарський комплекс регіону вимагає глибокої структурної і технологічної перебудови. Головною господарською диспропорцією в економічному становленні Одеського регіону стало превалювання галузей матеріального виробництва і недостатній розвиток сфери послуг – побутових, виробничих, науково-технічних, ділових, духовних. На сьогодні ця диспропорція поступово переборюється і виділяють три головні кластери, що поступово будуються в регіоні.

Проблеми технічного прогресу і інноваційної діяльності останнім часом стали одними з найважливіших напрямів досліджень у вітчизняній і зарубіжній економічній літературі. Значення нової наукової проблематики важко переоцінити, бо вона фактично відкрила новий напрям дослідницької роботи у сфері формування національних економічних систем, інтегрованих в загальну ідеологію нових інституційних структур світової економіки.

Найважливіші наукові висновки цього напрямку полягають у тому, що рівень розвитку і динамізм інноваційної сфери – науки, нових технологій, наукомістких галузей і підприємств – створюють основу стійкого економічного зростання більшості країн світу. Цей висновок був повною мірою підтверджений останніми роками, коли збільшені темпи науково-технічних змін, бурхливий розвиток наукомістких галузей з'явилися основним чинником прискореного прориву багатьох країн світу в число світових країн-лідерів науково-технічного прогресу.

В Україні з моменту проголошення незалежності спостерігалися тенденції скорочення масштабів наукових досліджень, зни-

ження кадрового потенціалу науки, деградація наукової інфраструктури. Роки економічного зростання показали, що він досягнень в основному за рахунок нарощування експорту чорних металів, продукції сільськогосподарського виробництва і зростання світових цін на них. В зв'язку з цим вельми корисним і цінним представляється поглиблене вивчення, а головне – практичне застосування досвіду країн, що просунулися на шляху використання інноваційної активності як головного чинника економічного зростання і формування нових виробничих систем – промислових інноваційних кластерів.

Не дивлячись на національні умови формування, нові виробничі системи – кластери, мають ряд певних ознак: по-перше, вони охоплюють певну територію і є локальними формуваннями; по-друге, метою їх функціонування є створення і виробництво конкурентоздатного, як правило, експортноорієнтованого продукту світового рівня; по-третє, вони забезпечують вищий рівень доданої вартості початкового продукту в порівнянні з іншими схемами його продукування. Всі ці особливості нових виробничих структур робить їх досить поширеними як в практиці ринкових реформ, так і в системі розвиненої ринкової економіки. Проте, існує ще багато невияснених питань, які торкаються визначення суті кластерів, специфіки їх розвитку і функціонування в умовах невизначеності структурної перебудови економіки і різкому інноваційному зрушенню в економічному розвитку.

Ряд українських вчених, наприклад М. Зверяков, Ю. Кіндзерський та інші, вказують, що при порівнянні дефініцій «кластери» і «територіально-виробничі комплекси», які існувало ще під час радянської економіки, можна виділити ряд певних загальних ознак^{1 2}.

Наприклад, вони об'єднують в єдину територіальну цілісність взаємозалежні і взаємозв'язані регіональні виробництва і стають фундаментальною основою їх розвитку. Разом з тем, дослідники відзначають, що між ними є вельми значна різниця.

¹ Зверяков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6 (655). – С. 3–18.

² Кіндзерський Ю. В. Можливості спеціальних економічних зон у контексті міжрегіонального вирівнювання територій / Ю. В. Кіндзерський // Економіка України. – 2016. – № 1 (650). – С. 52–72.

По-перше, кластерні структури економічно більш обґрунтовані та ефективні саме в регіональних масштабах, оскільки територіально-виробничі комплекси, існували головним чином віртуально, тобто офіційно вони були задекларованими як діючі, але практично вони мали слабку організаційно-правову основу і слабо впливали на ефективність господарського комплексу регіону як структурного елементу адміністративно-командної моделі господарювання.

По-друге, територіально-виробничі комплекси головним чином були зорієнтовані на матеріальне виробництво, тоді як науково-технічна, соціально-культурна і інші сфери, які безумовно роблять безпосередній вплив на всю структуру виробництва регіональної економіки залишалися поза сферою впливу цих комплексів. Тобто, певна односторонність мети їх створення і орієнтованість на вузьку сферу дії стали вельми значним недоліком такої форми організації.

По-третє, територіально-виробничі комплекси мали жорстку адміністративну форму керівництва їх діяльністю, якщо всі основні показники були заплановані і директивно встановлені, а їх невиконання приводило до значних структурних деформацій і силового тиску на органи управління комплексом. За таких умов, зникали головні переваги створення регіональних територіально-виробничих комплексів – гнучкість і адаптивність до вимог сучасного науково-технічного прогресу¹. Треба уважно придивитися до світового досвіду комерціалізації наукових досягнень і запозичити з нього корисні і перевірені практикою методи і форми моделювання інноваційних процесів, природно, з урахуванням української специфіки.

Необхідно звернути особливу увагу на широко поширені в індустріально розвинених країнах так звані мережні виробничі системи, зокрема інноваційні виробничі кластери. Тільки неформальні об'єднання виробничих структур сьогодні стають одними з найефективніших механізмів швидкої дифузії інновацій.

Упровадження кластерної моделі для активізації регіонального економічного розвитку було здійснене в Хмельницькій області. Необхідно ознайомитися з результатами діяльності вже працюючих на Поділлі кластерів, зокрема в Хмельницькому – швейного, будівельного, харчового кластерів, в Кам'янець-Подільську – туристичного і харчового кластерів, в Шепетівському районі – кластер

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 645 с.

сільського туризму. У чому ж полягає привабливість і ефективність цієї моделі, яку тепер прагне упровадити кожен регіон країни? Ефективність і інноваційної кластерної моделі можна побачити не тільки на досвіді перших в країні, а саме у Хмельницьку, кластерів, а і на досвіді подібних кластерів країн Східної Європи: Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини^{1, 2}.

Про ефективність впроваджуваної кластерної структури не можна розказувати, орієнтуючись лише на традиційний підхід епохи індустріалізації, де основним був галузевий розвиток. У кластерному підході головними компонентами є інновації, розвиток взаємодопомоги, об'єднання кооперації з конкуренцією і розповсюдження взаємообміну інформацією, знаннями, ноу-хау і патентами. Важкий шлях пройшли перші кластери України, які постійно відчували необхідність змін в поведінці людей на основі довіри, віддачі та укріплення ефективних кооперативних, інноваційних, організаційних і інших зв'язків між приватними і державними інститутами, які співробітничать в кластері. Українське Поділля зробило впевнені кроки на шляху кластеризації в умовах дуже непростой економічної ситуації. Однак, навіть початковий етап демонструє, що модель мережної економіки дає набагато кращі результати, ніж введені в інших регіонах застарілі або недосконалі системи, які не стимулюють ефективний розвиток народного господарства, а навіть погіршують його структуру, науково-технічний комплекс і зменшують освітній потенціал регіону і країни в цілому.

Економічні огляди українського Інституту реформ свідчать, що, за підсумками моніторингу ділової активності і привабливості регіонів України, піонер в розвитку промислових кластерів в Україні – Хмельницька область по ряду показників випередила всі інші області України. До цих показників відносять: рівень реалізації виготовленої продукції, фінансові результати роботи торгових підприємств, а також індекс оптимізму в промисловості. Слід визнати, що 5–6 років тому, тобто на початку процесу розвитку кластерів, Хмельницька область належала до депресивних регіонів країни.

¹ Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

² Оскольський В. Р. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності економіки України / В. Р. Оскольський // Економіка України. – 2014. – № 11 (636). – С. 4–17.

У чому ж полягає феномен ефективності мережних структур, до яких належать партнерства, альянси і вища форма мережної моделі – кластери? На сучасній стадії економічного розвитку стає очевидною, що країни, які досягли успіху, орієнтуються на мережні структури для врегулювання складної системи взаємозалежних економічних і соціальних чинників.

У широкому крузі колективних інституційних учасників в сучасній економіці одними з ключових фігурантів є промислові або інноваційні кластери. Це своєрідні комплекси підприємств промислових компаній, дослідницьких центрів, наукових установ, органів державного управління, профспілок, суспільних організацій, союзів, груп по інтересах і ін. Вони сформувалися через територіальну консолідацію і формування мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, які зв'язані технологічним ланцюжком і доповнюють один одного. Ці комплекси – кластери – є альтернативою галузевому підходу, властивий представникам традиційної схеми розвитку виробництва, які важко сприймають нові мережні моделі. Саме кластери найчіткіше характеризують сформовану до початку нового сторіччя глобальну економіку як мережну систему. Формування світових мереж стало провідною тенденцією в еволюції глобального виробництва. Основні об'єми світового виробництва продукції все більшою мірою виробляються не окремими ТНК, а транснаціональними мережами, в яких самі ТНК стають виробничим компонентом. Специфікою створених виробничих мегамереж є і те, що ТНК вже не можуть ефективно працювати без основної частини мережі. В таких обставинах створення фінансово-промислових груп не може бути панацеєю для країн з перехідною економікою.

Перш за все, це такі чинники, як характер і структура взаємодії науки, освіти, фінансування і ефективної державної політики в галузі укріплення вітчизняної промисловості. Спираючись на значний світовий досвід формування і розвитку кластерів українські провідні міністерства економічного блоку впродовж останніх років повинні організувати вивчення світового досвіду кластеризації та широко запровадити в реальну практику розбудови кластерів.

Життєздатніші інноваційні кластери формуються на основі диверсифікації міжсекторальних зв'язків. Саме різноманітність різних джерел технологічних знань і зв'язків, які виникають, полегшує комбінацію чинників виробництва і створює передумови виник-

нення потоку інновацій. Таким чином, підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що головною метою політики кластеризації, яку проводять держави, які динамічно розвиваються, є максимізація вигоди, яку учасники кластерної структури можуть одержати з можливостей, наданих технологіями мережної взаємодії. У традиційній ієрархічній економіці цьому елементу практично не надавали значення.

В чому полягає привабливість такої форми організації інноваційного промислового кластера для підприємців? В першу чергу, фірми-учасниці дістають можливість в умовах жорсткої конкуренції добиватися високого ступеня спеціалізації, який для окремої компанії практично неможливо. В той же час, в умовах кластера виникає багато нових фірм, які обслуговують конкретні промислові ніші на високому професійному рівні. Завдяки меншому ступеню вертикальної інтеграції у середині кластера, значно полегшується входження в нього нових фірм, причому підкреслюється добровільність участі в ньому, хоча відповідальність за узяті виробничі зобов'язання не знижується, а навіть зростає.

Безперечно, лише інноваційний шлях розвитку економіки України зможе забезпечити ефективне упровадження наукових розробок у виробництво і дозволить нашій державі вийти на світовий рівень застосування сучасних технологій.

У кластерних структурах полегшується доступ до капіталу, а також створює привабливу силу для залучення венчурного капіталу, прямих іноземних інвестицій. Територіальна близькість фірм полегшує обмін між ними ідеями і сприяє передачі знань від фахівців до підприємців, які починають свою власну справу усередині кластера. Прагнення України до європейської інтеграції ставить перед нами задачу не тільки утворити відповідні інноваційно-орієнтовані підприємницькі структури, але і забезпечити всебічний напрям руху суспільства по шлях інноваційного розвитку. Прийняті Закони України «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» досить значно вплинуть на стан інноваційної сфери в Україні, однак немає законів ідеальних, вони поки не враховують багатьох ринкових аспектів інноваційної сфери розвитку суспільства, а лише регламентують роль держави в регулюванні інноваційного процесу. Для формування в суспільстві інноваційної психології, безумовно, може бути ще ба-

гато зроблено в правовій, економічній і соціальній сферах, а також підвищати інноваційну культуру в Україні^{1, 2, 3, 4}.

Для вирішення поставлених задач, висуваються наступні рекомендації:

1) для посилення процесу кластеризації повинні бути повернуті кадри зі всіх сфер цивільного суспільства – управління, науки, виробництва, бізнесу, кредитно-банківської системи, освіти, культури;

2) необхідно покласти в основу інноваційної моделі концепцію кластеризації місцевої, регіональної і національної економік;

3) забезпечити організацію на всіх рівнях системи утворення і підготовки кадрів глибоке вивчення світового досвіду формування і розвитку кластерів як дієвого механізму інноваційного процесу.

4) створити науково-методичні рада на всіх рівнях управління державою з регіональними відділеннями для координації заходів щодо освоєння методів кластерного аналізу і надання консалтингових послуг ініціаторам формування кластерів.

На сьогодні в Одеській області можна вже говорити про створення умов стосовно формування та розвитку наступних кластерних структур:

1. Морегосподарський і транспортний міжгалузевий кластер багато в чому визначають економічний профіль Одеської агломерації. Значення цих галузей наростає в міру реалізації проектів міжнародних транспортних коридорів, формування єдиної транспортної системи країн (ЧЕС) Чорноморського економічного співробітництва і збільшення міжнародного транзиту нафти з Каспійського регіону до Європи.

Головною проблемою перспективного розвитку морегосподарських і транспортних функцій є кризовий стан морського тор-

¹ Зверяков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6 (655). – С. 3–18.

² Оскольський В. Р. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності економіки України / В. Р. Оскольський // Економіка України. – 2014. – № 11 (636). – С. 4–17.

³ Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

⁴ Кіндзерський Ю. В. Можливості спеціальних економічних зон у контексті міжрегіонального вирівнювання території / Ю. В. Кіндзерський // Економіка України. – 2016. – № 1 (650). – С. 52–72.

гового флоту. Назріла необхідність радикальної реконструкції і модернізації транспортної інфраструктури. В організаційно-економічному плані необхідний перехід до сучасної форми управління вантажопотоками та пасажиропотоками через удосконалювання відповідної нормативно-правової бази.

2. Науково-технічний інноваційний кластер визначає найважливіші народногосподарські функції Одеси. На найближчу перспективу він залишається одним з головних пріоритетів соціально-економічного розвитку міста та регіону. Науково-дослідна інфраструктура має потребу у визначеній реконструкції і модернізації і, саме головне, в освоєнні сучасних ринкових форм організації інноваційної діяльності. Одеса повинна стати регіональним і національним центром розробки, запозичення і тиражування нових технологій. З огляду на високий кадровий потенціал і розвитку науково-технічну базу, можна чекати активної участі створюваних одеських технопарків і технополісів, інноваційних інкубаторів і зон у світовому ринку нових технологій і інноваційної діяльності.

3. Рекреаційний кластер – структури лікувального, санаторно-курортного та масового відпочинку і туризму. У перспективі цей сектор економіки стане одним з провідних. В даний час його швидкий ріст стримують застаріла рекреаційна інфраструктура, що має потребу в реконструкції і модернізації, недостатній рівень сфери послуг і рекреаційного сервісу, несприятлива екологічна ситуація, зв'язана зі значним забрудненням міського середовища, морських і лиманних акваторій. Подальший розвиток рекреаційного господарства і міжнародного туризму вимагає істотних фінансових витрат, упровадження сучасних форм маркетингового обслуговування та організації.

Основні засади інноваційної політики України сформовані та відображені в основних програмних документах уряду, однак регіональна політика багатьох регіонів ще формується, і цей етап відбувається в умовах швидкого та динамічного підйому продуктивних сил. Як свідчать статистичні дані, в останні роки приріст обсягів виробництва зростає високими темпами, що свідчить про вірність обраного напрямку соціально-економічного розвитку. Разом з тим, в питаннях формування інноваційної політики регіонів накопичено немало проблем, вирішення яких потребує прийняття негайних заходів.

Сьогодні, як показує практика розвитку промислово-розвинутих країн світу, конкурентні переваги на світових ринках ма-

ють країни, які сформували власні інноваційні системи, засновані на кластерах, які дозволяють створити велику частку доданої вартості за рахунок інтелектуальної складової. Інтелектуальний потенціал кластерних структур перетворюється в вирішальний фактор стабільності та динамічного розвитку економіки.

Багато вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували проблему створення нових виробничих систем, підтверджують тезу про об'єктивність процесу кластеризації та інноваційну спрямованість всіх організаційно-правових кластерних форм, що виникають в економіках більшості країн світу¹. Вони вказують, що нові виробничі форми мають і іншу змістовну рису – вони формуються у вигляді кластерів, тобто спільно пов'язаних регіональних ринкових структур, що мають єдину спрямованість свого розвитку і переслідують ідентичні цілі. Кластерні інноваційні структури мають розгалужену систему виробничих відносин, націлених на досягнення в конкретних умовах регіону і конкретному відрізку часу особливої мети – захвату ринку шляхом випуску принципово нового, наукомісткого продукту, що не має аналогів в цьому регіоні.

Необхідно визначити умови формування кластерних структур в регіональній економіці, встановити і об'єднуючі сили, що закріплюють цілісну єдність науково-дослідних, виробничих, управлінських, фінансових та підприємницьких структур в єдиній комплексній інноваційній мережі, яку називають кластером.

Кластер може включати велику чи малу кількість підприємств, а також великі і малі фірми в різноманітному співвідношенні їх між собою. Деякі кластери, що виникають в економіках промислово розвинутих країн, формуються переважно із малих та середніх підприємств. Такими кластерами насичена економіка Італії, в багатьох промислових районах якої створені і функціонують невеликі кластерні структури. В інших європейських країнах, кластери відрізняються принципово новими організаційними формами. Так, в шотландській моделі кластерів, яка визнана як базова при формуванні кластерних структур в Європейському Союзі, в центрі мережі підприємств, що утворюють кластер, знаходиться велика виробнича компанія, як правило науково-технічного профілю, біля

¹ Зверяков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6 (655). – С. 3–19.

якої концентруються всі інші виробничі підприємницькі суб'єкти. Така компанія створює ядро кластерної структури і є її фундаментальною базою, на основі якої розвивається вся економічна діяльність кластеру та відбувається прогресивний розвиток.

Різні кластери відрізняються різним рівнем взаємодії між компаніями, організаціями та інститутами, починаючи від вільних відносин в асоціації на конкурентних засадах до різних форм структурованої співпраці та узгодженості дій відповідно до загально виробленої стратегії розвитку.

Кластери не є простою місцевою концентрацією промислового виробництва, а слугують ареною, на якій між місцевими фірмами та організаціями різного профілю створюється система реальної взаємодії та співпраці на принципах взаємовигоди та партнерства. В кластерах виникає взаємна підтримка та координація зусиль, які у повсякденному житті відображають таке поняття як «соціальний капітал».

Основними детермінантами формування кластерних структур є: доступність до специфічних природних умов регіонів; близькість до відокремлених регіональних ринків, недосяжних для великих виробничих структур; забезпеченість спеціалізованою робочою силою; можливість доступу до обмежених інформаційних ресурсів; низька вартість трансакційних витрат; можливість залучення до співпраці самостійних економічних суб'єктів регіону на взаємовигідних умовах¹.

Інноваційна спроможність регіональних економік заснована на кластерах, які відіграють домінуючу роль у формуванні конкурентного середовища, саме вони створюють стратегічні конкурентні переваги в промисловій сфері. Здатність ефективно використовувати досягнення науково-технічного прогресу стає найбільш дієвим інструментом для досягнення соціально-економічних цілей в регіоні, підвищення продуктивності праці, залучення іноземних інвестицій, а також ключем до постійного поліпшення рівня і якості життя населення.

Як свідчить світовий досвід, найбільш динамічний розвиток одержують ті регіони, де сформовані інноваційні кластерні

¹ Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

структури. Високу конкурентоспроможність і стабільне економічне зростання визначають фактори, які здатні стимулювати поширення нових технологій та підвищувати рівень взаємодії між гуманітарним і промисловим капіталами. Найбільш життєздатні кластери інноваційної активності формуються на основі диверсифікованості міжгалузевих зв'язків. Різноманіття різних джерел технологічних знань і зв'язків полегшує комбінування факторів виробництва і стає передумовою будь-якої інновації.

Структура промислових інноваційних кластерів формується під впливом багатьох факторів, які відбивають специфічні риси окремих регіонів, але більш поширеною є схема формування промислових інноваційних кластерів на прикладі Німеччини. Такі кластери сформовані і показали свою дієздатність в німецькій економіці і можуть бути запроваджені в Україні¹.

Для забезпечення систематичного перспективного технологічного розвитку кластерних структур у сучасних умовах необхідно створити ефективний інструментарій передбачення технологічних змін. Необхідність технологічного передбачення обумовлена також наростанням масштабів світової економіки, новими суспільними потребами і проблемами приватного сектору економіки, що вимагають прискорення технологічних змін, оптимального використання наявних фінансових ресурсів².

Вступ у третє тисячоліття пов'язаний із інформаційною революцією, в умовах якої відстань вже не є перешкодою для ведення бізнесу і вважається, що будь-яка форма бізнесу може стати глобальною. Вміння використовувати переваги інформаційних технологій стає головною умовою формування конкурентних переваг навіть в окремих регіональних утвореннях, а специфіка регіонального ділового середовища стає стратегічним важелем при підвищенні конкурентних начал регіональних економік. Вибір найкращої території для ділової активності обумовлений непростим завданням: розмістити та реалізувати бізнес в найбільш сприятливому для цього місці, виходячи з його прогресивної ідеї, створити синергетичний

¹ Зверяков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6 (655). – С. 3–19.

² Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

ефект від сукупності виробничих відносин, які виходять далеко за рамки можливостей індивідуальних компаній. Такі можливості надані інноваційними та інформаційними технологіями, які сприяють появі глобальної мережі виробничих систем, а також забезпечують доступ до ринків, що активно розвиваються, які запустили активну реакцію міжфірмових і міжрегіональних зв'язків, привели до об'єднання та злиття ряду підприємств з єдиною споживчою культурою. Тенденція зростання синергетичного ефекту в кластерних структурах буде і подальше зростати, посилюючи кооперацію між всіма суб'єктами регіональної економіки¹.

Інноваційні кластери, які стали закономірними структурами нових ділових зв'язків, поєднують конкуруючих виробників та постачальників з готовими до співпраці науково-дослідними та дослідно-конструкторськими установами, державними та приватними фінансовими інститутами, з державними агентствами з економічного розвитку, а також новими підприємницькими структурами, які виникають в ринковому середовищі і активно впливають в кластерні структури. Кластери у своєму розвитку міцно опираються на сучасні інформаційні технології, які забезпечують їм операційну гнучкість та активність на різних територіальних ринках.

Кластерна концепція поступово займає провідну роль в теорії організації сучасних регіональних структур, приваблюючи до себе все більшу кількість регіонів та фірм. Як свідчить досвід багатьох промислових країн світу, кластери виникають та розвиваються цілком природно, без якихось силових та адміністративних мір впливу і зараз на світову економіку обрушилася велетенська хвиля стратегічних кластерних утворень. Саме завдяки поширенню кластерів в найбільш розвинутих країнах вдалося докорінно змінити підходи до процесів розробки нових видів продукції, її освоєння та виробництва, маркетингу, підбору та підготовки персоналу. Тобто кластер став організаційною формою комплексної єдності груп виробничих підприємств та невиробничих організацій, для яких членство в кластері стає засобом посилення індивідуальної конкурентоспроможності. До регіональних промислових кластерів вхо-

¹ Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

дять, як правило, групи окремих фірм, сконцентрованих географічно всередині регіону, які входять до його складу з активними капіталами для ділових трансакцій і комунікацій, які спільно використовують спеціалізовану інфраструктуру, ринки праці та послуг і будь-які інші функціональні економічні структури¹.

Комплексну і всебічну характеристику кластерів, їх важливість та перспективність як головного інструменту в конкурентній боротьбі було дано М.Портером в ряді його робіт, найбільш відомою з яких є монографія «Міжнародна конкуренція»². Оцінка джерел національних конкурентних переваг, серед яких ключову роль відведено новим виробничим формам – кластерам, безумовно має сенс. Вплив взаємозалежності між фірмами, галузями промисловості, державними та регіональними інститутами на розвиток інновацій та зростання регіональних агломерацій, стали головними умовами створення кластерів. Економічний розвиток будь-якої економічної структури, її конкурентні переваги залежать від чотирьох головних факторів:

а) сутності фірмових стратегій та їх структур, стану суперництва в регіоні та країні, включаючи рівень місцевої конкуренції;

б) рушійної сили виробництва, за допомогою якої розвивається конкурента боротьба;

в) умови попиту на товарні маси та особливості регіональних відносин в сфері обігу;

г) наявність сильних конкурентів на ринку, що активізує товаровиробників та посилює суперництво в інноваційній сфері.

Конкурентоспроможність різних суб'єктів регіонального ринку в рівній мірі обумовлюється розмірами, глибиною та природою кластерних структур, силою взаємозв'язку між основними та допоміжними виробництвами, які входять до кластерів. Кластери стають своєрідними «центрами росту» регіональних економік, в яких впроваджуються стратегія соціального партнерства між усіма суб'єктами регіону та активному сприянні адміністративних органів управління. В багатьох випадках такі форми співпраці дають значні переваги в конкурентній боротьбі.

¹ Паливода О. М. Методичні підходи до ідентифікації кластерів промислових підприємств в економіці України / О. М. Паливода // Економіка України. – 2015. – № 11 (648). – С. 45–56.

² Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М. : Вильямс, 2003. – 327 с.

Аналізуючи ефективність кластерів, треба керуватися принципами та умовами, що обумовлюють конкурентоспроможність підприємницьких структур регіону. Ринкам потрібно відводити не другорядну роль, адже, як свідчить досвід розвитку кластерних структур в промислово розвинутих країнах, саме вимоги кінцевих споживачів стають відправною точкою в дослідженні кластерів. Ринки споживачів продукції, що виробляється на підприємствах, об'єднаних у кластерні структури не повинні розглядатися ізольовано, оскільки взаємозалежність в процесі економічного зростання регіону та зміни в кластерних структурах є кардинальними принципами їх дослідження.

Практика створення нових виробничих форм підтверджує, що кластери в своєму розвитку мають тенденцію до географічної концентрації, однак слід наголосити на те, що розвиток промислових кластерів не обов'язково повинен бути обмежений рамками окремого територіального утворення. В кластерах виникають значно складніші взаємозв'язки, тому що ступінь економічних взаємовідносин в конкретних секторах промисловості є функцією простору, часу та масштабу виробництва.

В кожному конкретному кластері створюються, поширюються та поглиблюються вертикальні і горизонтальні зв'язки, укріплюються відносини між супутніми і допоміжними галузями. Одночасно відбуваються зміни в соціальній, культурній та політичній сферах, які можуть настільки вплинути на структуру взаємовідносин в кластері, що докорінно змінить спрямованість його розвитку та динаміку перетворень. Іноді, внутрішні зміни можуть носити і прямо протилежний напрямок дії, вся позитивна синергія кластеру може затухати під впливом взаємопоглинаючих внутрішніх сил.

Стратегічний курс соціально-економічних перетворень в країні повинен бути націлений на створення регіональних кластерних структур і базуватися на активній державній підтримці виникаючих та існуючих кластерів, що передбачає:

- 1) посилення партнерських відносин у приватному секторі, недержавних організаціях та державних установах;
- 2) підтримку приватного сектору в процесах створення кластерів;
- 3) визначення та реалізацію основних переваг у створенні кластерів;

4) відкритий доступ малих ризикових фірм до отримання позичок;

5) створення асоціації постачальників, розвитку зв'язку «університет – промислове виробництво».

Створення нової інноваційної моделі економічного розвитку регіонів забезпечить партнерство між регіональними органами управління, регіональними установами, економічними суб'єктами всіх форм власності. Лише за таких умов можливо реалізувати класичну формулу: «сильні регіони – сильна держава», в якій провідну роль повинні відігравати кластерні структури. Кластеризація має посісти належне місце у цілісній та всебічно обґрунтованій стратегії державної регіональної політики, яка не повинна обмежуватися виключно економічними проблемами, а охоплювати усі сфери регіонального життя: міжнаціональну, демографічну, екологічну, науково-технічну тощо¹.

Таким чином, можна зробити висновки, які полягають у поширеному використанні передового досвіду розбудови кластерних структур та організації поглиблених досліджень переваг кластерного підходу у розбудові регіональної економіки. Вихідне концептуальне положення, яке лежить в основі створення кластерів, полягає у розвитку інтерактивного процесу накопичення знань та передачі новітніх, наукомістких технологій, передового досвіду, зразків нової техніки до безпосереднього виробника товарів та послуг. На основі накопичених знань в сферу інноваційної діяльності необхідно залучати якомога більшу кількість учасників економічного процесу, посилювати їх взаємодоповнюваність один одним, розширяти спеціалізацію науково-дослідних та дослідно-конструкторських установ та надавати їм виходу для практичного застосування, максимально підтримувати синергетичний ефект, який виникає із сполучення різних фірм та організацій, які доповнюють спільну діяльність у інноваційній сфері, укріплюють їх стійкість до умов оточуючого середовища та спонукають до зміцнення кластерних структур.

Процеси глобалізації та локалізації регіонів набирають стрімкого розвитку і не суперечать сучасним тенденціям розвитку

¹ Кіндзерський Ю. В. Можливості спеціальних економічних зон у контексті міжрегіонального вирівнювання територій / М. Портер // Економіка України. – 2016. – № 1 (650). – С. 52–72.

світової економіки; регіональні економіки стають більш продуктивним та економічно ефективними завдяки виникнення якісно нових форм організації та управління виробництвом, такими формами стають кластери; світовий досвід підкреслює високий динамізм формування кластерних структур та їх високу інноваційну активність; завдяки формуванню кластерів регіони стають значно конкурентоспроможними на національних та світових ринках.

Розділ 2

ПРАКТИЧНІ НАПРЯМКИ ВПРОВАДЖЕННЯ КЛАСТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В РЕГІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

2.1. Економічні кластери як нова форма організації виробництва в регіоні

Передумови виникнення кластерної концепції територіального розвитку. Феномен кластеризації – економічної агломерації взаємопов'язаних підприємств на деякій території, – відомий з часів ремісничого виробництва. Але тільки починаючи з останньої чверті ХХ ст. кластери з усією очевидністю проявили себе як важливий фактор економічного розвитку регіонів. У всьому світі економісти все більше схиляються до того, що регіони, на території яких складаються кластери, стають лідерами економічного розвитку. Такі регіони-лідери визначають конкурентоспроможність національних економік¹.

Наочним доказом зростаючої популярності і впливовості кластерної концепції служить зростаючий інтерес до феномена кластерів і понять, які перетинаються з ними, що виражається в різкому збільшенні кількості публікацій, присвячених даній проблематиці^{2, 3, 4}.

¹ Захарченко В. И. Кластерная форма территориально-производственной организации : монография / В. И. Захарченко, В. Н. Осипов. – Одесса : Фаворит, 2010. – Ч. 1. – 122 с.; Ч. 2 – 236 с.

² Соколенко С. И. Производственные системы глобализации. Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. Украинский контекст / С. И. Соколенко. – Киев : Логос, 2002. – 646 с.

³ Марков Л. С. Развитие кластерной экономики в Сибирском федеральном округе / Л. С. Марков, М. А. Ягольницер. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2008. – 132 с.

⁴ Проблеми теорії та практики формування сучасних кластерних систем : монографія / за ред. С. К. Харічкова. – Одеса : Інтерпрінт, 2014. – 326 с.

Найбільш істотний внесок, що зробив згодом вирішальний вплив на розвиток кластерної концепції та суміжних з нею концепцій, був зроблений в кінці XIX ст. А. Маршаллом, який, базуючись на положеннях А. Сміта про переваги спеціалізації, включив у свої «Принципи економічної науки» розділ про «Концентрації спеціалізованих виробництв в окремих районах»¹. Маршалл робить висновок про взаємозв'язок між спільним розташуванням фірм і їх економічною ефективністю, оскільки фірми групуються з метою вилучення прибутків від переваг, характерних для даної місцевості. Подібні згустки міжгалузевих взаємозв'язків, що демонструють стійку стабільність у часі, він іменує індустріальними районами, хоча, фактично, і не концентрує увагу на цьому терміні, міцно увійшло в понятійний апарат значно пізніше, у зв'язку з дослідженнями промислових районів «Третьої Італії».

У середині XX ст. взаємопов'язаність регіонального простору, економічних агентів та інновацій отримали висвітлення в роботі Ф. Перру «Економічний простір: теорія та застосування» (1950 р.), в якій автор привертає увагу до регіонального розвитку своєї концепції «полюсів зростання». В її основі лежить відкритий Ф. Перру ефект домінування, який показує, що для розуміння економічного зростання, необхідно зосередитися на ролі «рушійних галузей», тобто таких галузей, які домінують в силу свого розміру, великої ринкової сили або ролі провідного виробника інновацій. Рушійні галузі (або навіть окремі фірми) являють собою «полюси зростання», які приваблюють, фокусують і направляють різноманітні економічні ресурси. Таким чином, під полюсами зростання розуміються компактно розміщені галузі або підприємства, які динамічно розвиваються та породжують ланцюгову реакцію виникнення і зростання промислових центрів.

Теорія полюсів зростання одержала свій розвиток у працях Ж. Будвіля про регіональні полюси зростання, і П. Потье – про осі розвитку. Співзвучними даної концепції є також теорії «взаємної і кумулятивної обумовленості» Г. Мюрдаля і «прямого і зворотного зв'язку» А. Хіршмана. Теорія полюсів зростання була покладена в основу регіональних програм розвитку багатьох країн. Однак у силу

¹ Региональная экономическая политика субъекта Федерации: принципы, формы и методы реализации / под ред. А. С. Новоселова. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2010. – 520 с.

постульованій в ній центральній ролі державного регулювання та все більшої відмови від директивного управління на практиці, до середини 1970-х рр. ця теорія стала піддаватися гострій критиці, особливо в плані своєї застосовності до країн, що розвиваються, оскільки виявилось, що ідеї розвитку, втілені в найбільш розвинених регіонах земної кулі, не завжди прийнятні в умовах менш успішних територій.

Бурхливе зростання інтересу до просторової агломерації економічної діяльності відродилася в 1980-ті рр. у зв'язку з дослідженнями індустріальних регіонів так званої «Третьої Італії». У цей час, коли світова економіка переживала період стагнації і рецесії, райони північно-східної і центральної Італії демонстрували стійкість, або навіть зростання. Ці райони опинилися в стані зайняти сильні позиції на світових ринках деяких традиційних товарів, таких як взуття, меблі, керамічна плитка, музичні інструменти тощо.

Роботи з італійськими індустріальними районами акцентували увагу на вивченні характеристик індустріальної організації, що сприяють посиленню гнучких структур та спеціалізації, на мережеутворенні як спонтанному процесі, що є результатом історичних і соціальних особливостей.

Проривний розвиток кластерної концепції, як правило, пов'язується з двома роботами М. Портера: «Конкурентні переваги націй» (1990 р.) і «Конкуренція» (1998 р.), де він докладно описує тісні взаємозв'язки між кластерним партнерством, конкурентоспроможністю фірм, галузей промисловості і національних економік. У своїх працях М. Портер, на противагу превалюючим в той час у США цілям розвитку, що полягає в підтримці диверсифікованості економіки, обґрунтовує необхідність промислової спеціалізації, здійснюваної згідно з історичними передумовами. Він особливо відзначає, що різноманітні фактори (зовнішні по відношенню до фірми) можуть поліпшити її функціонування. Портер визначає кластер як сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, торгових об'єднань) в певних областях, що конкурують, але разом з тим і ведуть спільну роботу.

Багатьма дослідниками робилися спроби структурування основних теоретичних передумов концепції кластерів. Так, напри-

клад, Енрайт відзначає зв'язок спостережуваної просторової кластеризації з теоріями бізнес-екстерналій, економії від агломерації, трудових об'єднань та переливами знань.

М. Данфорд виділяє три основні групи причинних механізмів. Перша група теорій йде корінням в традиційні питання забезпеченості ресурсами, які виділяють роль генеричних і специфічних активів, компетенцій здібностей трудових ресурсів певної території, ролі витрат попередніх періодів. Друга група відзначає роль організаційних структур і, особливо, міжагентських взаємозв'язків, виділяючи неокласичні трансакційні витрати, некомерційні взаємозалежності, довіра, організаційні та управлінські мережі, інституціональну щільність або акцентує увагу на шляхах ідентифікації місцевої вбудованості в соціальні взаємодії. До цієї групи можна також додати кількісно орієнтовані дослідження деяких політологів, які цікавляться впливом роботи інститутів і характером громадянського суспільства на функціонування регіональної економіки. Третя група – теорії, що відзначають роль інновацій, інноваційних систем, знання, індивідуального і колективного навчання, креативності.

Як результат інтерпретації ідей, пов'язаних з теоріями регулювання, інституціональної та еволюційної економіки, ці механізми розглядаються як діючі при певних історичних умовах і містять ряд моделей історичного розвитку, які впливають з синтезу технологічних, економічних, інституційних і культурних чинників.

Одним з найбільш розгорнутих і структурованих підходів є точка зору Е. Бергмана і Е. Фезера, викладена в роботі «Індустріальні регіональні кластери», де автори виділяють наступні основні теоретичні концепції, які «підтримують і живлять кластерну теорію»: зовнішні ефекти; інноваційне оточення; конкуренція (кооперативна і міжфірмова); залежність від попереднього шляху розвитку.

Аналіз сучасних концепцій кластерної теорії. У перебігу останніх десятиліть багатьма фахівцями були внесені істотні зміни і доповнення в теорію просторової економічної агломерації [Hoover, Giarratani, 1999; Malmberg, Maskell, 2001; Rosenthal, 1999; Scott, 1998; Василенко, 2006], стратегії регіонального розвитку [Rosenthal, 2002; Barkley, Henry, 2001; Doeringer, Terkla, 1995; Буркинський, Коваленко, 2008; Герасимчук, Вахович, 2002], економічного зростання [Krugman, 1993; Malecki, 1997; Nelson, 1993], та ідентифікації економічно, соціально та інституційно пов'язаних з ними процесів

[Castells, Hall, 1994; Maillat, 1998; Соколенко, 2004¹; Гесць, 2006]. При цьому, разом з кластерами, для опису географічних скупчень фірм, галузей і пов'язаних з ними процесів, використовуються такі терміни (усталені і нові), як: індустріальні райони; територіальні виробничі комплекси; неомаршалловські вузли; нові індустріальні місця, інноваційні системи; мережі фірм та ін. Ці терміни, різні за призначенням, іноді використовуються як синоніми, створюючи плутанину і потребуючи більш суворих визначень. Все це відноситься до поняття в рамках так званої нової економіки².

З метою формування цілісного погляду на понятійний апарат кластерної теорії наведемо деякі визначення і характеристики основних схожих з кластерами термінів. Аналіз цих термінів дозволить визначити взаємовідносини і кордони між ними і, одночасно, більш розгорнуто висвітлити багато характерних для кластерів риси. Перш за все, варто розділити весь список наведених термінів на дві частини. До першої з них будуть ставитися такі поняття, як мережі, інноваційне середовище, регіони / економіки, що розвиваються та інші, які служать опису певних ефектів кластеризації або роблять акцент на окремих механізмах їх успішного функціонування. Другу групу утворюють поняття, що використовуються як рівнозначні кластерам.

Мережі – основний і найбільш простий в інтерпретації елемент, властивий всім перерахованим структурам, тому доцільно розпочати аналіз саме з нього. Мережі розглядаються як системи взаємопов'язаних фірм та інститутів мають спільні інтереси. Вони являють собою велике сплетіння контактів, багато з яких неформальні, і володіють перевагою високої кредитоспроможності.

Або інше визначення: «мережа – будь-яка обмежена група фірм зі специфічними, часто контрактними, цілями, які зазвичай мають наслідком витяг обопільного прибутку. Члени мережі обирають один одного з різних причин, вони чітко домовляються, яким способом кооперуватися і до якої міри залежати один від одного»³. В іншій своїй роботі цей же автор наводить порівняльну харак-

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

² Захарченко В. І. Новая экономика для новой Украины / В. И. Захарченко // Економіст. – 2009. – № 2. – С. 16–22.

³ Rosenfeld S. Industrial Strength Strategies : Regional Business Clusters and Public Policy. – Washington, DC: Aspen Institute, 1995.

теристичну кластерів та мереж (табл. 2.1.1) і зазначає, що мережі «... у всіх сенсах ... є результатом зрілих і живих кластерів, а ніяк не джерелом локальних виробничих систем»¹.

Таблиця 2.1.1

Порівняльна характеристика мереж і кластерів

Мережа	Кластер
Надають фірмам доступ до спеціалізованих послуг за меншими цінами	Привертають необхідні спеціалізовані послуги в регіон
Характеризуються обмеженим членством	Характеризуються відкритим членством
Ґрунтуються на контрактах	Ґрунтуються на суспільних цінностях, стимулюючих довіру і підтримуючих взаємодію
Дозволяють фірмам займатися комплексним бізнесом	Генерують попит за допомогою подібної і пов'язаної діяльності
Базуються на кооперації	Охоплюють одночасно кооперацію і конкуренцію
Характеризуються наявністю спільних цілей бізнесів	Характеризуються наявністю колективного бачення

Терміном «навчальний регіон» часто підміняють поняття кластера. Однак він, як і мережі, служить лише змалюванням однієї з характерних сторін кластерної організації промисловості. Лундвал і Борас², визначають економіку, яка навчається, як таку економіку, де здатність до навчання має вирішальне значення для економічного успіху індивідуумів, компаній, регіонів і країн. Термін «навчальна» в цьому сенсі відноситься не тільки до оволодіння інформацією і доступу до її джерел, а й до розвитку нових областей компетенції і трудових навичок. Згадані фахівці використовують концепцію «навчальної економіки», коли посиляються на сучасну постфордистську економіку (тобто економіку з домінуючою техніко-економічної парадигмою, яка пов'язана з інформаційно-комунікаційними технологіями в поєднанні зі способами гнучкого виробництва), де знання і навчання є ключовими факторами конку-

¹ Rosenfeld S. Industrial Strength Strategies : Regional Business Clusters and Public Policy. – Washington, DC: Aspen Institute, 1995.

² Lundvall B.-A. and Borras S. Globalizing Learning Economy : Implications for Innovation Policy. Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg, 1999.

рентоспроможності. Переваги навчальних економік визначаються обміном знаннями, інформацією та досвідом. Особлива увага приділяється «прихованому» знанню, кваліфікації інститутів, фірм, людей. У концепції навчальної економіки навчання є навіть більш важливим для створення конкурентоспроможності, ніж знання «... що воістину значимо для успішності економіки – це здатність навчатися, а не створювати запас знань».

На підставі концепції навчальної економіки виникла концепція «навчального регіону». В еру глобального, заснованого на знаннях капіталізму, регіони постають як основа для навчання та створення знань, в силу чого ці регіони, іменовані «навчальними», є все більш важливим джерелом інновацій та економічного зростання, діють як накопичувачі і сховища ідей і знань, забезпечують підтримку навколишнього середовища та інфраструктури, що підсилюють потоки знань, ідей і навчання.

Навчальні регіони є все більш важливим джерелом інновацій та економічного зростання, двигуном глобалізації. Ця все зростаюча роль регіону ґрунтується на «некомерційних взаємозалежностях», що мають форму домовленостей, неформальних звичок і правил, які координують економічних агентів в умовах невизначеності. Ці некомерційні взаємозалежності складають обумовлені територією виробничі активи і є основою для «порівняльних» переваг регіону. Вони включають «приховане» знання і безпосередні контакти, формальні і неформальні мережі, якість місцевих інститутів, інституційну щільність, давно усталені звички і норми, домовленості про комунікації і взаємодії і т.п.

Основи навчальних економік і регіонів підкреслюють інтерактивну і колективну природу процесу навчання. Колективне навчання є процес динамічного та кумулятивного створення знань, який завдяки своєму інтерактивному характеру володіє значними синергетичними можливостями. Синергетичні переваги виникають як наслідок переливів знань і зростаючої довіри в процесі колективного навчання. У створенні нового знання включається інтенсивний процес взаємодій.

Індустріальні райони (ІР) – найвідоміше і, мабуть, найбільш близьке за змістом поняття, особливо часто використовується в якості повного синоніма «кластерів». Цій темі присвячено безліч робіт, аналіз яких дозволяє більш глибоко заглянути в суть кластерів та пов'язаних з їх діяльністю процесів. Теорія ІР базується на відкритті в 1776 р. А. Смітом вигод від спеціалізації. Ін-

дустріальні райони є географічно певними системами, що характеризуються великим числом фірм, що функціонують на різних стадіях і в різних режимах виробництва однорідного продукту. Відмінною рисою ІР виступає те, що більша частина їх утворюючих фірм малого або дуже малого розміру, різні райони спеціалізуються на різних продуктах різного ступеня складності і кінцевими споживачами, а також постають унікальною спільністю, соціальною та економічною системою, в яких фундаментальну роль відіграють різні форми кооперації серед фірм-членів співтовариства.

Найбільш важливими характеристиками індустріальних районів Маршалла є: присутність невеликих, високоспеціалізованих фірм, переважно місцевого походження; істотні розміри угод між контрагентами в межах цих районів; висока ступінь кооперації між фірмами всередині району; невисока економічна активність між фірмами району та фірмами поза ним; загальні джерела фінансів технічної експертизи та бізнес-послуг для всіх фірм в межах району; високорухливий ринок праці. Взаємодії в ІР не зводяться тільки до угод купівлі-продажу, тут присутні властиві ІР взаємодії «конструктивної кооперації». У теорії Маршалла відзначається роль кооперації між підприємствами малого та середнього розміру, а також важливість побудови мереж послуг для цих організацій. Маршалл, описуючи особливості просторової промислової агломерації, розглядає концепцію «індустріальної атмосфери». Щоб описати добродійну атмосферу ІР, він використовує оборот «something in the air» (щось повітряне). Він ґрунтується на досвіді регіонів, в яких ця атмосфера створює істотні переваги для опорних галузей. Така атмосфера розвивається протягом довгого часу, і не може бути переміщена в інше місце.

Згодом багато дослідників внесли деякі зміни до концепції індустріальних районів Маршалла. Виникла нова концепція індустріальних районів, яка ґрунтується на визначенні ІР як соціально-територіального феномена, що характеризується одночасною активною присутністю спільноти людей і популяції фірм в природно й історично обмеженій області. Найважливішими соціологічними характеристиками індустріальних районів є: присутність місцевих співтовариств, які поділяють гомогенну систему цінностей і поглядів, вбудованих в систему інститутів (ринки, фірми, сім'я, школа, місцева влада, профспілки тощо); важливість особистих взаємозв'язків між місцевим співтовариством і виробничими процесами; наявність «індустріальної атмосфери», де інформація і знання пере-

даються частково через стандартні канали, але, і в основному, шляхом безпосередніх контактів; відзначається основоположна роль довіри.

Таким чином, основна відмінність між маршалловським і італійським розумінням індустріальних районів полягає у важливості індивідуумів та інститутів. Індустріальні райони визначаються як мережі переважно малих і спеціалізованих фірм, розташованих в тісній близькості і вбудованих в соціальну структуру, підтримуючу суміш кооперації і конкуренції.

Іншим підходом, часто використовуваним для аналізу індустріальних районів, є підхід з боку трансакційних витрат [Williamson, 1985]. Також часто наголошується, що індустріальні райони стимулюють, підтримують адаптованість бізнесу і сприяють ендogenous регіональному розвитку в зростаючому глобальному ринку.

Отже, характерними рисами індустріальних районів є: гнучка спеціалізація, глибокий поділ праці між фірмами і диференціація компаній за продуктами і процесами; міжфірмова кооперація, яка створена інституційною системою; географічна близькість, що підсилює інформаційні екстерналії; вбудованість в соціальний капітал за допомогою колективного навчання і поділу ресурсів.

Основна відмінність концепції індустріальних районів і кластерної теорії полягає в тому, що в першій увага приділяється кооперації між підприємствами, а не конкуренції між ними. Крім того, індустріальні райони слід розглядати як певний вид кластерів.

Інноваційні системи. Існує думка, що інноваційні системи – це спеціалізовані кластери фірм, які підтримуються розвинутою інфраструктурою постачальників, регіональних організацій з розповсюдження знань і технологій, які підлаштовують свої послуги під специфічні потреби домінуючої в регіоні галузі. Однак, це не зовсім так. Поняття кластерів та інноваційних систем знаходяться між собою в набагато складніших відносинах. Виділяють кілька типів ІС: національні (НІС); регіональні (РІС); галузеві та ін. Найбільш поширені серед них – поняття НІС і РІС¹.

Основні особливості РІС полягають в тому, що обов'язковим є взаємодія між економічними агентами, що обмінюються всередині РІС знаннями. Ця взаємодія здійснюється на основі об'єднання фірм у кластери, що й відображає специфіку РІС. Кластер ви-

¹ Захарченко В. И. Инновационная система региона : монография / В. И. Захарченко, Н. Н. Меркулов. – Одесса : Наука и техника, 2005. – 116 с.

значається як об'єднання декількох фірм однієї галузі, розміщених на одній території (загальні ринки праці, матеріалів і комплектуючих; взаємний обмін інформацією і технологіями). Ключове значення для РІС мають «приховане» знання, мобільність і підготовленість робочої сили, неформальні відносини. Велику роль відіграють взаємозв'язки фірм і вузів регіону, інфраструктура знань, правові норми на регіональному рівні, фізична і технологічна інфраструктура, фінансова підтримка на регіональному рівні, венчурний капітал і т.п. Очевидно, підприємства високотехнологічного сектору є кращим базисом для РІС. Підхід з позиції РІС приділяє велику увагу ролі географічної близькості і неформальних інститутів, які не керовані державою, але підтримуючі мережами. Отже, РІС – система колективних правил, що впливає з взаємного розуміння і довіри в економічному співтоваристві, яка підтримана набором регіональних інститутів та організацій, унікальними активами регіону (дослідницькі та освітні інститути, центри трансферту технологій, фінансові послуги, асоціації виробників, місцеві фірми-лідери і постачальники спеціалізованих послуг).

Таким чином, ІС являють собою аналітичну основу, що дозволяє досягати соціально-економічну структуру території. Цей процес полягає в аналізі існуючих агентів, таких як громадські інститути, кластери, університети, галузі промисловості, а також їх найважливіших компетенцій і взаємодій всередині утворених ними мереж, забезпечуючи органи влади інструментом для визначення комплексу заходів інноваційної політики, спрямованої на підтримку конкурентоспроможності території. У цих умовах критично важливими стають кооперація та взаємодії між пов'язаними видами діяльності¹.

Концепція РІС і кластерів є тісно взаємопов'язаними, але ґрунтуються на різних ідеях. У той час як кластери розглядаються як промисловий феномен, ІС визначаються як більш широкі структури, які надають вплив на інноваційні здатності фірм і різноманітні сектори. Кластери в рамках концепції РІС виступають в якості їх складового елементу, однак, з іншого боку, інноваційність – лише одна з характерних рис кластерів, які можуть утворюватися як в нових, високотехнологічних, так і в традиційних галузях промисловості. Отже, РІС та кластери варто розглядати як «вкладені» концепції.

¹ Захарченко В.И. Инновационная система региона : монография / В.И. Захарченко, Н.Н. Меркулов. – Одесса : Наука и техника, 2005. – 116 с.

Територіально-виробничі комплекси (ТПК). Основні відмінні риси кластерів і ТПК обумовлюються особливостями їх еволюційних шляхів. При цьому ключовою відмінністю концепції кластерів виступає, як і у випадку з більшістю інших теорій, те, що всі процеси відбуваються в умовах безперервної, динамічної конкурентної боротьби, абсолютно неможливої в умовах директивної системи управління. Цей же підхід до управління обумовлює й іншу особливість кластерів – децентралізованого процесу прийняття рішень.

За результатами аналізу можна зробити висновок, що кластерна теорія розвинулася еволюційним шляхом з великого числа взаємопов'язаних передумов. Поряд з кластерами існувало й існує велике число подібних теорій, по відношенню до яких кластери, як правило, виступають як узагальнююча концепція. Як зазначає М. Портер: «В цілому, більшість минулих теорій звернено до конкретних аспектів кластерів або до кластерів певного типу»¹.

Варто зауважити, що, будучи втіленням різних напрямів економічної думки за останні кілька десятиліть, розглянуті взаємопов'язані теорії мають одну загальну відмінну рису – всі вони розглядають соціально-економічну структуру суспільства як єдине ціле. Ймовірно, основною відмінністю, одночасно, перевагою кластерів, який забезпечив домінування кластерної теорії над її альтернативами, служить притаманна їй атмосфера конкуренції, яка стає все більш значущою в умовах зростаючої глобалізації ринків.

Основні риси економічних кластерів. Слід приділити окрему увагу ряду характеристик кластерів, більшість з яких побіжно торкалося вище. Їх розгляд видається надзвичайно важливим, оскільки сприяє кращому розумінню окремих ключових моментів для усвідомлення суті кластерів. Аналізуючи роботи, присвячені кластерам, звертають увагу на наступний ряд характеристик кластерів: спеціалізацію; інноваційність; множинність учасників; життєвий цикл².

Спеціалізація. Зазвичай кожний кластер розглядається як спеціалізований. Вхідні в нього економічні суб'єкти функціонують, як правило, на одному загальному для них ринку, використовують близькі процеси. Однак у кластерах спостерігається не тільки певна кількість угод серед фірм, що входять в нього, а й активно про-

¹ Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М. : Вильямс, 2001. – 608 с.

² Захарченко В. И. Кластерная форма территориально-производственной организации : монография / В. И. Захарченко, В. Н. Осипов. – Одесса : Фаворит, 2010. – Ч. 1. – 122 с.; Ч. 2 – 236 с.

тікають процеси переливів знань і досвіду. Це відбувається через різні інституції, що забезпечують розвиток і зміцнення професійних зв'язків, а також шляхом всіляких неформальних обмінів. Відбувається безперервний, багатоаспектний процес взаємодії, стимулюючий взаємне навчання, експериментування, інноваційний обмін. У цьому процесі кластери вже не розглядаються в рамках якогось певного сектора економіки. Тому характер спеціалізації кластера не обов'язково обмежений будь-якою галуззю. Кластери здатні, що дуже важливо, розвиватися в змішаних напрямках. При цьому кластеризація стає важливим джерелом інновацій.

Інноваційність. Інновація є складною функцією від широкого ряду умов і взаємодій між різними економічними агентами. Серед необхідних умов слід виділити науку, підприємництво в нових і малих фірмах, відкритість по відношенню до нових ідей з боку керівництва організації, інтелектуальний капітал та нематеріальні активи, венчурний капітал. Інновація піддана впливу специфічних проблем, які стоять перед кожною окремою галуззю, і може відчувати на собі вплив різних комбінацій конкуренції і кооперації.

Більшість дослідників промислової трансформації відзначають, що всі кластери в тій чи іншій мірі сприяють інноваційному розвитку¹. Відзначається, що концепція кластерів охоплює всі напрямки інноваційного процесу: нова теорія економічного зростання підкреслює важливість зростаючої віддачі на рівень накопичених знань, що базується на інвестиціях в нові технології та людський капітал; еволюційна економіка й економіка промисловості показують, що цей процес накопичення знань залежить від попереднього шляху розвитку не є лінійним, створений взаємодіями комерційних і некомерційних організацій та різних інституцій; інституціональна економіка підкреслює важливість організаційних нововведень у середині фірм і органів влади при розробці та координації інститутів і процедур, задіяних в управлінні більш складними взаємозалежностями, оскільки економічне зростання призводить до зростання спеціалізації завдань і виробничих методів; соціологія інновацій виділяє важливу роль довіри в зниженні трансакційних витрат, що є результатом посилення спеціалізації, роль інституційного та культурного розмаїття в підтримці креативності, роль нефінансового стимулювання і товарообмінних угод в інноваційних мережах.

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

Таким чином, кластери сприяють прискоренню інноваційного процесу, а деякі з них спеціалізуються на виконанні даного завдання. Саме це завдання лежить в основі концепції інноваційних кластерів. Інноваційні кластери інноваційні в самому широкому сенсі цього слова. Їх схильність до новаторства проявляється у всіх процесах, за допомогою яких фірми організують і розвивають власну діяльність, виробляють продукцію і здійснюють її збут. Вони сприяють розвитку у суб'єктів господарської діяльності таких переваг, як сприйнятливість до інновацій, раціоналізація бізнесу, випереджаюче зростання продуктивності.

Множинність учасників. Обов'язковий компонент кластерів – фірми. Саме вони визначають його характер. Однак класифікація – це різноманітність форм підприємств, при відсутності яких агломерації починають походити на підприємство, що розростається, де окремі виробничі одиниці взаємодіють як субконтрактори або клієнти по відношенню до головної організації. Картографування кластерів, проведене зарубіжними дослідниками, показало, що в них, головним чином, концентрується велика кількість фірм малого та середнього розміру.

Однак не тільки фірми є можливими учасниками кластеру. Кластери створюють ефективні альянси з різноманітними установами, такими як університети, дослідницькі інститути, громадські об'єднання, влади, організації споживачів тощо. Як правило, в кластері присутні, принаймні, чотири основні діючі сторони: компанії; органи влади; дослідні об'єднання; фінансові установи.

Для життєздатності кластерів і просування кластерних ініціатив необхідні інститути співпраці, здатні сприяти встановленню абсолютно нових структур та залучати в даний процес численні організації. Вони можуть бути представлені вже сформованими учасниками, такими як комерційні палати, промислові та професійні асоціації, профспілки, організації з передачі технологій і т.д. Різні дійові особи залучаються до кластерних ініціатив різними способами. Їх можливості і ролі можуть змінюватися залежно від національних особливостей та періоду життєвого циклу кластерів.

Поворот кластерної концепції від міжфірмової організації до взаємодії в галузі знань і навичок призвів до розвитку системного підходу в аналізі цього явища. Все більша увага стала приділятися ролі університетів, причому не тільки як суб'єктів, що здійснюють освітню та дослідницьку місії, але і як економічних

агентів, здатних служити вузлами підприємницького та науково-технічного взаємодій.

Крім різноманіття учасників, кластерна концепція також включає поняття їхньої багаточисленності. Кожен дослідник, який займається даними феноменом, рано чи пізно постає перед питанням: яка кількість організацій утворює кластер? Чіткого однозначної відповіді на це питання немає. Однак для того, щоб кластер почав демонструвати властивий йому розвиток під впливом внутрішніх рушійних сил, він потребує досягнення якоїсь «критичної маси». Саме по собі поняття критичної маси також є нестабільним і схильним до змін, але, в загальному вигляді, його слід трактувати як здатність кластера зберігати свою сутність і унікальність навіть при втраті деяких своїх ключових членів, поки не досягнуть критичний поріг. Відсутність критичної маси може зробити кластер вразливим до втрати специфічних ресурсів і навичок.

Життєвий цикл. Будь кластер проходить через деяку кількість стадій. Вони можуть бути різними, їх динаміка може змінюватися. Але, існує внутрішня логіка процесу життєдіяльності кластера, яка дозволяє змодельовати найбільш загальні стадії його розвитку. Життєвий цикл кластера включає наступні характерні етапи:

I. Агломерація. У регіоні існує деяка кількість компаній та інших економічних агентів.

II. Виникаючий кластер. Деякі учасники агломерації починають кооперуватися навколо основної діяльності та реалізовувати спільні можливості через свої взаємодії.

III. Кластер, що розвивається. Розширюється поле взаємодій між членами кластеру, залучаються нові учасники тієї ж або пов'язаної діяльності на рівні регіону, утворюються нові формальні і неформальні інститути підтримки співробітництва. Часто починають виникати назви, веб-сайти, пов'язані з регіонами і видом діяльності.

IV. Зрілий кластер. Визначається ступенем досягнення якоїсь критичної маси діючих осіб. Кластер вже розвинув зв'язку у зовнішньому середовищі, з іншими кластерами, напрямками діяльності, регіонами. Динаміка розвитку внутрішнього середовища сприяє появі нових фірм, спільних підприємств тощо.

V. Трансформація. З плином часу ринки, технології та процеси змінюються і тягнуть за собою зміну кластерів. Для того щоб вижити, залишитися життєдіяльним, уникнути застою і розпаду, кластер повинен бути сприйнятливий до інновацій, вміти адаптуватися у швидко мінливому середовищі. Він може обрати форму

перетворення в один або кілька нових кластерів, які зосереджуються навколо іншої діяльності або просто змінити механізми функціонування.

VI. Працюючий кластер. Кожна організація, яка деякий час функціонує на ринку рано чи пізно проходить етап докорінного перегляду сенсу свого функціонування і приходить до висновку про принципову переорієнтацію своєї ринкової діяльності.

VII. Кластер, що відмирає. На жаль, «всьому хорошому» приходить закінчення: у кого через один–два роки, у кого через 100–200 років. Йти з ринку треба гідно. У підприємств/проектів це ліквідаційна фаза^{1, 2}.

Питання про етап життєвого циклу конкретного кластера актуальне у зв'язку з проблемою класифікації кластерів, оскільки виступає одним з можливих напрямів систематизації їх видів. Спроби типологізації кластерного феномена особливо важливі у зв'язку зі становленням теорії кластерів і невизначеністю кордонів самого поняття, так як допомагають встановити ті загальні риси, які властиві всім кластерам, і відмінні характеристики їх окремих видів.

Класифікаційні ознаки економічних кластерів. Класифікацію кластерів доцільно почати з аналізу визначення цього поняття, оскільки подібний підхід служить виявленню найбільш загальних типів кластерів. За визначеннями різних дослідників можна виділити два центральних елемента, присутніх у всіх кластерах.

По-перше, фірми, що входять в кластер, обов'язково взаємодіють (прямо чи опосередковано). Зв'язки є і вертикальними (ланцюги покупок і продажів по технологічному ланцюжку), і горизонтальними (додаткові вироби і послуги, використання схожих спеціалізованих витрат, технологій або інститутів, та ін.). Крім того, серед кластерних взаємозв'язків велике значення мають соціальні відносини або мережі, які виробляють вигоди для задіяних у кластері сторін.

Другим обов'язковим елементом будь-яких кластерів є наявність географічно близьких груп взаємопов'язаних компаній.

¹ Ларина Н. И. Кластеризация как путь повышения международной конкурентоспособности страны и регионов / Н. И. Ларина // ЭКО, 2006. – № 10. – С. 32–41.

² Lundvall B.-A. and Borrás S. Globalizing Learning Economy : Implications for Innovation Policy. Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg, 1999.

Спільне місце розташування компаній сприяє формуванню і збільшенню переваг створення вартості, що визначають ефективність мережевої взаємодії фірм. Відповідно, виділяють два основних види кластерів. Перший характеризується наявністю просторових, а другий – функціональних зв'язків. Функціонально-пов'язані системи, не настільки строго детерміновані територіальними межами певних регіонів, що потрапляють під визначення Портера, іменуються промисловими кластерами. Промисловий кластер фокусується на конкуренції всередині економічного сектору. Він, як правило, просторово не прив'язаний до певної урбанізованої області. На противагу іншому типу кластерів (регіональному), він має тенденцією мати більш широкі межі, можливо охоплюючи весь регіон чи країну. Своєрідним прообразом промислових кластерів можуть служити полюси зростання Перру.

Регіональний кластер – це просторова агломерація подібних і економічно пов'язаних видів діяльності, що формує основу місцевого середовища за рахунок поширення знань і навичок, що сприяє і стимулює різні форми навчання та адаптації^{1, 2}. Такі кластери, зазвичай, складаються з малих і середніх підприємств, основу їх успіху становить накопичений соціальний капітал і географічна близькість. Фірми в даному випадку менш взаємопов'язані, ніж у промислових кластерах. Найбільш типовим прикладом регіональних кластерів є індустріальні райони в «маршалловській» і «італійському» варіантах. Іноді в літературі можна зустріти дещо інший підхід до виділення двох основних видів кластерів, які іменуються вертикальними і горизонтальними, а також заснованими на торгівлі і заснованими на знаннях. Дані підходи представляються вихолощеними варіантами згаданого вище, так як концентрують увагу тільки на одному аспекті – характеристиках взаємозв'язків між фірмами, що утворюють кластери.

В Організації Економічного Співробітництва та Розвитку використовується підхід, що виходить з рівня промислового охоплення кластера. Всього виділяють три рівні: макрорівень – національна (або регіональна) економіка в цілому, досліджуються взаємо-

¹ Захарченко В. И. Инновационная система региона : монография / В. И. Захарченко, Н. Н. Меркулов. – Одесса : Наука и техника, 2005. – 116 с.

² Региональная экономическая политика субъекта Федерации: принципы, формы и методы реализации / под ред. А. С. Новоселова. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2010. – 520 с.

зв'язки між галузями; мезорівень – рівень галузей і підгалузей, досліджуються між- і внутрігалузеві зв'язки; мікрорівень – розглядаються фірми разом з мережами їх постачальників, тобто досліджуються міжфірмові взаємозв'язки. Як видно з класифікації ОЕСР, остання виділяє типи кластерів лише по одній з координат – промислової (вивчаються взаємозв'язки між економічними агентами різного рівня укрупнення).

Інша широко відома класифікація – типологія індустріальних районів¹, навпаки, виходить з різноманітності учасників, їх поведінки, взаємозв'язків та інших умов в конкретно вибраній місцевості. Індустріальні райони можуть бути наступних видів:

- індустріальні райони Маршалла і їх італійський варіант з домінуючими невеликими, високоспеціалізованими фірмами, переважно місцевого походження;

- індустріальні райони типу «втулка і спиці» (Hub-and-spoke), де в структурі бізнесу домінують одна або кілька великих, вертикально інтегрованих фірм, оточених постачальниками;

- індустріальні райони, що ґрунтуються на промисловій платформі сторонніх компаній (Satellite industrial platforms), в структурі бізнесу яких переважають великі, сторонні компанії та їхні представництва;

- індустріальні райони, на основі державних установ (State-anchored industrial districts). У їх структурі переважає один або кілька великих, урядових інститутів, таких як військові бази, регіональні чи національні фінансові структури, великі університети, оточені постачальниками і споживачами.

Енрайт² пропонує інший підхід до класифікації кластерів. Акцентуючи увагу на їх динаміці, він виділяє такі типи кластерів.

Працюючі кластери (або виробляють більше, ніж сума їх частин, синергічні), в яких присутня критична маса матеріальних і нематеріальних активів, що створюють економію від агломерації та екстерналії, які використовуються фірмами, щоб успішно конкурувати з суперниками поза даного кластера. Працюючі кластери

1 Markusen A. Sticky places in slippery space: A typology of industrial districts. *Economic Geography*, 1996. – 72 (3). – 293–313.

² Enright M. Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results. Working Paper Institute of Economic Policy and Business Strategy : Competitiveness Program University of Hong Kong and the Competitiveness Institute Barcelona, Spain, 2000.

характеризуються тісними контактами між місцевими фірмами, взаємодіями, якісно і кількісно відмінними від взаємодій з фірмами, що не належать даному кластеру. Вони описуються складними моделями конкуренції і кооперації та часто здатні залучати ресурси і ключовий персонал з інших місцевостей. Навіть якщо учасники не іменують себе «кластером», вони обізнані про свою взаємозалежність від локальних конкурентів, постачальників, покупців та інститутів.

Латентні кластери (або які не проявляють себе), в яких існують додаткові можливості, але вони не можуть бути реалізовані, і синергетичний ефект не досягається. Це може обумовлюватися недостатньою обізнаністю про решту фірм, недостатньою взаємодією між фірмами та індивідуумами, відсутністю спільного бачення майбутнього або відсутністю необхідного рівня довіри між фірмами, необхідного для того, щоб виявляти спільні інтереси і досягати намічених цілей. У всякому разі, подібна група фірм не усвідомлює себе як кластер і, в результаті, не стурбована відшуканням потенціальних вигод від тісних взаємозв'язків з іншими локальними організаціями.

Потенційні кластери, які з певними елементами, необхідними для розвитку успішних кластерів, але ці елементи повинні бути розширені і поглиблені, для того щоб кластери могли витягати вигоди з агломерації. Часто існують значні недоліки в необхідних ресурсах, послугах або інформаційних потоках, що підтримують розвиток кластерів. Подібно латентним, вони відчувають відсутність взаємодій і самосвідомості, властивих працюючим кластерам.

Політично керовані кластери – кластери, які вибираються урядом для підтримки, але які не володіють критичною масою фірм або сприятливими умовами для органічного розвитку. Прикладами даного типу кластерів є багато з електронних і біотехнологічних «кластерів», які виявляються в урядових програмах розвитку. Кластерам даного типу перевага віддається в основному з політичних підстав, а не за результатами детального аналітичного процесу. У даному випадку підставою для підтримки є переконання, що політичні зусилля в змозі створювати кластери на відносно несприятливому ґрунті.

«Бажані» кластери – політично підтримувані кластери, які не мають не тільки критичної маси, а й будь-якого іншого джерела переваг, сприяючого органічному розвитку.

Взагалі існує безліч різних типологій кластерів, що пояснюється великим числом і неоднозначністю кластерних характеристик, які використовуються як класифікаційні ознаки. Так, кластери можна систематизувати за принципом присутності або відсутності в них певних учасників (наприклад, дослідницьких установ); відповідно до здійснюваним основним видом діяльності; характеристиками мереж, присутніх у них; цілей учасників та ін. Безсумнівно, питання типології кластерів потребує подальшого дослідження. Необхідна повна класифікація, принаймні, для того, щоб чітко визначати, що є кластером, а що – ні. Ступінь, в якій та чи інша галузь (промислова агломерація) відповідає певному типу, може бути використана для оцінки її поточного стану та потенціалу розвитку, виробленню рекомендацій щодо поліпшення її діяльності.

Висновки. Аналіз західного досвіду виникнення життєздатних кластерів показує, що кращі і більш швидкі результати можуть бути отримані, якщо формування кластера не надається стихійним ринковим силам і обставинам, а стає предметом цілеспрямованої діяльності всіх зацікавлених сторін.

В умовах ряду країн іноді стверджується, що кластери – це ті ж промислові парки. Дійсно, обидва порівнювані об'єкти мають територіальну прив'язку. У той же час – промислові парки являють собою певну форму організації виробничої інфраструктури на конкретній території. А кластер – значно ширше поняття. Фактично це цілий комплекс взаємодоповнюючих один одного компаній: виробничих, науково-дослідних, освітніх, постачальників обладнання та послуг, які починають працювати разом для посилення конкурентоспроможних переваг кінцевого продукту.

Ще однією тенденцією розвитку за останні десятиліття виступає кооперація малих підприємств, при якій базовим є горизонтальний принцип співпраці. Це проявляється в тому, що приблизно однакові за своїми виробничими потужностями малі підприємства об'єднуються для збільшення спеціалізації і конкурентоспроможності.

Такі групи малих підприємств починають активно співпрацювати один з одним при одночасному досягненні ефекту економії від масштабу, що дозволяє знизити адміністративні, транспортні та інші витрати. Мобільні кластери, що об'єднують безліч малих фірм, складають конкуренцію великим фірмам, утворюючи місцеві продуктивні системи, а території на яких розташовуються такі малі підприємства, є лідерами соціально-економічного розвитку.

Як уже було сказано, однією з передумов виникнення на території кластерів є наявність виробничого базису, деякої критичної маси підприємств, які успішно розвиваються. Правда, це необхідна, але ще не достатня умова. Ця критична маса виробництва повинна реалізувати переваги економії від взаємного розташування та масштабу. Рентабельні компанії повинні знайти області взаємної кооперації, що дозволяє їм підвищувати загальну конкурентоспроможність. Причому на перших порах формування кластерів на території з «важкою» промисловою структурою (прикладом яких є, наприклад, Донбас) найбільш краща модель кооперації великих компаній, з середніми і малими підприємствами регіону за моделлю індустріального району типу «втулка-спиці». На початковому етапі кластероутворення можна скористатися застосовуваними в українському бізнесі механізмами аутсорсингу і субконтрактації.

Аналіз використання аутсорсингу в Україні показує, що економлячи на витратах, великі компанії насамперед позбавляються від допоміжних і обслуговуючих бізнес-процесів (ремонт, сервісне обслуговування, обладнання, прибирання і т.д.). Малі підприємства, приймаючи на себе ці замовлення, починають співпрацювати з великими компаніями на постійній основі. Це дозволяє їм збільшувати обсяг вироблених товарів чи послуг, що, відповідно, зменшує розмір постійних витрат на одиницю продукції. У той же час, великі підприємства, виключаючи з виробничого ланцюжка ряд бізнес-процесів і передаючи їх малим підприємствам, мають можливість сконцентрувати зусилля на основній діяльності, спростити структуру управління, скоротити обсяг видатків.

Слід зазначити, що основна відмінність субконтрактації від аутсорсингу полягає в тому, що субконтрактація є складовою частиною аутсорсингу і охоплює тільки виробничу та науково-виробничу сферу. Основна перевага субконтрактації – це можливість сконцентрувати ресурси і зусилля на ділянках, що визначають конкурентоспроможність продукції та підприємства в цілому.

Наведені міркування з моделі утворення кластера не включають і іншого шляху його утворення – через кооперацію і конкуренцію малих і середніх підприємств, що діють в регіоні. Однак цей шлях, на відміну від моделі «втулка-спиці», вимагає більш тісної взаємодії підприємств кластера і регіональних органів влади, оскільки критичної маси інвестицій малого та середнього бізнесу може не вистачити для успішного початкового старту. Тому механізм дер-

жавно-приватного партнерства в такій схемі може виявитися вирішальним для успішного розвитку регіонального кластера.

Що стосується людського капіталу виділених типів, то і для нього спостерігається більш високий середній рівень вищого і середнього спеціального утворення на територіях, що відрізняються галузевим різноманіттям успішних підприємств. Цілком очевидно, що в таких регіонах відзначається більш висока середня зайнятість і менший рівень безробіття.

Звертає на себе увагу і відмінності в рівні розвитку сфери послуг. Так середньодушовий обсяг платних послуг у регіонах з галузевою диференційованістю успішних підприємств 50 і більше відсотків в 1,5 - 2 рази вище, ніж у регіонах, де успішні підприємства функціонують в невеликому числі галузей.

Важливим моментом у створенні конкурентоспроможних регіональних кластерів є їх привабливість для інвестицій. Навіть офіційна статистика показує значущу відмінність інвестицій в основний капітал для територій, поданих диверсифікованою економікою і великою кількістю підприємств, які динамічно розвиваються.

Проте слід також відзначити і ту обставину, що такі регіони отримують і велику підтримку центру, зокрема за рахунок фінансування за державними цільовими програмами. І якщо соціальна частина цього фінансування, найімовірніше, пов'язана з традиційним бюджетним вирівнюванням рівня життя, то фінансування виробничих та спеціальних комплексів – з реалізацією проектів у перспективних секторах регіональної економіки.

Проведений аналіз¹ дозволяє зробити висновок, що регіони Причорномор'я володіють різним потенціалом для розвитку кластерів (знаходяться на різних етапах кластеризації). Херсонська область – характеризується меншою галузевою диференціацією успішних підприємств, слабкою розвиненістю малого бізнесу та сфери послуг, гіршим освітнім рівнем, інноваційним потенціалом та інвестиційною привабливістю і, як наслідок, більшим безробіттям меншими обсягами ВРП. Інші три регіони демонструють показники кластероутворення та ефективності регіональної економіки на більш високому рівні.

¹ Захарченко В. И. Кластерная форма территориально-производственной организации : монография / В. И. Захарченко, В. Н. Осипов. – Одесса : Фаворит, 2010. – Ч. 1. – 122 с.; Ч. 2 – 236 с.

Найбільші перспективи, з точки зору утворення кластерів, демонструє Одеська область. Можна з великою часткою впевненості припустити, що на території цього суб'єкта вже склалися певні передумови для успішної кластеризації, які спираючись на високий інноваційний та освітній потенціал даної території, призводить до її випереджального соціально-економічного розвитку. Також слід зазначити фінансування державою в Одеській області великих державних програм: канал Дунай – море, освоєння шельфу Чорного моря в районі о. Зміїний, траса Одеса – Київ та ін.

Передбачається, що подібні великі програмні рішення, підтримувані державою, дозволять в українських умовах обмежити тиск влади на бізнес і створити передумови для подальшого розвитку кластерів вже на конкурентній основі.

Державні структури, беручи участь у масштабному бізнес-проекті, дають приватним компаніям сигнал про важливість проекту для економіки країни та регіону, необхідності освоєння природних ресурсів у східних районах країни, готовності розділяти ризики на всіх етапах здійснення проекту. Приватні компанії, зі свого боку, залучають інвестиції в розвиток профільних бізнесів, забезпечують зайнятість населення, сприяють економічному зростанню регіону.

Можливо, саме такий шлях утворення кластерів через міжгалузеву взаємодію великих корпорацій в умовах державно-приватного партнерства, хоча і не є типовим для розвитку західних економік, найбільш прийнятний в українських умовах, коли багато регіонів на сході країни, по суті, потребують проходженні повноцінної фази індустріалізації.

Більше того, для територій з перспективними для розвитку економіки природними ресурсами, що забезпечують стратегічну економічну безпеку країни, такий шлях утворення передумов для виникнення кластерів є, по всій видимості, єдино можливим. Крім того, якщо в прилеглих регіонах вже існують розвинені великі підприємства спорідненої спеціалізації (наприклад, підприємства суднобудування і судноремонту міст Одеси і Миколаєва), то багато проблем утворення кластерів, зокрема наявність фахівців певних кваліфікацій та їх професійна підготовка, вирішуються набагато простіше.

Незважаючи на необхідність розвитку нових територій, на наш погляд, термін «кластер» до багатьох з них не застосовується. Багато регіонів сьогодні активно використовують кластери як сучасний, модний бренд.

Нерідкі випадки, коли влади часто називають якусь промислову структуру кластером, сподіваючись тим самим привернути додаткову увагу і інвестиції в регіон. Слідуючи термінології М. Енрайта, такі кластери можна віднести до «політично підтримуваним» і «бажаним»¹. Дані види кластерів характеризується вагомою підтримкою з боку органів влади, перевагу їм віддається в основному з політичних підстав, а не за результатами детального аналітичного процесу.

Підставою для стимулювання подібних кластерів є переконання, що політичні зусилля в змозі створювати кластери на відносно несприятливому ґрунті. Такі політично залежні кластери, як правило, не мають не тільки критичної маси, а й багатьох інших джерел конкурентних переваг, що сприяють органічному розвитку. Прикладами даного типу кластерів є деякі з високотехнологічних «кластерів», які виявляються в регіональних програмах розвитку².

¹ Enright M. Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results. Working Paper Institute of Economic Policy and Business Strategy : Competitiveness Program University of Hong Kong and the Competitiveness Institute Barcelona, Spain, 2000.

² Там само.

2.2. Кластерні підходи до активізації розвитку економіки регіонів

Підрозділ в монографію присвячено дослідженню нових підходів до формування регіональної соціально-економічної політики. Розглянуто різноманітні соціально-економічні проблеми, наявні на території Запорізького регіону, цілі проведення соціально-економічної політики та обґрунтовано необхідність застосування кластерного підходу як з метою впровадження цілісної концепції загальнодержавного розвитку, так і для вирішення регіональних проблем. Визначено сильні і слабкі сторони, а також загрози і можливості розвитку Запорізького регіону на перспективу. Проаналізовано основні умови, які перешкоджають розвитку кластерів у регіоні. Систематизовано види кластерів, які у перспективі можуть бути створені на території Запорізького регіону.

На сьогодні у міжнародному економічному співтоваристві на перший план за своєю значимістю виходять вже показники не просто економічного, а соціально-економічного розвитку. В усіх розвинених світових країнах протягом останніх років головною цінністю та рушійною силою соціально-економічного розвитку визнано насамперед людину (як творчу особистість, працівника). Таким чином, у сучасних умовах поряд з необхідністю прискорення темпів науково-технічного та економічного розвитку існує й гостра необхідність вирішення чисельних соціально-економічних проблем. При цьому слід зазначити, що особливу увагу слід приділити, насамперед, вирішенню соціально-економічних проблем на рівні регіонів України, значна кількість яких знаходяться у кризовому стані, що безперечно негативно відбивається на потенціалі економічного зростання вітчизняної економіки в цілому. Таким чином, необхідне застосування нових організаційних підходів для формування ефективної регіональної політики та вирішення регіональних проблем соціально-економічного розвитку, що сприятиме зміцненню позицій українських регіонів. У свою чергу, посилення регіонів виступає одним з головних рушіїв прискорення інноваційного та соціально-економічного розвитку України в цілому.

При цьому слід підкреслити, що на сьогодні як у розвинених країнах світу, так і в країнах, що тільки розвиваються, все більшого розповсюдження отримує кластерний підхід у якості одного з

найбільш ефективних шляхів розвитку як окремих економічних суб'єктів – учасників, так і територій розташування кластеру в цілому. Відзначимо, що в Україні також існує позитивний досвід діяльності кластерних об'єднань, при цьому позиції лідера у впровадженні кластерних моделей займає Західноукраїнський регіон. Проте на території Запорізького регіону, який має потужну промисловість, розвинений сектор транспорту й зв'язку, розгалужений сектор науки й освіти, сприятливе географічне розташування досі не створено жодної кластерної структури. З урахуванням ефективності діяльності та високої результативності, яку демонструють кластерні об'єднання, можна стверджувати про необхідність активізації процесів кластеризації Запорізького регіону.

Проблеми, що пов'язані з організацією кластерів, їх ідентифікацією, функціонуванням і оцінюванням, тенденціями та перспективами розвитку розглядалися в численних працях зарубіжних учених: Н. Волкової, А. Воронова, А. Гусакова, А. Мазур, А. Маршалла, Л. Мясникової, А. Міграняна, М. Николаєва, Д. Дарвента, М. Енрайта, Ф. Перру, М. Портера, В. Прайса, М. Стопера. До найбільш відомих вітчизняних фахівців, які працюють у цьому напрямі, можна віднести М. Войнаренка, В. Гусєва, О. Длугопольського, К. Дудкіну, О. Зінченко, А. Кінаха, Р. Сіліна, С. Соколенка¹, Т. Цихана, В. Чевганову, В. Чужикова. Значний внесок у дослідження проблем організації та діяльності підприємств у межах кластерних структур; вивчення впливу кластерного підходу на підвищення ефективності інноваційного розвитку вітчизняних підприємств та інституцій зробили такі вчені, як П. Бубенко, Н. Герасимчук, О. Горняк, Г. Григор'єв, О. Гуменюк, П. Заремба, Г. Клейнер, Л. Петкова, В. Письмак, В. Ратушняк, Г. Семенов, О. Чупайленко, І. Швець та ін. Проте, не зважаючи на наявність численних досліджень, більш глибокого розгляду потребують питання щодо застосування нових організаційних підходів для формування ефективної регіональної політики та вирішення регіональних проблем соціально-економічного розвитку, а також проблеми аналізу передумов створення кластерів та загроз процесам кластеризації, а також виявлення потенційних кластерів у межах конкретних регіонів.

Частина 1. Дослідити нові підходи до формування регіональної соціально-економічної політики. Розглянути різноманітні

¹ Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 1999. – 568 с.

соціально-економічні проблеми, наявні на території Запорізького регіону, цілі проведення соціально-економічної політики та обґрунтувати необхідність застосування кластерного підходу як з метою впровадження цілісної концепції загальнодержавного розвитку, так і для вирішення регіональних проблем. Визначити сильні і слабкі сторони, а також загрози і можливості розвитку Запорізького регіону на перспективу. Проаналізувати основні умови, які перешкоджають розвитку кластерів у регіоні. Систематизувати види кластерів, які у перспективі можуть бути створені на території Запорізького регіону.

Протягом років незалежності як Україна у цілому, так і її регіони знаходяться у стані соціально-економічної кризи. Не є виключенням з цього твердження і Запорізька область, на території якої можна виділити наступні соціально-економічні проблеми:

- спад виробництва та знос обладнання більш ніж на 70 %;
- масштабне безробіття;
- знос житлового фонду 20–80 % – для багатьох будинків вже наступив або пройшов термін капітального ремонту, який зобов'язано здійснити держава. Нажаль це залишається нездійсненим, хоча реформування ЖКХ дозволило б зменшити не тільки соціально-економічну напругу, але й поліпшити проблему енергозбереження;

- проблема забезпеченості житлом, адже низький рівень забезпечення житлом громадян, що потребують поліпшення житлових умов відповідно до законодавства залишається однією з найгостріших соціальних проблем в Україні. Вирішення житлової проблеми, підвищення доступності житла для значної частини населення, збільшення частки власників житла стає пріоритетним соціально-економічним завданням. Так, показник введення в експлуатацію житла в Україні (без урахування окупованого Криму) у 2014 р. порівняно з 2013 р. знизилося на 13,2 % – до 9,741 млн м², при цьому загальна площа прийнятого в експлуатацію житла за січень-червень 2015 р. порівняно з відповідним періодом минулого року зменшилася ще на 18,2 %;

- небезпечна екологічна ситуація – щороку в атмосферу Запорізької області викидається 350 т забруднювачів, з яких 230 т припадає на стаціонарні/точкові джерела і 120 т – на автотранспортний сектор. Загалом, щодня у повітря Запорізької області викидається 631 т шкідливих частинок. Обсяги викидів збільшуються у темпі 2–2,5 % на рік;

– забрудненість промисловими та радіоактивними відходами Дніпра, у який крім того зливається неочищена каналізація – найбільш забрудненими є стоки підприємств чорної та кольорової металургії, а також каналізаційні стоки від комунальних житлових комплексів. На ці точкові джерела припадає 60 % загального обсягу викидів забрудненої води в області;

– реальну загрозу представляє накоплення небезпечних відходів – виробнича діяльність підприємств міста пов'язана з відходами I–IV класу небезпеки, актуальною проблемою для області залишається поводження з токсичними відходами, і в першу чергу – непридатними хімічними засобами захисту рослин, які в основному зберігаються з порушенням норм екологічної безпеки;

– відбувається масове збільшення кількості людей, які знаходяться за межею бідності, знижується платоспроможний попит, актуальною залишається проблема боргів за комунальні послуги, яка не зникла навіть після проведення взаємозаліків ощадних банків із населенням;

– за наявності поганої екології та значного техногенного навантаження відбувається стрімке збільшення кількості хворих з такими діагнозами, як інсульт, інфаркт, рак, туберкульоз, гепатит та ін. Отже, «кількість» забруднення переходить у «якість» захворювань. При цьому слід зазначити, що за твердженням МВФ якість економіки напряму залежить від рівня освіти та здоров'я мешканців – мешканці Запорізької області не витримують багаторічного техногенного навантаження.

– погіршення демографічної ситуації, яке підсилюється масовим виїздом працездатного населення на заробітки за кордон;

– різке зростання цін на газ, електроенергію та комунальні послуги при невідповідному зростанні заробітної плати та пенсійного забезпечення, яке при цьому повністю з'їдає інфляція;

– недосконалість міжбюджетних відносин – по сукупному виробництву ВВП Запорізька область щороку займає одне з перших місць серед інших регіонів України, при цьому за відрахуваннями з державного бюджету у бюджет області ми завжди займаємо останні місця.

Підкреслимо також необхідність розв'язання проблеми розвитку малого та середнього підприємництва, яке у розвинених країнах є виробником 40–80 % ВВП та користується цілковитою підтримкою з боку влади. В Україні (Запорізька область не виключення) ситуація є протилежною – влада щорічно збільшує ставки

податків, ставки оренди, вартість комунальних послуг, ліцензій або патентів, що змушує підприємницький сектор масово уходити в «тінь». Погіршує ситуацію величезна кількість різноманітних перевірок та відмова підприємству відносити на затратну частину абсолютну усі витрати від їх діяльності, зокрема: витрати на лікування, на підвищення кваліфікації та навчання, на придбання нерухомості та обладнання, на відносини з діловими партнерами, на відпочинок на морі або у санаторії і т.п.

Отже, за таких умов регіональна соціально-економічна політика зазнає значних труднощів, що вимагає застосування комплексного стратегічного підходу з урахуванням усіх наявних проблем, при одночасному формуванні нових рівнів культури, освіти та ідеології. Можна сказати, що назріла необхідність зміни соціально-економічної політики на регіональних та загальнодержавному рівнях при побудові нової системи економічних відносин між центром та регіонами.

Можна стверджувати, що без активної регулюючої ролі держави у будь-якій країні не можливе становлення ефективної ринкової соціально орієнтованої економіки, отже, держава повинна спрямувати зусилля на вирішення наступних проблем:

- створення нових робочих місць та забезпечення населення роботою;

- реформування системи освіти у напрямку забезпечення реальних потреб економіки у кваліфікованих кадрах та системи охорони здоров'я для забезпечення здоров'я та підтримки працездатності населення;

- реформування сільського господарства з метою забезпечення населення необхідними продовольчими товарами;

- створення системи здравниць, санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку різноманітних форм власності, з метою забезпечення якісного відпочинку;

- очистка повітря, води та навколишнього середовища від забруднення, поліпшення екологічної ситуації, зменшення техногенного навантаження.

Таким чином, держава має багато задач, які можна розподілити на загальнодержавні та регіональні, при цьому, досить часто вони знаходяться у стані конфлікту, через ігнорування державною владою регіональних задач. Але, як свідчить міжнародний досвід, держави, які ігнорують регіональну складову соціально-економічної політики, стикаються зі значними проблемами у

власному розвитку. Вихід тільки один – надання належної уваги регіональному рівню з прив’язкою та урахуванням пріоритетних завдань, які ставляться на загальнодержавному рівні.

При проведенні соціально-економічної політики розвинені країни прагнуть досягнення наступних цілей:

- досягнення економічної самостійності регіонами країни;
- вирівнювання диспропорцій у параметрах розвитку регіонів;
- підвищення рівнів життя та добробуту населення, що сприятиме становленню соціально-економічної, політичної та демографічної ситуації у країні;

- збільшення зайнятості населення шляхом стимулювання підприємницької діяльності з одночасною спрямованістю на створення і розвиток нових виробництв і технологій.

- підвищення продуктивності людських ресурсів, розвиток людського потенціалу.

При реалізації зазначених цілей необхідним є дотримання балансу інтересів усіх сторін таким чином, щоб не зашкодити нормальному функціонуванню ринкової економіки. Значна кількість населення в сучасних умовах зайнята на приватних підприємствах, отже, постає необхідність налагодження партнерських взаємовідносин із бізнесом – великим, середнім і малим. Щоб досягти виходу вітчизняної економіки на передові рубежі розвитку необхідно створити стабільне соціальне середовище у державі та її регіонах, отже, необхідне впровадження політики соціального партнерства між державою й бізнесом. При цьому, крупний бізнес (крупний капітал) також має взяти на себе частину відповідальності перед суспільством за якість соціально-економічної політики.

Дослідники А. І. Татаркін, Д. А. Пумпянский¹ відзначають, що фундаментальні основи соціальної відповідальності бізнесу сформульовані К. Ерроу, який обґрунтував необхідність гармонізації відносин бізнесу з оточуючим середовищем. Реалізація подібних відносин основана на відступі промисловості від набору розрізнених соціально-економічних ініціатив до цілісної системи соціальної відповідальності. Цю роботу у відповідності зі світовою практикою слід зосередити на чотирьох напрямках: формування і розвиток доброзичливих відносин з місцевими співтовариствами;

¹ Татаркин А. И. Региональная промышленная политика: институциональный аспект / А. И. Татаркин, Д. А. Пумпянский // Промышленная политика в РФ. – 2004. – № 12. – С. 91–99.

надання працездатному населенню можливостей підвищення кваліфікації відповідно до потреб ринка; підвищення якості життя трудового потенціалу промисловості; підтримка охорони оточуючого середовища.

Усі зазначені проблеми виникли в Україні в цілому та у Запорізькому регіоні зокрема через відсутність цілісної концепції розвитку як усієї держави, так і її регіонів зокрема. Як наслідок маємо:

- повільне просування ринкових реформ, спрямованих на стимулювання зростання виробничого потенціалу бізнесу і людських ресурсів;

- застарілі методи управління, контролю й звітності, що негативно відображається на темпах економічного розвитку регіонів і країни;

- неефективні методи формування бюджету й особливо його розподілу між регіонами, що не надає стимулів до активізації розвитку та підвищення ефективності виробництва й праці у передових регіонах;

- ігнорування розвитку людського ресурсу, що призводить до зменшення тривалості життя й чисельності населення, що негативно відбивається на економіці в цілому;

Але, світовий досвід доводить, що навіть з такої складної ситуації можна знайти вихід. Вчені¹ відзначають, що в умовах нестачі бюджетних коштів важливим аспектом промислової політики має стати підтримка інформаційної інфраструктури і новітніх технологій, тобто проєктів. Які забезпечують довгострокові перспективи розвитку вітчизняної економіки і передбачають взаємодію державної політики, науки, освіти і фінансування. Найбільш динамічний розвиток отримують ті регіони, де сформувалися промислові або інноваційні кластери, які мають у своїй основі визначену стійку системи розповсюдження нових знань, технологій і продукції – технологічний ланцюг. Вони спираються на спільну наукову базу. Підприємства кластера мають додаткові конкурентні переваги за рахунок можливості здійснювати внутрішню спеціалізацію і стандартизацію, мінімізувати витрати на впровадження інновацій. Важливою особливістю таких кластерів є наявність у їх структури

¹ Кривенко Л. В. Выбор оптимальной региональной стратегии социально-экономического развития – основа формирования эффективной региональной политики / Л. В. Кривенко, С. В. Кривенко // Современные проблемы социально-экономического развития регионов Украины : материалы докл. всеукр. науч.-практ. конф. – Т. 1: Сб. науч. тр. – Донецк, 2002. – 528 с.

гнучких підприємницьких структур малого бізнесу, які дозволяють формувати інноваційні точки зростання.

Як відзначають А. І. Татаркін, Д. А. Пумпянський¹, кластерний підхід є основою конструктивного діалогу між представниками підприємницького сектору і регіональною владою з проблем розвитку науки і виробництва, залучення інвестицій, забезпечення необхідних заходів їх вирішення. Ключовим фактором успіху при розробці і реалізації стратегій розвитку кластерів є формування соціально-відповідальної позиції лідерів бізнесу, а також розвиток партнерських відносин серед різних підприємницьких груп, а основним інструментом їх реалізації рамкові угоди (для визначення принципів взаємодії, обов'язків учасників).

Частина 2. Отже, одним з шляхів вирішення регіональних проблем є реалізація у Запорізькому регіоні кластерної моделі. Аналіз сильних та слабких сторін, можливостей та загроз подальшого розвитку Запорізького регіону шляхом початку процесів кластеризації наведено у таблиці 2.2.1.

Враховуючи зазначені факти можна стверджувати про готовність області до початку процесів створення різних кластерних структур. Слід підкреслити, що реалізація кластерних проектів може виступити у якості дієвого інструменту владних органів у напрямку формування благосприятливих умов соціально-економічного розвитку і виконання соціальних зобов'язань перед мешканцями регіону.

Таблиця 2.2.1

Аналіз перспектив розвитку Запорізького регіону

Сильні сторони	Слабкі сторони
– сприятливе економіко-географічне положення регіону; – стабільне зростання останніми роками економіки регіону, її промисловості, особливо машинобудівного сектору, продукція якого характеризується високим ступенем переробки сировини і високою технологічністю;	– переважна орієнтованість найбільш розвинених секторів регіональної економіки на експорт сировинних галузей та другорядна роль, яка відводиться розширенню і наповненню внутрішнього ринку звужують можливості розвитку окремих секторів і регіональної економіки в цілому

¹ Татаркин А. И. Региональная промышленная политика: институциональный аспект / А. И. Татаркин, Д. А. Пумпянский // Промышленная политика в РФ. – 2004. – № 12. – С. 91–99.

2.2. Кластерні підходи до активізації розвитку економіки регіонів

Продовження таблиці 2.2.1

Сильні сторони	Слабкі сторони
– розвинений інтелектуальний та науково-технічний потенціал; – широка мережа ЗВО і наукових установ, що позитивно впливає на кваліфікованість кадрів та створює можливості для поживлення інноваційного розвитку економіки регіону; – розвинений багатогалузевий сектор промисловості, розвинена інфраструктура транспорту, зв'язку, значна кількість операторів мобільного зв'язку, розповсюдження мережі Інтернет; – зростання показників експорту й імпорту, що свідчить про налагодження міжнародних зв'язків та відновлення кооперації з десятками країн – торговельних партнерів регіону; – зростання фінансового сектору, включаючи розгалужену банківську мережу, приток міжнародного капіталу в цю сферу, що сприяє активізації конкуренції у банківському секторі та призводить до розширення переліку послуг, збільшенню терміну їх надання та зниженню їхньої вартості; – розвиненість мережі підприємств, що надають спеціалізовані послуги у галузі консалтингу, маркетингу, інформації, аудиту, проектування будівництва, дизайну, реклами тощо	– високі ризики (особливо недовіри банківських ставок за кредитами, що значно звужує можливості отримання необхідних коштів підприємствами й гальмує розвиток економіки; – недостатня конкуренція між регіональними підприємствами, що негативно відбивається на якості товарів та послуг, які ними виробляються, та завищує їхню вартість; – складна демографічна ситуація, від'ємні показники природного приросту населення; – недостатній розвиток інноваційної сфери в регіоні, включаючи скорочення наукових організацій й працівників, що займаються науковою діяльністю, недостатні темпи впровадження інновацій, недостатність коштів на інноваційну діяльність, недостатній рівень державної підтримки; – відсутність необхідних коштів для проведення у повному обсязі ремонтів автомобільних шляхів, заміни застарілого обладнання річкових портів, аеропортів, залізниць; – зношення електричних мереж, яке сягає 50 %, наднормативні втрати енергії та збільшення аварійності
Можливості	Загрози
– розроблення інноваційної, соціально-орієнтованої політики розвитку регіону; – збільшення темпів соціально-економічного розвитку регіону; – комплексне вирішення найбільш актуальних проблем, які гальмують подальший розвиток регіону; – створення законодавчих, податкових, фінансових умов, які найбільш сприятливі для розвитку усіх видів та форм бізнесу в регіоні	– нестабільність політичної й економічної ситуації в Україні; – недостатнє фінансування ремонту й реконструкції транспортної інфраструктури створює загрози для здійснення пасажирських й вантажних перевезень усіма видами транспорту

Продовження таблиці 2.2.1

Можливості	Загрози
– подальший розвиток взаємовигідних торгово-економічних та інноваційно-фінансових контактів із закордонними партнерами; – створення нових різноманітних науково-виробничих об'єднань, в тому числі із залученням іноземних партнерів з метою виробництва високо-технологічних товарів та послуг	– відсутність коштів на модернізацію водопровідних мереж, насосних станцій та реконструкцію центральних очисних споруд створює загрози втратити всю мережу водопостачання в цілому; – непроведення модернізації мереж теплоцентралей збільшує втрати тепла, що може призвести до значного підвищення тарифів; – переважна орієнтованість економіки на експорт гальмує її технологічний розвиток й зупиняє його переважно на стадії перероблення сировини; – загострення екологічної ситуації в регіоні; – військові дії

Проте, враховуючи той факт, що процес кластеризації на території нашого регіону, незважаючи на позитивний досвід інших українських регіонів, досі не був розпочатий, можна зробити висновки, що існують фактори, які гальмують процеси кластеризації у регіоні. Тому слід визначити наступні основні умови, які перешкоджають розвитку кластерів у Запорізькому регіоні:

- відсутність широкомасштабної державної підтримки кластерних об'єднань, особливо на початкових етапах виникнення ідеї та створення кластера;
- підприємства регіону є відокремленими один від одного, слабкий ступінь взаємодії між підприємствами;
- слабкий рівень довіри підприємств один до одного, а також до місцевих органів влади;
- слабка інформованість підприємств щодо сутності поняття «кластер», напрямів його діяльності, позитивних властивостей тощо, практична відсутність або слабке розповсюдження інформації щодо позитивних наслідків діяльності кластерних об'єднань в інших регіонах й закордоном;
- розгляд кластерів у якості ефективного засобу тільки в умовах закордонної економіки, недовіра до можливості ефективного застосування кластерів в умовах українського сьогодення;

- відсутність у підприємств необхідних коштів для реалізації кластерних проектів, небажання ризикувати через майже невизначені умови діяльності кластерів, відсутність законодавчих й нормативно-правових документів, стимулюючих та регулюючих діяльність кластерів;

- слабка гарантія підтримки кластерних проектів з боку інституційних інвесторів – інноваційні та венчурні фонди, лізингові компанії, фінансово-кредитні інститути тощо;

- слабка мотивація до створення кластерів у регіональних підприємств, які мають різні цілі діяльності, різних господарів тощо;

- відсутність активної позиції щодо участі у кластерах серед наукових установ регіону;

- стійка спрямованість підприємців на ведення справи традиційними засобом (власними зусиллями), невпевненість у дієвості або необхідності нових підходів, ментальність керівників (особливо великих підприємств), які не бажають змінювати ставлення до пошуку нових шляхів організації діяльності власних підприємств;

- недостатній розвиток міжгалузевих зв'язків;

- значна кількість промислових гігантів регіону працюють на експорт, у зв'язку з чим негативно сприймають ідею збільшення спрямованості на задоволення внутрішніх потреб (на прикладі запропонованого кластера енергетичного машинобудування) за відсутності гарантій наявності реального, а не потенційного попиту на продукцію, що буде вироблятися;

- майже відсутність форм кооперації між регіональними підприємствами;

- відсутність налагодженого партнерства між органами влади та підприємницьким сектором, що не сприяє формуванню кластерів через те, що на початкових етапах лише ринкової необхідності недостатньо, має бути наявними ще й владна підтримка розвитку кластерних відносин;

- відсутність задокументованих пропозицій в напрямі підтримки кластерних ініціатив, адекватної політики, яка б сприяла реалізації кластерної концепції та відсутність методичної й організаційної бази, яка б мала допомагати підприємцям в їхньому бажанні об'єднатися у кластер.

Вважаємо, що проведення за допомогою та безпосередньою участю місцевих органів влади круглих столів, конференцій, нарад з кластерної тематики із залученням провідних науковців та представників різноманітних підприємств регіону для розповсюдження

інформації щодо сутності кластерів та популяризації ідеї кластерних об'єднань як умови успішного економічного розвитку підприємств регіону серед широких верств населення сприятиме подоланню недовіри та не сприятливого ставлення до ідеї створення кластерів, а в майбутньому активізує початок процесів кластеризації у регіоні. На наш погляд, найбільш перспективним є створення кластерних структур за наступними напрямками економічної діяльності:

Металургійний кластер на базі металургійних підприємств та наукових інститутів регіону. До провідних підприємств регіону, які доцільно залучити до участі у кластері відносяться ВАТ «ЗМК Запоріжсталь», ПАТ «Дніпроспецсталь», ПАТ «ЗалК», ПАТ «Укрграфіт», ПАТ «Завод алюмінієвої катанки», ПАТ «Запорізький завод феросплавів». Мета об'єднання – виробництво широкого асортименту металургійної продукції з орієнтацією на використання місцевої сировинної бази.

Автомобільний кластер на базі ПАТ з іноземними інвестиціями «ЗАЗ», ЗАТ «ІВЕКО – Мотор Січ», ПАТ «Запорізький автомобільний завод». Об'єднання у кластер дозволить збільшити обсяги виробництва продукції, зменшити витрати виробництва, збільшити прибуток з перспективою поступового переходу на розроблення й виробництво власних автомобілів.

Кластер енергетичного машинобудування на базі ПАТ «Запоріжтрансформатор», ПАТ «Перетворювач», ПАТ «Завод малогабаритних трансформаторів», ПАТ «Завод високовольтної апаратури», ПАТ «Завод надпотужних трансформаторів», між яким сьогодні наявна взаємодія у напрямі виконання замовлень між собою. Мета створення кластера – проведення комплексної заміни застарілого обладнання у секторі виробництва й передачі електроенергії, а також проведення заходів з модернізації й реконструкції підприємств промислового сектору регіону, а також житлово-комунального господарства.

Харчові кластери, у тому числі й на базі молочних заводів, які на даний момент не працюють, але мають потенціал та досвід роботи, а також сільськогосподарських підприємств з розведення великої рогатої худоби. Діяльність цих кластерів перш за все повинна бути спрямована на відновлення виробництва продукції з молока та виробництва м'яса і м'ясних продуктів зі свинини та яловичини. Необхідність створення даних кластерів обумовлена тим, що у регіоні зафіксовано падіння обсягів виробництва за основними видами тваринницької продукції – виробництво м'яса у січні-

травні 2015 року порівняно з таким же періодом 2014 р. знизилася на 6,7 %, скорочення виробництва молока з початку 2015 р. порівняно з таким же періодом минулого року склало 2,8 %. Зазначимо, що за напрямом харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів в області працюють такі провідні підприємства України, як Запорізький масложиркомбінат, Запорізький та Мелітопольський м'ясокомбінати.

Кластери легкої промисловості за участю взуттєвих та швейних підприємств, кооперація між якими сьогодні відсутня, а також підприємств з виготовлення тканини, фурнітури, ниток, підприємств з виготовлення швейного обладнання та спеціалізованих у цьому напрямі начальних закладів. Об'єднання у кластер дозволить здійснити поступовий перехід на використання власної сировини, знизити витрати, підвищити прибутки. А також, у перспективі можливе налагодження взаємодії з підприємствами харчового кластера з метою організації обробки шкур та виробництва з них шкіряних виробів замість імпорту шкіряної сировини, яке ми маємо на сьогодні.

Будівельні кластери за участю місцевих підприємств, які мають перспективу розвитку та зростання у зв'язку з необхідністю задоволення потреб мешканців регіону у ремонті існуючих приміщень та у новому житлі. Перспективність будівельних кластерів також обумовлюється тим, що, показник введення в експлуатацію житла в Україні (без урахування окупованого Криму) у 2014 р. порівняно з 2013 р. знизився на 13,2 % до 9741000 м².

Туристичний кластер, за участю підприємств, які надають туристичні, рекреаційні, оздоровчі, санаторно-курортні та розважальні послуги. Переваги Запорізького регіону при створенні зазначеного кластера пов'язані з географічним розташуванням регіону, природно-кліматичними умовами та рекреаційно-курортними ресурсами, які максимально сприяють розвитку курортно-туристичної діяльності (сприятливий клімат, джерела мінеральної води, лікувальні грязі, тепле море), а також історико-культурною спадщиною – до державного реєстру нерухомих пам'яток національного культурного надбання України занесені вісім пам'яток археології, три пам'ятки історії та три заповідники.

Транспортні кластери, враховуючи те, що розвиток транспортного комплексу є важливим напрямом соціально-економічного розвитку Запорізького регіону. Основою цих кластерів можуть бути чисельні АТП, які об'єднують зусилля для забезпечення безперебійних вантажних й пасажирських перевезень, включаючи

кластер водного (морського та річкового) транспорту й наземного (залізничного, автомобільного) транспорту.

На сьогодні між автотранспортними підприємствами немає кооперації, а основною проблемою є зношеність транспортних засобів, технічний стан яких не відповідає сучасним вимогам (фізичний знос сягає 85 %) та відсутність коштів на їх оновлення. Об'єднання у кластер дозволить поліпшити результати діяльності, збільшити пропозицію на ринку транспортних послуг, підвищити якість обслуговування, знайти кошти на транспорт сучасними засобами з перспективою збільшення обсягів обслуговування як національних, так іноземних замовників та пасажирів. Кластер морепродуктів Азовського моря, актуальний через необхідність відновлення власної бази з рибної ловлі. Зазначимо, що після розпаду Радянського Союзу морська інфраструктура поступово занепадала, зараз рибу не розводять й не випускають у море, при цьому, залишки господарств з рибної ловлі зазвичай займаються браконьєрським ловом риби. Це призводить до підриву та знищення морських ресурсів. В свою чергу це обумовлює необхідність створення кластера, який об'єднає залишки риболовних підприємств з науковими закладами відповідного профілю, з метою відновлення розведення й вирощування малька, риби та інших морепродуктів.

До усіх кластерів повинні залучатися науково-дослідні інститути; навчальні заклади, зокрема ЗНУ, ЗНТУ, ЗДІА, КПУ тощо; банківські установи. Кожному з учасників кластера для досягнення максимально ефективних результатів від реалізації кластерного проекту необхідно здійснити певний перелік дій. Визначення необхідних дій та результати, що можуть бути отримані кожним з учасників кластера наведено у таблиці 2.2.2. Усім кластерам пропонується надати статус регіональних з подальшою перспективою розширення меж до міжрегіональних з поступовим виходом на загальнонаціональні масштаби. Відзначимо, що процес кластеризації підприємств на території Запорізького регіону сприятиме:

- постійному залученню нових підприємств для розширення спільної діяльності з ціллю виконання виробничих завдань;
- зростанню кількості робочих місць;
- зростанню фонду заробітної плати (ФЗП), купівельної спроможності;
- зростанню надходжень до бюджетів усіх рівнів;
- зростанню споживчого попиту у зв'язку із збільшенням кількості працюючих і зростанням ФЗП тощо.

Таблиця 2.2.2

**Аналіз необхідних дій та можливих результатів
від реалізації кластерного проекту**

Необхідно здійснити	Отримані результати
1. Фінансовий сектор (банки)	
Надання фінансових ресурсів	Участь у перспективному проєкті; прибуток; отримання більшої надійності вкладу фінансових ресурсів у межах кластера; можливість виходу на нові ринки разом з кластером
2. Підприємницький сектор	
Заходи з модернізації та реконструкції; виробництво необхідного обладнання на замовлення; об'єднання зусиль у конкуренції; зниження цін для учасників проєкту, надання взаємної підтримки	Збільшення випуску продукції; підвищення завантаження обладнання; більш ефективне використання ресурсів, освоєння нових ринків, нової продукції; можливість отримання кредитів за зниженими ставками (у т.ч. міжнародних); отримання нових технологій, знань, досвіду; можливість перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу; можливість зниження цін для учасників проєкту, підвищення конкурентоспроможності.
3. Науково-дослідний сектор	
Розробка нових технологій, дослідження, інновації, генерування ідей, розробка нової продукції на замовлення учасників	Участь у масштабному економічному проєкті; отримання замовлень; можливість виходу на нові ринки
4. Сектор освітніх послуг (ЗНУ, ЗНТУ, ЗДІА, КПУ та ін.)	
Підготовка кадрів на замовлення учасників проєкту; розробка та здійснення спеціальних програм з підготовки, перекваліфікації та підвищення кваліфікації	Можливість отримання додаткових доходів від виконання замовлень учасників кластера
5. Держава та її органи	
Надання пільг, преференцій, створення необхідних умов діяльності, бізнес-клімату, законодавства, інфраструктури	Реалізація масштабного економічного проєкту; збільшення податкових надходжень; створення додаткових робочих місць; поживавлення споживацького попиту

При цьому самі підприємства – учасники кластерного проєкту можуть отримати наступні переваги:

– збільшення обсягів випуску та збуту продукції, зменшення її собівартості;

- збільшення можливостей для залучення інвестицій (державних та іноземних), грантів, субсидій, кредитів за рахунок об'єднання дій та збільшення масштабів діяльності;

- полегшення доступу та обміну наявними знаннями, ідеями, розробками, технологіями, що здатне здійснити позитивний вплив на конкурентоспроможність кожного з підприємств, ефективність діяльності, якість продукції;

- можливе поглиблення спеціалізації – часткова або повна передача окремих видів виробництва тим підприємствам, що мають можливості робити їх більш краще або дешевше;

- можливість отримання замовлень (за рахунок внутрішньої кооперації) на розробку або виробництво продукції, комплектуючих виробів для поточних потреб учасників проекту;

- створення можливості комбінування, більш раціонального використання ресурсів, факторів виробництва та залучення капіталу (наприклад, поліпшення умов залучення капіталу за рахунок збільшення масштабів діяльності);

- можливість об'єднання компонентів виробничого процесу з метою економії ресурсів (наприклад, спільне використання наявних людських та виробничих ресурсів й технологій, спільні дослідно-конструкторські розробки), а також створення можливостей для проведення широких спільних маркетингових досліджень та рекламних компаній;

- зменшення витрат на дублювання операцій між партнерами

- створення нових робочих місць;

- освоєння спільно з іншими учасниками нових видів продукції та можливість виходу на нові ринки збуту з подальшою перспективою у напрямку зовнішньоекономічного представництва;

- збільшення доходів усіх учасників, інтегрованих у єдиний ланцюжок створення додаткової вартості кластера;

- можливість розподілу ризиків і витрат при реалізації нових проектів (розробка нових технологій, продуктів) між усіма учасниками.

Відзначимо, що можливе скорочення витрат і збільшення продуктивності досягається за рахунок спільного використання наявних ресурсів учасниками кластера, при цьому може відбуватися оптимізація використання ресурсів завдяки більш повній загрузці виробничих потужностей або використанню тих ресурсів, що раніше не були задіяні (у тому числі й для розвитку нових сфер діяльності, виробництва нової продукції, надання нових послуг). В

свою чергу це сприяє збільшенню прибутків від зростання ефективності використання активів та економії за рахунок масштабу від зростання проценту ресурсів, які спільно використовуються кількома учасниками кластера.

Серед можливих джерел фінансування кластерних проєктів на території Запорізької області можна запропонувати наступні:

1. Відрахування підприємств на екологію.
2. Кошти у межах пропонованого цільового збільшення податків і штрафів з підприємств – забруднювачів оточуючого середовища (що вже застосовується в умовах світової практики).
3. Бюджетні кошти на реформу ЖКГ;
4. Кредити вітчизняних банків, залучених до співпраці з кластером на умовах надання більш низької облікової ставки в обмін на значне збільшення обсягів кредитування;
5. Державні субсидії, пільги, податкові знижки;
6. Частина прибутку учасників кластеру після досягнення ними узгодженого з владою рівня рентабельності.

Висновки. Кластерна модель є найбільш ефективною в сучасних умовах, оскільки, у межах кластера висока додана вартість та робочі місця створюються, насамперед, завдяки виробництву конкурентоспроможної продукції. Крім того, в умовах обмеженості фінансових ресурсів, недостатніх рівнів виробництва, низької конкурентоспроможності продукції, відсутності чіткої стратегії діяльності за яких підприємства поодиночі не спроможні генерувати та впроваджувати інновації (техніку, технології, продукцію), створення кластера виступає поштовхом до активізації інноваційної діяльності шляхом максимального об'єднання наявних ресурсів (виробничих, інформаційних, фінансових).

Підкреслимо, що кластери здатні залучати у поле своєї діяльності усі наявні ресурси регіону, підвищуючи при цьому зайнятість, а, отже, і рівень життя населення у регіоні. Отже, слід узагальнити, що саме шляхом створення кластерів за найбільш перспективними напрямками економічної діяльності Запорізький регіон отримає можливості розвивати власні детермінанти конкурентних переваг до того рівня, який забезпечить досягнення високої конкурентоспроможності регіональним підприємствам, а також обумовить спрямованість на довгострокове інтенсивне економічне зростання Запорізького регіону в цілому.

2.3. Соціальний капітал регіонального кластеру

На основі аналізу наукових праць зарубіжних і вітчизняних вчених, присвячених конкурентоспроможності регіонів, можна стверджувати, що основними її детермінантами на сьогодні вважаються кластери, людський капітал та інновації, які тісно взаємопов'язані. У кластерах створюються найсприятливіші умови для реалізації людського капіталу та інновацій, що, у свою чергу, забезпечує високі економічні і соціальні результати цих утворень, а також територій, на яких вони розміщуються¹.

Хоча концепція кластерів існує вже досить довго, «кластер» має різні значення в різних куточках Європи. Кластери варіюють від малих і середніх мереж (МСП) в обмежених географічних зонах до «мегакластерів» в Данії або Фінляндії, що представляють величезну частину економіки.

Концепція «кластеру» використовується у різноманітних бізнес-структурах: національній, регіональній; кластери, що виходять за межі кордонів, промислові або виробничі системи та інноваційні системи. Вони також використовується у різноманітних цілях: підвищують конкурентоздатність МСП, проводять допоміжні колективні дослідження, раціоналізують всю промисловість, впроваджують системи управління навколишнім середовищем. Хоча існує багато визначень, більшість з них поділяють ідею близькості, мережі та спеціалізації².

Найбільш вживаним визначенням кластеру є визначення Майкла Портера: «Кластери – це географічно близькі групи взаємопов'язаних компаній та асоційованих установ в окремій галузі, що пов'язані спільними технологіями та навичками. Вони звичайно існують в географічній зоні, де комунікації, логістика та людські ресурси є легкодоступними. Кластери звичайно розміщуються в ре-

¹ Дегтярьова І. О. Наукові та практичні аспекти застосування кластерного підходу в управлінні конкурентоспроможністю регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1204>

² Посібник з кластерного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbook_Ukr.pdf

гіонах, а іноді – в окремому місті»¹. Портер визначає кластер як «систему взаємопов'язаних фірм та організацій, значимість якою як цілого перевищує просту суму складових частин». Дослідження показують, що переваги кластера більшою мірою виявляються, коли родинні і підтримуючі фірми сконцентровані географічно в одній місцевості. Незважаючи на бурхливий розвиток протягом останнього десятиліття інформаційних технологій, великі можливості оперативного інформаційного обміну між компаніями, територіальна ознака кластера не втрачає своєї актуальності й до сьогодні, оскільки особливе значення в кластерному об'єднанні мають регулярні неформальні зв'язки, можливі лише в умовах територіальної близькості.

Портер вважає, що конкурентоспроможність країни слід розглядати через призму міжнародної конкурентоспроможності не окремої її фірми, а саме кластерів – об'єднань фірм різних галузей, причому, принципове значення має здатність цих кластерів ефективно використовувати внутрішні ресурси.

На думку М. Портера, необхідно підтримувати розвиток усіх без винятку кластерів, тому що неможливо передбачити, який кластер буде розвиватися швидше, а який повільніше. Тому політика уряду, при якій допомога надається тільки тим кластерам, які мають у даний час високі темпи розвитку, є помилковою. У той же час він відзначає, що умови для створення конкурентної переваги краще тоді, коли фірми, що працюють в одній певній галузі, географічно сконцентровані. Географічна концентрація фірм у М. Портера отримала назву «промисловий кластер»².

Його соратник, М. Енрайт ввів поняття «регіональний кластер». Цим самим він підкреслює, що конкурентні переваги створюються не на наднаціональному або національному рівні, а на регіональному, де головну роль відіграють історичні передумови розвитку регіонів, різноманітність культур ведення бізнесу, організації виробництва та отримання освіти. Регіональні кластери є обмеженими географічними зонами з достатньо великим числом фірм та працівників у малому колі суміжних промислових секторів.

¹ Портер М. Конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. О. Л. Пелявского, А. П. Уриханяна, Е. Л. Усенко [и др.] ; под ред. Я. В. Заблоцкого, М. С. Иванова, К. П. Казаряна [и др.]. – М. : Вильямс, 2005. – 608 с.

² Організаційні форми управління інноваційними кластерами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.dknii.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/images/Org_formy_upravl_klast.pdf

Відомий американський дослідник промислових і регіональних кластерів М. Сторпер також є прихильником політики розвитку конкурентних переваг країни за допомогою формування регіональних кластерів. Його схема ідеального розвитку регіонального кластера включає шість стадій:

1) утворення фірм-піонерів на основі місцевих специфічних традицій виробництва;

2) поява системи спеціальних постачальників, обслуговуючих фірми, і спеціалізованого ринку робочої сили;

3) утворення нових організацій (часто урядових) для надання підтримки фірмам, що працюють в кластері;

4) залучення в кластер зовнішніх вітчизняних, а потім і іноземних фірм, висококваліфікованої робочої сили як стимулів для організації нових кластерів;

5) створення неринкових активів між фірмами, які стимулювали б дифузію інновацій, інформації та знань;

6) період занепаду кластера, через ситуацію, коли кластер вичерпав свій інноваційний потенціал, а закритість кластера не дозволяє йому черпати інновації із зовнішнього ринку.

У 2002 р Європейська комісія зі спостереження за розвитком малих і середніх підприємств провела дослідження 34 кластерів, розташованих в 17 європейських країнах, з тим щоб визначити напрямки кластерної політики в ЄС (табл. 2.3.1). З'ясувалося, що наукомісткі кластери в основному молоді – до 20 років, традиційні кластери мають вік до 100 років¹. Більшість обстежених кластерів мають недавнє походження. Заснування кластерів відноситься до моменту появи у відповідному секторі та регіоні територіальної концентрації взаємозалежних фірм. Тільки п'ять кластерів виникли до 1940 р., вісім – з 1940 по 1970 рр., тоді як 20 кластерів – після 1970 р. Багато з кластерів з'явилися в «постфордиський» період, коли методи виробництва характеризувалися гнучкою спеціалізацією та місцевими мережами дрібних і середніх підприємств (МСП).

Наукомісткі кластери також виникли порівняно недавно. Об'єднані в них підприємства, як правило, базуються на нових техно-логіях і знаннях, дослідженнях університетів і науково-дослідних інститутів.

¹ Організаційні форми управління інноваційними кластерами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://old.dknii.gov.ua/?q= system/files/sites/default/files/images/Org_formy_upravl_klast.pdf](http://old.dknii.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/images/Org_formy_upravl_klast.pdf)

Таблиця 2.3.1

Перелік регіональних кластерів

Країна	Назва кластера (Н – наукомісткі, Т – традиційні)
Австрія	Кластер у Відні (Н) «Біотехнологія й молекулярна медична наука», кластер «дерев'яні меблі» Верхня Австрія (Т)
Бельгія	Мультимедійна Долина Фландрії (Н), фламандська обробка пластмас (Т)
Данія	Кластер зв'язку в північній частині півострова Ютландія (Н), Хернінг-Ікаст (текстильні підприємства й швейна промисловість (Т))
Фінляндія	Технологічний кластер у Дзигу (Н), суднобудування в Турку (Т)
Франція	Іври Гренобль (біотехнології), Іври (Н), Технологічна Долина (різьборізання та механіка), Верхня Савоя (Т)
Німеччина	Хімічна промисловість, Північна Рурська область (Н), Корпоративна інформаційна система, Нижня Саксонія (Н), кластер ЗМІ, Північний Рейн-Вестфалія (Т)
Ліхтенштейн	Фінансові послуги (Т)
Ірландія	Дублінський Кластер програмного забезпечення (Н), обробка галузь молочної промисловості (Т)
Греція	Індустріальний Район Волос (різна продукція металообробки, включаючи машинобудування та харчові продукти) (Т), індустріальний район Хераклеона (харчові продукти, корисні нерудні копалини) (Т)
Італія	Біомедичний кластер в Емілії-Романьє (Н), кластер оптичної промисловості в Белуно (Т)
Люксембург	Інформаційна система пошуку та класифікації CASSIS (інформаційні технології й консультування дрібних і середніх підприємств із питань бізнесу в області Інтернет-комерції) (Н), «Синергія» (різні галузі промислового устаткування) (Т)
Нідерланди	Долина Домель (інформаційні технології та зв'язок), Айндовен/Хелмонд (Н), Коношип (суднобудування), Фрісланд і Гронинген (Т)
Норвегія	Електронна промисловість у Хортене (Н), суднобудування в Саннмере (Т)
Португалія	Кластер взуттєвої промисловості, територіально зосередженої в північних і центральних частинах країни (Т), виробництво (ливарних) форм у Лейрії (Т)
Іспанія	Кластер верстатобудування в Басконії (Н), взуттєва промисловість у Донесе Вінаполо (Т)

Якщо половина з традиційних кластерів була створена до 1970 р., то з наукомістких чотири кластери з'явилися до 1970 р. і

дев'ять – після 1970 р. Що стосується розміру, то приблизно 2/3 регіональних кластерів поєднують менше 200 фірм. У більшості кластерів в основних секторах працюють більше 2 тис. службовців, включаючи місцевих постачальників і субпідрядників, і в половині кластерів зайнято від 2 до 10 тис. осіб. Таким чином, різноманіття кластерів визначається, у першу чергу, їхньою промисловою приналежністю, строками існування та розмірами.

Розуміючи стратегічну важливість кластерних утворень для розвитку країн і регіонів, в основу регіональних програм ЄС на період 2007–2013 рр. покладено саме кластерний підхід, причому це стосується не тільки урбанізованих територій, а й і сільських.

Усі рішення в ЄС щодо регіонального розвитку приймаються з урахуванням переваг кластерного підходу і стосуються процесів різноманітної кооперації. Активне стимулювання інноваційного розвитку стає пріоритетним в рамках регіональної політики ЄС. Для цього використовуються його регіональні фонди та інші фінансові інститути. До числа основних інструментів такої політики належать:

- сприяння розвитку високотехнологічних компаній та залученню і розміщенню в межах ЄС високотехнологічних виробництв;
- підтримка освоєння нових видів технологій; створення наукових і технологічних парків;
- заохочення розвитку мереж і кластерів, що проявили високу конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- практична реалізація концепції технологічних платформ.

Незважаючи на те, що економічні кластери є досить новим явищем в Україні, завдяки численним перевагам, які надає співпраця та організація господарської діяльності такого роду, вони активно розвиваються в багатьох регіонах країни. Піонером кластерного розвитку став Подільський регіон України, а саме Хмельницька область, де вперше в Україні виникли кластери в сучасному розумінні. На сьогодні в області працює шість кластерів: швейний, туристичний, будівельний, харчовий, продовольчий і сільського туризму.

З 1998 по 2006 роки сфера розвитку економічних кластерів в Україні суттєво розширилася. До Поділля в подальшому приєдналися й Івано-Франківська область, де сьогодні діють кластери туризму та декоративного текстилю; Черкаська область з кластером транспортних перевезень; Житомирська – кластер добування та переробки каменю; Полтавська область – кластер з виробництва еко-

логічно чистої продукції, Одеська область – винний кластер; Харківська область – машинобудівний кластер та Рівненська область – кластер з деревообробки¹.

Закордонні економісти характерною особливістю кластерів вважають їхню спрямованість на розробку та виробництво конкурентоспроможної продукції, яка може бути експортована за кордон чи, в окремих випадках, за межі регіону. Тобто вони наголошують, що кластеру не притаманна орієнтація на внутрішнього споживача.

У кластер можуть входити в якості його учасників (або партнерів): фінансові установи, інвестиційні й консалтингові компанії, центри стандартизації, навчальні й наукові заклади, юридичні, аудиторські, бухгалтерські, маркетингові фірми, профільні асоціації, торгово-промислові палати, громадські організації, органи ЗМІ тощо, які забезпечують різноманітну підтримку, проводять відповідні дослідження та навчання.

Кластери в обов'язковому порядку формуються й розвиваються за підтримки місцевих органів влади й самоврядування. Завдяки цьому, кластер зможе вирішувати у владних структурах питання поліпшення умов діяльності і захист інтересів своїх учасників.

Діяльність кластера регулюється Радою кластера, до складу якої входять по одному представнику (керівникові) від кожного учасника. Рішення Ради кластера приймаються на кожному засіданні Ради.

Кластер у своїй діяльності керується:

– «Угодою про співробітництво в рамках кластера», що не несе матеріальних зобов'язань між учасниками кластера, але визначає принцип єдиної виробничої культури та моральних правил у взаєминах між учасниками кластера. Вся господарська діяльність між учасниками кластера (зобов'язання й відповідальність сторін) будуються на окремих госпдоговорах;

– «Рекомендаціями зі створення та функціонування кластеру», що відображає основні принципи організації створення та діяльності кластера, а так само регулює право представництва кожного з Учасників кластера в процедурі прийняття загальних рішень.

М. Енрайт запропонував розглядати чотири типи кластерної політики, що відрізняються механізмами її проведення:

¹ Савченко В. Формування кластерів у регіонах на сучасному етапі / В. Савченко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4.

1) каталітична кластерна політика – уряд зводить зацікавлені сторони (наприклад, приватні компанії та дослідницькі фірми) і надає їм невелику фінансову підтримку;

2) підтримуюча – каталітична політика держави доповнюється значними інвестиціями в інфраструктуру регіонів (в освіту, професійне навчання, маркетинг та ін.), що створює сприятливе середовище для розвитку кластерів;

3) директивна – підтримуюча функція держави здійснюється в рамках програм трансформації спеціалізації регіонів за допомогою розвитку кластерів;

4) інтервенціоністська – уряд активно формує спеціалізацію кластерів і за допомогою трансфертів, субсидій, адміністративних обмежень або стимулів контролює діяльність фірм у кластерах.

Ініціаторами кластерної політики можуть бути не тільки державна влада, а й об'єднання підприємців, що пропонують реалізацію програми стимулювання розвитку кластерів в певних регіонах. Такі програми отримали назву «кластерна ініціатива».

Новозеландець А. Фукс-Вільямс запропонував наступну схему дії менеджера кластерної ініціативи: пояснення доречності кластера в регіоні; ідентифікація кластера; початковий аналіз; формування команди; визначення бажаного результату; складання плану досягнення бажаного результату; складання плану негайних дій; початок кластерної ініціативи; формалізація розвитку кластера; удосконалення плану розвитку кластера; оцінка розвитку кластера; функціональне з'єднання кластера з іншими кластерними ініціативами. Слід також зазначити, що у структурі кластера створюються як формальні, так і неформальні відносини та взаємодії між його учасниками, тобто створюється соціальний капітал кластера.

Саме географічна близькість, характерна для кластерів, на наш погляд, спрощує рух соціального капіталу, збільшуючи довіру і можливість ділитися інформацією, що створює особливі умови для поширення, передачі та обміну знаннями в даній структурі.

Основними учасниками кластерного розвитку, а так само творцями і користувачами інформаційних потоків усередині кластера є компанії (підприємці), що входять в кластер.

Освітні установи також відіграють велику роль і є важливим каталізатором НДДКР та інновацій в процесі кластерного розвитку. До інших важливих учасників кластера можна віднести фі-

нансові організації, такі як венчурні компанії, і організації, які надають різні бізнес послуги¹.

Важливу роль у розвитку кластера відіграють місцеві органи влади, інститути розвитку та інші інститути та організації, які можуть сприяти розвитку кластера. Ключовими функціями органів влади у формуванні кластерних структур є:

- оцінка перспективності кластерних об'єднань та розробка ефективних управлінських технологій стимулювання їх розвитку;
- ініціативи, посередництво та участь у діяльності щодо залучення потенційних учасників кластера до продуктивного діалогу, їх кооперації;
- виконання функцій координатора на перших етапах формування кластерних структур;
- стимулювання розвитку кластерних об'єднань, у тому числі інвестування в інфраструктуру та реалізацію людського і соціального капіталу.

На сучасному етапі головна роль держави та її органів у розвитку кластерів в Україні полягає у розробці механізмів стимулювання різноманітної кооперації в регіонах: між підприємствами, науковими та освітніми установами, громадськістю, регіональними органами публічної влади та іншими суб'єктами з метою встановлення довготривалого партнерства. І тільки при активній взаємній участі всіх членів кластер може розвиватися і зміцнюватися. Саме цю сполучну роль і виконує соціальний капітал.

Соціальний капітал – це ресурс соціальної спільності, укладений в мережі внутрішніх і зовнішніх зв'язків, які утворюються на основі довіри, репутації, позитивних очікувань, і забезпечує отримання корисного результату, перетвореного в інші форми капіталу.

Таким чином, можна говорити, що соціальний капітал створює умови для обміну знаннями всередині кластера, що сприяє переходу кластера на інноваційну стадію розвитку.

Саме соціальний капітал, що створює умови для ефективного обміну знаннями в кластері і їх створення, представляється нам найбільш важливою перевагою кластера². Співпраця та обмін

¹ Галынчик Т. А. Роль социального капитала в структуре кластерного предприятия / Т. А. Галынчик, М. П. Вакорин // Вестник экономики, права и социологии. – 2011. – № 4.

² Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 1999. – 568 с.

знаннями істотно збільшує загальну конкурентоспроможність кластера, так як нові ідеї, бізнес-процеси і технології стають в кластері доступними для всіх його учасників, які, у свою чергу, прагнуть застосовувати й удосконалювати отримані знання, створюючи нові конкурентні переваги, відповідно, збільшуючи конкурентоспроможність кластера в цілому.

Наявність соціального капіталу в кластері забезпечує синергетичний ефект. Отже, кластер як стійке партнерство взаємопов'язаних підприємств, установ, організацій, окремих осіб може мати потенціал, який перевищує просту суму потенціалів окремих складових, тобто може мати свого роду синергетичний ефект. На жаль, на даний момент не існує єдиної точки зору з приводу того, яким чином здійснювати кількісний розрахунок рівня соціального капіталу.

Існує три основні методи вимірювання соціального капіталу ¹:

- 1) метод, заснований на радіусі довіри (або «метод Фукуями»);
- 2) індексно-рейтинговий метод;
- 3) метод Світового банку (SOCAT).

Під «методом Фукуями» мається на увазі ступінь поділу норм і цінностей в рамках певних соціальних груп. Таким чином, підкреслюється неоднорідність соціального капіталу в окремих спільнотах. У багатьох джерелах, що посилаються на праці Фукуями, зустрічається наступна формула для розрахунків:

$$SC = ((1/rn) \cdot rp \cdot c \cdot n) 1 \dots t,$$

де rn – радіус недовіри, який розуміється як оцінка діяльності групи ззовні; rp – радіус довіри; c – поправочний якісний коефіцієнт, що визначає міру єдності і внутрішні зв'язки існуючих груп; n – число груп в громадянському суспільстві; t – функція часу.

Індексно-рейтинговий метод вимірювання соціального капіталу пов'язаний із використанням готових показників, що безпосередньо або опосередковано впливають на довіру і зміцнення зв'язків у суспільстві. Серед міжнародних джерел відзначимо індекс процвітання країн світу, індекс сприйняття корупції і індекс довіри Trust Barometer.

¹ Стебаков А. А. Методы измерения уровня социального капитала в России и за рубежом / А. А. Стебаков // Известия Саратовского университета. Нов. Сер. Сер. Экономика. Управление. Право. – 2014. – Т. 14. – Вып. 2, ч. 2.

Індекс процвітання країн світу Інституту Legatum (The Legatum Prosperity Index, LPI) – це комбінований показник, який вимірює досягнення країн світу з точки зору їх благополуччя і процвітання. Випускається з 2006 р. британським аналітичним центром The Legatum Institute (підрозділ міжнародної інвестиційної групи Legatum). Мета дослідження – вивчення суспільного благополуччя і його розвиток в глобальному масштабі.

Індекс складається на основі 79 показників, об'єднаних у восьми категоріях, які відображають різні аспекти життя суспільства і параметри суспільного добробуту: 1. Економіка; 2. Підприємництво; 3. Управління; 4. Освіта; 5. Охорона здоров'я; 6. Безпека; 7. Особисті свободи; 8. Соціальний капітал (Індекс процвітання).

Індекс сприйняття корупції (The Corruption Perceptions Index, CPI) – це глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країни світу за показником розповсюдження корупції у державному секторі. Розрахований за методикою міжнародної неурядової організації Transparency International, заснованої на комбінації загальнодоступних статистичних даних і результатів глобального опитування.

Індекс сприйняття корупції являє собою зведений індикатор, що розраховується на основі даних, отриманих з експертних джерел, наданих міжнародними організаціями. Всі джерела вимірюють загальну ступінь поширеності корупції (частотність та/або обсяг хабарів) у державному та економічному секторах і включають оцінку безлічі країн. Джерела оцінюють рівень сприйняття корупції експертами, які мешкають в даній країні, так і зарубіжними експертами, і являють собою набір опитувань підприємців, аналітиків з оцінки комерційних ризиків та фахівців по конкретних країнах з різних міжнародних організацій.

Індекс ранжує країни і території за шкалою від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (найнижчий рівень корупції) на основі сприйняття рівня корумпованості державного сектору.

Глобальне дослідження Trust Barometer проводиться компанією Edelman з 1999 р, з кожним разом розширюючи свою географію. Основна мета даного дослідження – визначення рівня довіри до різних суспільних інститутів, таких як держава, бізнес, ЗМІ, громадські організації, релігійні установи, а також джерела інформації.

Результати Trust Barometer традиційно викликають великий інтерес в ділових колах країн Заходу і останні кілька років представлені на Всесвітньому економічному форумі в Давосі. Ці дані

продовжують загальний тренд, представлений вище індексами соціального капіталу та сприйняття корупції.

Дослідження Світового банку в області соціального капіталу відносяться до кінця XX – початку XXI ст. В 2001 р. було зроблено інструмент оцінки соціального капіталу SOCAT (Social Capital Assessment Tool). Дослідження проводиться за шістьма групами показників:

- групи та мережі – щільність і різноманітність груп і мереж, демократичність їх функціонування, зв'язок з іншими групами;
- довіра в сім'ї і соціальних мережах, а також довіру до іноземців, до органів управління;
- колективні дії;
- соціальна єдність;
- інформація та комунікації;
- участь у прийнятті рішень і політичних діях.

Як висновок слід зазначити, що жодна з представлених методик не є загальновизнаною. Запропонований індексно-рейтинговий метод має найбільше охоплення різних показників, пов'язаних з рівнем соціального капіталу. Однак дискусія на тему того, що краще обирати для основи дослідження залишається відкритою.

Соціальний капітал створюється, з одного боку, за рахунок чітко прописаних обов'язків і правил, а з іншого – за рахунок взаємності і довіри серед учасників, що сприяє формуванню спільних цінностей. Довіра, у свою чергу, створює джерело конкурентних переваг і розвитку у внутрішньому середовищі кластерів – співробітництво, яке базується на тривалих формальних і неформальних відносинах, по-перше, між суб'єктами у сфері схожих інтересів (інноваційного розвитку, інвестиційної діяльності, освіти, маркетингових досліджень і збуту, захисту від зовнішніх конкурентів та ін.) – мережеве співробітництво, по-друге, між суб'єктами кластеру та регіональними органами державного управління – державно-приватне партнерство (ДПП)¹.

Умовою реалізації мережевого співробітництва є створення ділових співтовариств у формі некомерційних організацій, які являють собою своєрідний форум для встановлення відносин з такими групами суб'єктів: партнерами, конкурентами, державними установами, іноземними інвесторами, міжнародними організаціями.

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

ДПП є інституційним і організаційним альянсом між державою і бізнесом з метою економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності організацій, регіональної і національної конкурентоспроможності. Таким чином, необхідність існування неформальних відносин у соціальному капіталі не дозволяє створити його штучно.

Висновки. На сьогодні інтерес до кластерів постійно зростає, оскільки в умовах ринкового господарства вони дійсно стали рушійною силою виробництва в компаніях, що є їх учасниками. Україні як одній з найбільших європейських держав у програмах розвитку потрібно враховувати той факт, що всі країни Європи вже мають і виконують свої національні програми кластеризації. Кластер, що володіє соціальним капіталом, ретельно погоджуючи здійснювані дії за рахунок відкритого діалогу і внутрішньої прозорості, володіє можливістю зайняти вигіднішу конкурентну позицію, досягти синергетичного ефекту і, в кінцевому рахунку, домогтися стійкої конкурентної переваги.

Він може завоювати велику частку ринку завдяки низьким цінам, знизити витрати за рахунок оптимізації виробничого ланцюжка вартості створення товару, може дозволити собі витратити більше коштів на НДДКР і рекламу або підвищити рентабельність, тим самим залучаючи інвестиційний капітал. І навпаки, якщо в кластері відсутній соціальний капітал, значить, відсутні спільні цілі, немає прозорості та довіри, немає діалогу та обміну інформацією і знаннями, і, отже, співпраця в такій структурі втрачає свій сенс, а створений кластер потерпить невдачу.

На сьогодні загальними проблемами, що стримують розвиток кластерних структур в регіонах України, є такі:

- низький рівень прозорості і довіри між потенційними учасниками кластерів, у тому числі довіри до органів влади;
- відсутність достатнього досвіду державно-приватного партнерства, а також правові проблеми з його реалізації;
- недостатнє розуміння сутності кластерного підходу, його переваг та ефективності з боку органів влади та суб'єктів господарювання, а отже, і відсутність кластерних ініціатив та відповідної політики їх реалізації.

2.4. Розвиток кластерних ініціатив у харчовій промисловості Запорізького регіону

Проведено оцінювання агропромислового комплексу харчової промисловості Запорізького регіону щодо наявності потенціалу для створення кластерних об'єднань підприємств.

Упровадження кластерної моделі розвитку потребує відповідних умов з боку структурного та інституціонального середовищ. Умови впровадження кластерної моделі розвитку в економіку Запорізького регіону забезпечуються завдяки: великому промисловому потенціалу; значній інвестиційній привабливості; наявності природних багатств; власним енергоресурсам; високому науково-технічному потенціалу; розвиненій транспортній інфраструктурі; розвитку малого підприємництва; розвиненій банківській системі та доступності до ринків України, держав СНД, Європи та Азії.

За результатами аналізу стану створення кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості Запорізького регіону визначено наявність двох кластерних ініціатив в агропромисловому комплексі та харчовій промисловості Запорізького регіону та значний потенціал для створення кластерних об'єднань підприємств, оцінювання якого проведено за допомогою коефіцієнтів локалізації, виробництва на одну особу, спеціалізації галузей промисловості та потенціалу кластеризації. За результатами оцінювання, встановлено, що створення кластерних об'єднань можливе в чотирьох підгалузях харчової промисловості Запорізького регіону.

За результатами оцінки потенціалу кластеризації підприємств харчової промисловості обґрунтовано доцільність створення кластерних об'єднань у чотирьох підгалузях харчової промисловості Запорізького регіону, а саме: виробництво напоїв; виробництво олії та тваринних жирів; виробництво хліба та хлібобулочних виробів, виробництво молочних продуктів та морозива. Подальші дослідження довели доцільність створення та розвитку кластерних структур у молочній та хлібопекарській підгалузях харчової промисловості Запорізького регіону на основі стратегічного підходу.

Актуальність. Запорізька область є одним з найбільш технологічно розвинених регіонів України зі значним науково-технічним і виробничим потенціалом. Посідаючи п'яте місце в Україні за кількістю населення, область займає четверте місце за розміром валово-

вого внутрішнього продукту (ВВП) у розрахунку на одного мешканця. Питома вага галузей у загальному обсязі реалізації промислової продукції області за 2013 р.: виробництво та розподілення електроенергії, газу та води – 24,5 %; металургія та оброблення металу – 29,5 %; машинобудування – 19,2 %; харчова промисловість – 9,4 %; легка промисловість – 0,3 %.

Стратегічною метою розвитку підприємств харчової промисловості Запорізької області є формування такої структури, яка б відповідала наявним природно-ресурсному і виробничому потенціалам, а також забезпечувала б потреби населення регіону в продуктах харчування.

Враховуючи світові тенденції, подальше економічне зростання Запорізького регіону та досягнення стратегічної мети розвитку підприємств харчової промисловості забезпечить перехід на кластерну модель розвитку.

Проблеми створення та розвитку кластерних об'єднань підприємств, розроблення методичних підходів щодо вирішення їх дієвості привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних економістів, зокрема Б. Бергмана, Е. Фезера, М. Портера, М. Войнаренка, С. Соколенка та ін^{1, 2, 3, 4}. Велика частина проблем впровадження нової організаційно-правової форми ведення бізнесу, якою є кластерні об'єднання підприємств, пов'язана з незнанням і нерозумінням переваг цього виду організаційних інновацій керівниками підприємств харчової промисловості в Україні.

Метою дослідження є визначення напрямків розвитку кластерних ініціатив в харчовій промисловості Запорізького регіону.

¹ Bergman E.M. Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications [Electronic resource] / E. M. Bergman, E. J. Feser. – Regional Research Institute, WVU, 1999. – Mode of access: <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/chapter3.htm>

² Войнаренко М. П. Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України / М. П. Войнаренко // Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій : матеріали конф. 1–2 листоп. 2001 р. – Київ : Спілка економістів України, 2001. – С. 25–33.

³ Портер М. Международная конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

⁴ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

Привабливість Запорізького регіону для створення кластерної моделі розвитку обумовлена такою низкою факторів:

- потужний промисловий потенціал області та перспективи його зростання;
- високий ступінь орієнтації економіки регіону на експорт;
- високорозвинений науково-технічний потенціал;
- вигідне транспортно-географічне розташування, а також розвиток транспортних мереж та їх інтеграція в систему міжнародних транспортних коридорів;
- висококваліфікована робоча сила і високий рівень освіти населення;
- значно нижчий рівень заробітної плати, ніж в економічно стабільних країнах;
- розвинена банківська мережа;
- забезпечення страхування майнових, фінансових та інвестиційних ризиків інвестора у провідних страхових компаніях України та світу.

Розвитку кластерних ініціатив у Запорізькій області приділяється значна увага. У листопаді 2010 року Міжнародна фундація сприяння ринку (МФСР) разом із Союзом економістів України (СЕУ), Торгово-промисловою палатою України (ТППУ) і ПАТ «Укрімпекс» провела детальне дослідження кластерного потенціалу Запорізької області¹. На підставі проведеного дослідження запропоновано створити низку регіональних кластерів, які надалі стануть генеральним напрямом реалізації конкурентних переваг і підтримки регіональних точок зростання Запорізької області, а саме: металургійний; енергетики; машинобудівний; транспортно-логістичний; інноваційно-освітній; регіональний будівельний; регіональний кластер з перероблення відходів; регіональний швейний; регіональний агрохарчовий кластер (у його межах можливе створення кластерів: м'ясний, молочний, зерновий, садівництва та виноробства). Можливе створення кластерів: м'ясний, молочний, зерновий, садівництва і виноробства та кластер бджільництва. Саме ці кластери і формуватимуть основну виробничу спеціалізацію Запорізької області, визначатимуть її позиції в масштабах України та на світових ринках.

¹ Пути кластеризации экономики с целью повышения конкурентоспособности Запорожской области / Международная Фундация содействия рынку (МФСР). – Київ : ОАО «Укримпекс», 2010. – 162 с.

2.4. Розвиток кластерних ініціатив в харчовій промисловості Запорізького регіону

Розглянемо розвиток кластерних ініціатив в харчовій промисловості Запорізького регіону.

Харчова промисловість Запорізької області у 2013 р. налічувала 217 підприємств. Обсяг виробленої ними продукції становив 7371, 26 млн грн, або 9,4 % від загального обсягу промислового виробництва в регіоні та 3,0% від обсягу продукції харчової промисловості по Україні – 254 459,9 млн грн¹.

Виробництво основних видів харчових продуктів в Запорізькій області надано у таблиці 2.4.1.

Таблиця 2.4.1

**Виробництво основних видів харчових продуктів
у Запорізькій області, тис. т**

Основні види харчових продуктів	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
Яловичина свіжа	22,7	24,8	17,1	13,9	16,8
Свинина свіжа	13,7	13,9	14,2	16,9	10,9
Ковбасні вироби	8,5	11,4	9,9	10	11,2
Олія	454,6	515,8	690,9	697,8	531,9
Молоко оброблене рідке	13,0	20,5	18,7	32,2	35,7
Масло вершкове	3,7	5,1	2,3	4,2	2,2
Сири жирні	13,9	13,1	2,1	2,4	0,87
Продукти кисломолочні	10,7	13,7	8,9	70,8	61,03
Борошно	63,3	57,9	83,7	67,7	87,7
Крупи	2,8	2,8	1,9	1,8	2,7
Хліб та хлібобулочні вироби	69,9	71,2	75,0	71,1	68,7
Кондитерські вироби	5,3	1,3	2,4	2,1	1,3

З аналізу даних таблиці 2.4.1 видно, що виробництво яловичини у 2013 р. порівняно з 2009 р. скоротилося у 1,35 рази, виробництво свинини скоротилося у 1,25 рази, масла вершкового в 1,2 рази, сирів жирних скоротилося у 15,9 рази, круп – у 1,03 рази, хліба та хлібобулочних виробів – у 1,02 рази, кондитерських виробів – у 4,2 рази. Разом з тим, у цей період виробництво ковбасних виробів зросло в 1,3 рази, олії – у 1,2 рази, молока – в 2,6 рази, виробництво борошна – у 1,4 рази. Проте на підприємствах агрохарчової промисловості Запорізької області є серйозні проблеми, а саме:

¹ Статистичний щорічник Запорізької області за 2013 рік / за ред. В. П. Головешка. – Запоріжжя : Головне управління статистики у Запорізькій області, 2014. – 482 с.

– суттєве скорочення обсягів виробництва основних видів продовольчих товарів. За шість років, з 2009 по 2013 рр., індекс обсягів виробництва скоротився у 1,15 рази;

– на багатьох підприємствах галузі використовується застаріле обладнання та технології, і це негативно впливає на ефективність їх роботи;

– низька продуктивність у сільському господарстві області як супутньої;

– нерозвиненість інфраструктури галузі;

– продукція місцевих товаровиробників харчових продуктів у торговельних крамницях та кіосках Запорізького регіону представлена лише на 0,4 %;

– неповне використання виробничих потужностей підприємств внаслідок дефіциту сировинних ресурсів;

– труднощі зі збутом продукції внаслідок жорсткої конкуренції на ринку продовольства;

– низька купівельна спроможність населення.

Тому досягти стратегічної мети розвитку підприємств харчової промисловості Запорізької області можна тільки за умов класифікації провідних секторів харчової промисловості.

Сьогодні в Запорізькому регіоні в м. Мелітополі та Мелітопольському районі працює кластер бджільництва «Бджола не знає кордонів», в м. Запоріжжі створено проект кластера «Купуй запорізьке – обирай своє!».

Кластер «Бджола не знає кордонів» було створено у 2009 р. на території Мелітопольського району. Ініціатива ставить за мету залучити до співробітництва не лише виробників меду та іншої первинної продукції бджільництва, але й науково-дослідні установи, апітерпевтів, торговельні організації, виробників косметики, медичних препаратів та інших продуктів, де використовуються цілющі компоненти меду.

Членами кластера бджільництва стали: Запорізька обласна спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні; Асоціація платників податків України в Запорізькій області; Міжнародна фундація сприяння ринку; Мелітопольський міський виконавчий комітет; Мелітопольська райдержадміністрація; Союз бджолярів-аматорів «Бджілка»; Громадська організація «Сучасна пасіка»; НДІ зрошувального садівництва ім. М. Ф. Сидоренка УААН; НАН Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича УААН; Таврійський державний агротехнологічний університет.

Відповідно до проекту створення структурна схема кластера «Бджола не знає кордонів» складається із п'яти секторів: виробничий сектор; фінансово-банківський сектор; сектор постачання; сектор збуту; сектор сприяння.

Виробничий сектор кластера представлений безпосередньо виробниками меду як дрібними, так і великими господарствами бджолярства. У цей сектор також включено інформаційний центр, центр спільного обладнання, центр спільного виробництва та групи самопідтримки.

До процесу забезпечення виробництва залучені постачальники банок, картону, обладнання, вуликів, постачальники енергоносіїв тощо.

Забезпеченню процесу реалізації сприяють компанії гуртового продажу меду, експортні агентства, торговельні центри, а також компанії, які забезпечують маркетинг.

Створення кластера сприяло впровадженню більш інтенсивних технологій виробництва меду та розширило межі використання продукції бджільництва.

Сектор сприяння включає НДІ зрошуваного садівництва, Бердянський навчальний центр, Таврійський державний агротехнологічний університет, Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича, Старобердянське лісництво, громадські організації та об'єднання бджолярів, обласну спілку сприяння зеленому туризму, обласний центр зайнятості, обласний краєзнавчий музей, Мелітопольський міськвиконком та Мелітопольську райдержадміністрацію, туристичні агенції та ЗМІ¹.

З метою розвитку місцевих товаровиробників, збільшення частки продукції та послуг місцевих виробників на ринку Запорізької області підприємцями, представниками громадських об'єднань підприємців міста Запоріжжя впродовж 2009–2010 рр. ініційовано впровадження проекту кластерної ініціативи «Купуй запорізьке – обирай своє!», в основу якого покладено розповсюдження бренда з цією ж назвою². До складу проекту входять 22 підприємства-виробники харчових продуктів та понад 100 об'єктів торгівлі.

¹ Пуліна Т. В. Методичні підходи до створення та розвитку кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості : монографія / Т. В. Пуліна. – Запоріжжя : Акцент, 2013. – 408 с.

² Офіційний сайт проекту-руху «Купуй запорізьке – обирай своє!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.buy.zp.ua](http://www.buy.zp.ua)

Ідея створення кластера в Запорізькій області виникла у групи підприємців м. Запоріжжя та Запорізької області, ґрунтуючись на таких фактах. Понад 70 % підприємств від загальної кількості суб'єктів малого та середнього підприємництва здійснюють виробництво товарів та послуг. Представниками малого та середнього підприємництва м. Запоріжжя було проведено дослідження щодо наявності продукції місцевих товаровиробників у торговельній мережі міста. За підсумками цього дослідження було встановлено, що обсяг продажу продукції місцевих товаровиробників харчових продуктів становить лише 0,4 % в товарообігу області.

Це було викликано низьким рівнем обізнаності споживачів щодо видів продукції місцевих товаровиробників та її якості, наявністю у Запорізькому регіоні великих торговельних мереж інших регіонів (гіпер-, супермаркети), де наявна більша кількість видів продукції відповідного регіону. Крім того, чинним законодавством України не передбачені дієздатні заходи щодо підтримки місцевих товаровиробників (відсутність податкових пільг або податкових канікул, відсутність доступу до фінансово-кредитних ресурсів, відсутність пільгових кредитних ставок, складна дозвільна система та відсутність мотивації споживачів купувати продукцію місцевих товаровиробників).

Виробники харчових продуктів – учасники проекту-руху «Купуй запорізьке – обирай своє!» наведені в таблиці 2.4.2.

Мета проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!» – повернути увагу споживачів до товарів, що виробляються на території області, які не поступаються за якістю аналогам з інших регіонів. Підвищення рівня продажу конкурентоспроможної продукції місцевого товаровиробника надасть можливість створити додаткові робочі місця та збільшити обсяги виробництва.

Основні завдання проекту: збільшити кількість і якість вироблених товарів; підвищити представництво місцевих виробників харчових продуктів в запорізьких магазинах; поповнити місцевий бюджет; збільшити кількість робочих місць.

Умови реалізації проекту: наявність інтересу в місцевій громаді до підприємницької діяльності як джерела робочих місць та самореалізації; наявність у виробників бажання потрапити й закріпитися на ринку Запорізької області; розуміння владою необхідності консолідації зусиль усіх активних членів громади заради наповнення місцевого бюджету та підвищення інвестиційної привабливості регіону; наявність якісних і доступних товарів та послуг

2.4. Розвиток кластерних ініціатив в харчовій промисловості Запорізького регіону

місцевих виробників, потрібних мешканцям Запорізької області; відповідність програми вимогам зацікавлених сторін; відповідність програми цілям стратегії регіонального розвитку; відповідність програми вимогам нормативно-правових актів; наявність фінансування; наявність фахівців із маркетингу і реклами

Таблиця 2.4.2

Виробники харчових продуктів-учасники проекту-руху «Купуй запорізьке – обирай своє!»

Назва виробника	Про компанію
ТМ «Наслада»	Виготовлення та реалізація кондитерських виробів (торти, тістечка)
ТК «Овочева комора»	Гуртова, роздрібна торгівля та дистрибуція сільгосппродукції (овочі та фрукти)
ПАТ «Аква Фонтана»	Виготовлення та реалізація очищеної води за передовими технологіями
ТОВ «Агролюкс»	Переробка соняшника та виробництво очищеного соняшникового насіння
ТМ «Лускунчик-смакунчик»	Переробка соняшника та виробництво соняшникового насіння
ТОВ «Аріс»	Виробництво хлібопекарських виробів
ТМ «Пан Круасан»	Виробництво круасанів
ТОВ «АЙС Запоріжжя»	Виробництво морозива
ТОВ «Урожай»	Виробництво хліба та хлібобулочних виробів
ТМ «Крем Розет»	Виробництво тортів
ТМ «Аристократ»	Виробництво м'яса та яєць перепелів
ТМ «Дважды Два»	Виробництво напівфабрикатів
ТМ «Добра хата»	Виробництво круп
ТМ «Вільнянський маслозавод»	Виробництво, реалізація та дистрибуція молочних виробів
ТМ «Криниця»	Виробництво питної води та безалкогольних напоїв
ТМ «Альпіна»	Виробництво та дистрибуція харчових продуктів

Проект спрямований на розширення внутрішнього ринку для запорізьких виробників і підвищення довіри до місцевих магазинів як основних наповнювачів місцевого бюджету.

Підтримка місцевих товаровиробників є одним із ключових завдань Стратегії соціально-економічного розвитку Запорізького регіону до 2020 р.

У межах проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!» та за підтримки облдержадміністрації презентовані торговельні комп-

лекси, які стали учасниками проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!»: торговельний комплекс «Лік»; ЗАТ «Торговий комплекс “Бородінський”» та торговельний комплекс «Ринок “Селянський”». Презентація проекту проведена майже у всіх районах міста Запоріжжя та у містах Бердянськ, Енергодар, Мелітополь та Токмак.

Торговельні підприємства, що ввійшли до складу проекту додали до свого асортименту місцеві товари, позначивши їх спеціальними цінниками. Запорізькі товари за якістю не поступаються імпортним і ціна їх набагато нижча. Крім того, обираючи своє, кожен мешканець області допомагає розвитку економіки регіону.

Розглянемо етапи створення проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!».

Етап I – створення команди та бренда (березень–липень 2009):

- створення ініціативної групи (6 осіб);

- розробка та впровадження маркетингової стратегії проекту:

 - а) єдиний бренд (слоган, логотип);

 - б) вступ нових членів (відбір за критеріями: розмір компанії, якість продукції, що виробляється, соціальна відповідальність бізнесу);

 - в) проведення іміджевих заходів та акцій («За чисте місто», свято «Купуй запорізьке – обирай своє!» у школі № 31 м. Запоріжжя, спільна участь у різних виставках і ярмарках);

 - г) створення веб-сайту (buy.zp.ua) з метою зворотного зв'язку з покупцями;

 - д) створення і щотижнева трансляція ТВ-програми «Обирай своє» на «5 каналі» (у т.ч. за кошти обласного бюджету);

 - е) становлення партнерства із запорізькими ЗМІ (передача «Купуй Запорізьке» на радіо «Великий Луг», статті в газетах «Субота-плюс», «Міг», «Запорозька Січ», сюжети на місцевих телеканалах).

Етап II – формування стратегії об'єднання (березень–липень 2009):

- проект переростає в рух (крім нових членів, з'являються нові партнери та учасники);

- поява в Запоріжжі першого спільного біг-борду виробників харчових продуктів;

- урочисте відкриття двох перших магазинів, що приєдналися до руху (оформлення входу і єдині цінники);

- проведення промоакцій у магазинах та опитування покупців;

- аналіз опитувань споживачів у магазинах і на сайті (студенти КПУ);
- запорізькі торговельні підприємства стають партнерами руху (введення місцевих виробників в асортиментний перелік, а також розміщення плакатів руху, цінників і шелфтокерів);
- видання спільного новорічного календаря, що популяризує торгові марки проекту під загальним брендом «Купуй запорізьке – обирай своє!»;
- підписання тристороннього меморандуму про співпрацю в межах проекту між запорізькими виробниками, підприємствами торгівлі та місцевою владою.

Проекту об'єднання підприємств «Купуй запорізьке – обирай своє!» – сім років. Об'єднання підприємств знаходиться на стадії життєвого циклу організації – розгортання (обсяги виготовленої продукції збільшуються щороку на величину планової потужності підприємств).

У магазинах, які приєдналися першими та виконали всі умови договору (розмістили плакати, цінники тощо), до 30 % збільшився обсяг продажу товарів місцевих виробників, понад 65 % компаній-виробників – членів руху, повернулися до докризових обсягів продажу, на цих підприємствах збережені робочі місця та вчасно виплачується зарплата. Деякі з виробників – учасників проекту, наприклад ТОВ «Урожай», вже зараз відчувають потребу в розширенні власних виробництв.

Завдяки запровадженям в області механізмів підтримки підприємництва, пріоритетним напрямком для облдержадміністрації на сьогодні є забезпечення ділової конструктивної співпраці з підприємцями та їх об'єднаннями. Така взаємодія відбувається щомісяця на засіданнях обласної координаційної ради з питань розвитку підприємництва.

Забезпечується співпраця з регіональними галузевими радами. На регіональному рівні за ініціативою бізнесу створені та активно діють галузеві ради з питань торгівлі, послуг, сільського господарства, промисловості та виробництва харчових продуктів.

Плани кластера:

- приєднання до руху підприємств з інших сфер виробництва і послуг;
- посилення горизонтальних зв'язків;
- збільшення обсягів виробництва і продажу місцевих товарів і послуг;

- формування спільного інформаційного простору для запорізького бізнесу;
- підвищення ролі галузевих рад у питаннях захисту своїх прав та відстоюванні спільних інтересів.

Розглядаючи діяльність існуючих кластерних ініціатив, можна зробити такі висновки. Кластер «Бджола не знає кордонів» має всі формальні ознаки кластерної структури та суттєві перспективи розвитку. Проект кластера «Купуй запорізьке – обирай своє!» на часі має тільки дві складові, які свідчать про його належність до кластерної структури, а саме наявність об'єднання виробничих та торговельних підприємств, які пропонують продукцію під єдиним брендом та підтримка проекту органами регіональної влади. У даному проекті немає інноваційної складової та зв'язку з науково-дослідними установами. Крім того, підприємства кластера належать до різних підгалузей харчової промисловості. Внаслідок цього, практично не можна створити ланцюжок цінностей кластера.

Успішний досвід функціонування вищезгаданого кластерних проектів свідчить про необхідність створення та розвитку кластерних об'єднань і в інших сферах харчової промисловості регіону.

Розглянемо можливості створення та розвитку цих кластерів шляхом визначення потенціалу кластеризації харчової промисловості Запорізького регіону. На часі не розроблена єдина методика визначення оцінки потенціалу кластеризації. Для визначення потенціалу кластеризації харчової промисловості Запорізького регіону скористаємося методикою М. В. Винокурової¹, яка полягає в розрахунку коефіцієнтів локалізації виробництва на одну особу та спеціалізації галузей промисловості. Отже, у певних галузях можливе створення кластерів, якщо розраховані коефіцієнти більше за одиницю і мають тенденцію до зростання.

Визначимо коефіцієнт локалізації (Кл) підприємств харчової промисловості Запорізького регіону. За допомогою коефіцієнта локалізації визначається локалізація (концентрація) виробництва на території регіону та рівень розвитку галузі в регіоні, її значущість для економіки регіону.

Коефіцієнт локалізації даного виробництва на території регіону є відношенням питомої ваги даного сектора економіки в

¹ Винокурова М. В. Конкурентоспособность и потенциал кластеризации отраслей Иркутской области / М. В. Винокурова // Эко. – 2006. – № 12. – С. 73–93.

структурі виробництва регіону до питомої ваги того ж сектора в структурі виробництва країни.

Коефіцієнт локалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону розраховується за формулою (2.4.1):

$$\hat{E}_{\tilde{e}} = \frac{\bar{A}\bar{A}\bar{A}\bar{\delta}}{\bar{I}\bar{\delta}} \bigg/ \frac{\bar{A}\bar{A}\bar{A}\bar{e}\bar{\delta}}{\bar{I}\bar{e}\bar{\delta}}, \quad (2.4.1)$$

де $ВЕДр$ – обсяг реалізованої продукції у виробництві харчових продуктів, напоїв по Запорізькій області, млн грн;

$Пр$ – обсяг реалізованої промислової продукції у Запорізькій області, млн грн;

$ВЕДкр$ – обсяг реалізованої продукції у виробництві харчових продуктів, напоїв по Україні, млн грн;

$Пкр$ – обсяг реалізованої промислової продукції України, млн грн.

У таблиці 2.4.3 надано статистичні дані для визначення потенціалу кластеризації харчової промисловості Запорізького регіону.

Таблиця 2.4.3

Статистичні дані для визначення потенціалу кластеризації харчової промисловості Запорізького регіону (2009–2013 рр.)

Показник	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
Україна					
Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн	806550,6	1065108,2	1329266,3	1115826,1	1109423,2
Обсяги реалізованої промислової продукції виробництва харчових продуктів, напоїв, млн грн	149647,9	181856,4	209870,8	254459,9	253439,0
Кількість постійного населення (на кінець року) України, млн осіб	45,8	45,6	45,5	45,5	45,4
Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах), млн грн	913345	1082569	1316600	1411238,0	1465198
Запорізька область					
Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн	53095,4	66994,4	78045,963	82505,7	78490,0

Продовження таблиці 2.4.3

Показник	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
Обсяги реалізованої промислової продукції виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів, млн грн	6259,5283	6520,3474	6582,6907	7 422,7	7737032,2
Чисельність постійного населення (середньорічна), млн	1,8213	1,8117	1,8013	1,78	1,78
Валовий регіональний продукт, млн грн	37446	42736	49525	54 828,0	54352,0

У таблиці 2.4.4 надано розрахунки коефіцієнта локалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону.

Таблиця 2.4.4

Розрахунок коефіцієнта локалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону (2009–2013 рр.)

Показник	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
<i>ВЕДр/Пр</i>	0,1179	0,0973	0,0843	0,0899	0,0985
<i>ВЕДкр/Пркр</i>	0,1855	0,1707	0,1579	0,1797	0,1916
Коефіцієнт локалізації	0,6354	0,5700	0,5342	0,5005	0,5143

Середній показник коефіцієнта локалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону склав 0,55. Це достатньо низький показник для створення кластерного об'єднання.

Коефіцієнт виробництва на одну особу K_o розраховується як відношення питомої ваги виду економічної діяльності регіону у відповідній структурі виду економічної діяльності країни до питомої ваги населення регіону в населенні країни за формулою:

$$\hat{E}_{\bar{a}} = \frac{\hat{A}\hat{A}\hat{A}\hat{\delta}}{\hat{A}\hat{A}\hat{A}\hat{e}\hat{\delta}} / \frac{\hat{I} \hat{\delta}}{\hat{I} \hat{e}\hat{\delta}}, \quad (2.4.2)$$

де H_p – населення регіону; H_c – населення країни.

У таблиці 2.4.5 надано розрахунки коефіцієнта виробництва на одну особу підприємствами харчової промисловості Запорізького регіону.

Таблиця 2.4.5

Розрахунок коефіцієнта виробництва на одну особу підприємств харчової промисловості Запорізького регіону (2009–2013 рр.)

Показник	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
<i>ВЕДр/ВЕДкр</i>	0,0418	0,0359	0,0314	0,0291	0,0305
<i>Нр/Нкр</i>	0,0398	0,0397	0,0396	0,0391	0,0392
Коефіцієнт виробництва на одну особу	1,05	0,90	0,79	0,75	0,78

Середній показник коефіцієнта виробництва на одну особу склав 0,85, що свідчить про можливість створення кластерів.

Коефіцієнт спеціалізації (K_c) визначається як відношення питомої ваги регіону в країні за даним видом економічної діяльності до питомої ваги регіону у ВВП країни:

$$\hat{E}_{\tilde{n}} = \frac{\hat{A}\hat{A}\hat{\delta}}{\hat{A}\hat{A}\hat{e}\hat{\delta}} / \frac{\hat{A}\hat{I}}{\hat{A}\hat{I}}, \quad (2.4.3)$$

де *ВРП* – валовий регіональний продукт; *ВВП* – валовий внутрішній продукт.

У таблиці 2.4.6 надано розрахунки коефіцієнта спеціалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону.

Таблиця 2.4.6

Розрахунок коефіцієнта спеціалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону

Показник	Рік				
	2009	2010	2011	2012	2013
<i>ВЕДр/ВЕДкр</i>	0,0418	0,0359	0,0314	0,0291	0,0305
<i>ВРП/ВВП</i>	0,0410	0,0395	0,0376	0,0389	0,0371
Коефіцієнт спеціалізації	1,02	0,91	0,83	0,75	0,82

Середній показник коефіцієнта спеціалізації склав 0,87, що свідчить про можливість створення кластерів.

За розрахунками коефіцієнтів локалізації, виробництва на одну особу та спеціалізації підприємств харчової промисловості Запорізького регіону, середній показник коефіцієнтів локалізації склав 0,55, середній показник коефіцієнта виробництва на одну особу склав 0,85, середній показник коефіцієнта спеціалізації склав 0,87.

Пропонуємо інтегральний показник потенціалу кластеризації визначити за формулою (2.4.4).

$$\hat{E}_{\hat{e}\hat{e}} = \sqrt[3]{\hat{E}_{\hat{E}} \cdot \hat{E}_{\hat{A}} \cdot \hat{E}_{\hat{N}}}, \quad (2.4.4)$$

Інтегральний показник потенціалу кластеризації дає можливість оцінки перспективи підгалузі для створення кластерних об'єднань підприємств.

Для харчової промисловості Запорізького регіону інтегральний показник потенціалу кластеризації за 2009–2013 рр. складає 0,76. Ми вважаємо, що підприємства харчової промисловості Запорізького регіону мають достатній потенціал кластеризації для створення кластерних об'єднань підприємств.

Висновки. За результатами аналізу стану створення кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості Запорізького регіону визначено наявність двох кластерних ініціатив в агропромисловому комплексі та харчовій промисловості Запорізького регіону та значний потенціал для створення кластерних об'єднань підприємств, оцінювання якого проведено за допомогою коефіцієнтів локалізації, виробництва на одну особу, спеціалізації галузей промисловості та потенціалу кластеризації.

2.5. Принципи державно-приватного партнерства в процесі кластеризації бізнесу у регіоні

Кластеризація в сучасних умовах виступає як тенденція концентруватись географічно до вертикальної чи горизонтальної інтеграції компаній у певній галузі підприємництва¹.

В цілому, економічна діяльність у сфері гостинності, виходячи з структури процесу відтворення, відноситься до сфери споживання, у якій розвинуте індивідуальне підприємництво та малі підприємства, які за своїм статусом користуються державною (урядовою) підтримкою. До сфери гостинності прийнято відносити суб'єктів підприємницької діяльності, які спеціалізуються на обслуговуванні приїжджих людей (туристів) у визначену місцевість. Сфера гостинності включає сукупність засобів розміщення, громадського харчування, об'єктів пізнавального, розважального, ділового, оздоровчого і спортивного призначень, а також діяльність з виготовлення та реалізації сувенірної продукції і туристичного спорядження.

На розвиток підприємницької діяльності в сфері гостинності впливає активний розвиток туризму – діяльності фізичних осіб під час вільних переміщень (подорожей, поїздок) та/або їх перебування за межами звичного середовища протягом періоду, який не перевищує 12 місяців підряд.

Турист має конкретно визначені цілі та мотивацію: відпочинок, ділові, пізнавальні та інші цілі без зайняття оплачуваною діяльністю. Використання терміна «сфера гостинності» дозволяє застосувати комплексний і системний підходи до управління туристичними територіями як органічно цілісним туристично-рекреаційним утворенням елементів економіки, населення, природи, які функціонують у визначених просторово-часових параметрах.

Одним з головних напрямів, які реалізуються Урядом Вологодської області в сфері економічної політики, є диверсифікація економіки на основі створення інноваційної конкурентоспроможної економіки шляхом розвитку регіональної мережі кластерів: кластер «Льон», кластер «Ліс», кластер «Молоко», кластер «Туризм». В цих секторах економіки регіону необхідно створювати всі умови для

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с. (С. 69).

формування нової форми організації праці та мультикластерної інноваційної системи. В рамках кластерної організації підприємницької діяльності важливим завданням є формування конкурентоспроможних кластерів, в тому числі й в сфері гостинності, оскільки для цього в регіоні створені всі передумови. Моніторингові дослідження ефективності управління ресурсами показують, що практично кожен з районів Вологодської області наділений тими чи іншими конкурентними перевагами та туристично-рекреаційним потенціалом, який є необхідною умовою для розвитку сфери гостинності¹.

Істотним фактором для успішного розвитку економіки регіонів, формування іміджу та брендингу територій є створення цілісної системи управління сферою гостинності та її удосконалення шляхом об'єднання у формі кластерних структур. Метою кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності у Вологодській області є підвищення ефективності функціонування суб'єктів підприємництва в умовах нової економіки, що вимагає іншої форми організації виробництва, оскільки галузевий підхід не забезпечує створення нового типу виробництва, заснованого на нових технологіях і рішеннях. Вологодська обл. розміщена на території 145,7 тис. км², на північному заході Росії та займає вигідне географічне і економічне положення – поблизу великих міст, на перетині головних транспортних магістралей, які пов'язують центр Росії з Уралом, Сибіром, Заполяр'єм, між басейнами Балтійського, Білого та Каспійського морів. Туризм, як комплексоутворюючий фактор розвитку сфери гостинності у Вологодській області, є одним із стратегічних та перспективних напрямів розвитку регіону, що підтверджується визначеними пріоритетами Програми соціально-економічного розвитку Вологодської області на період до 2020 р.

Концепція кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності зорієнтована не просто на зростання економіки регіону, а в першу чергу на підвищення ефективності функціонування суб'єктів підприємництва, які здійснюють економічну діяльність в сфері гостинності, збільшення їх існуючого внутрішнього потенціалу з урахуванням зовнішніх можливостей і загроз монополізації в результаті кластеризації.

¹ Пак Хе Сун. Система показателей для мониторинговых исследований эффективности управления ресурсным обеспечением Муниципального образования / Сун Пак Хе, Н. С. Шашина // Ученые записки Санкт-Петербургского университета управления и экономики. – 2012. – № 4. – С. 42–47.

Концептуальний підхід формування системи заходів, що забезпечують ефективну взаємодію підприємницьких структур в кластері, включає заходи, представлені на рис. 2.5.1. Розглянемо їх детально.

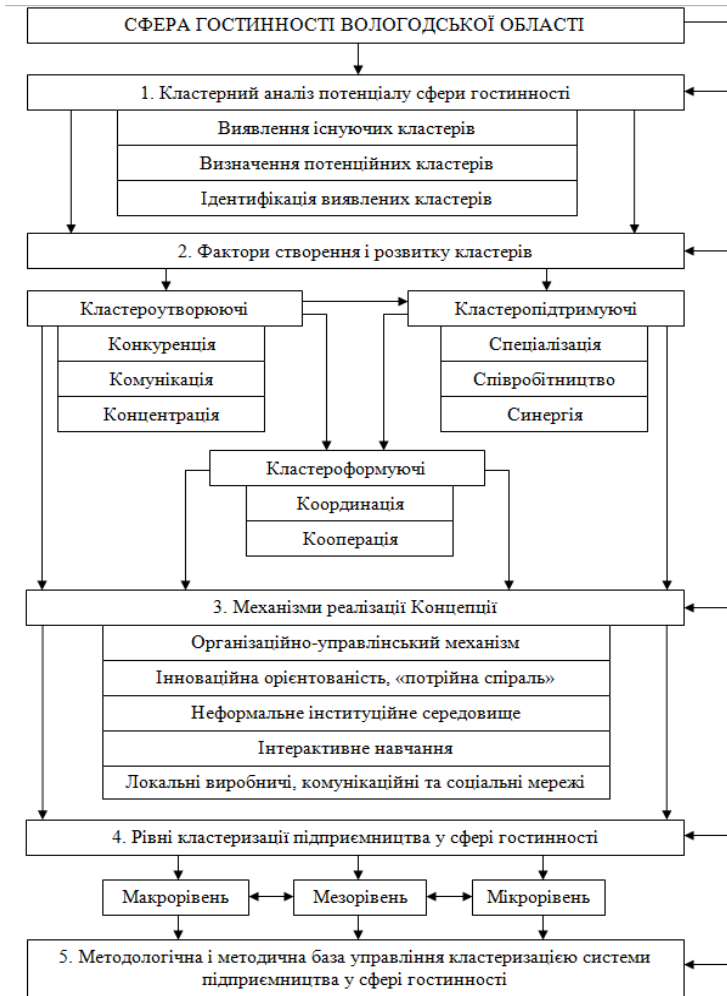

Рис. 2.5.1. Концепція кластерної організації підприємницької діяльності
в сфері гостинності Вологодської області

Перший етап полягає в кластерному аналізі потенціалу сфери гостинності регіону та включає три кроки його реалізації:

Крок 1. Ухвалення рішення про необхідність кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності Вологодської обл.

Крок 2. Виявлення передумов формування кластерів в регіоні на основі оцінки його конкурентних переваг.

Крок 3. Виявлення та ідентифікація існуючих кластерів.
Алгоритм вирішення цієї задачі наведений на рис. 2.5.2.

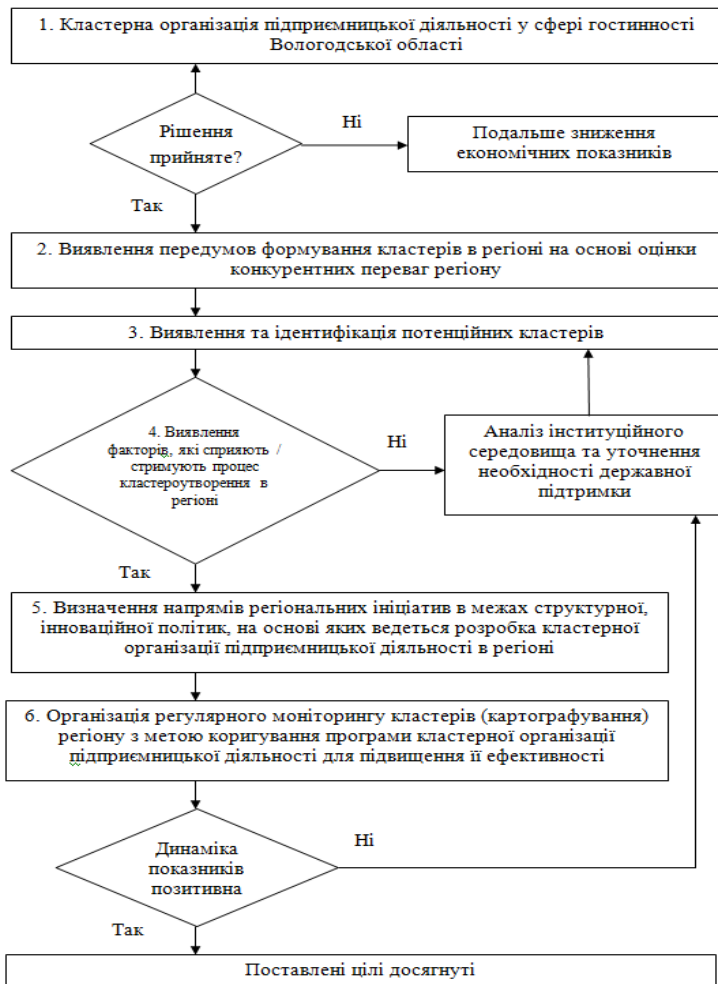

Рис. 2.5.2. Алгоритм розробки кластерної організації діяльності в регіоні

Виявлення існуючих кластерів передбачає, перш за все, їх ідентифікацію за допомогою кількісного та якісного інструментарію.

У таблиці 2.5.1 наведено основні інструменти кількісного аналізу ідентифікації кластерів за методикою Е. Бергмана і Е. Фезера, широко поширені в зарубіжній практиці.

Таблиця 2.5.1

**Інструменти кількісного аналізу ідентифікації кластерів
за методикою Е. Бергмана та Е. Фезера**

Інструментарій	Оцінка інструментарію	
	Переваги	Недоліки
Мікрорівневі		
– місцеві опитування; – Delphi-методи; – фокус-групи; – аналіз думок експертів; – дослідження коефіцієнтів локалізації	Придатні для використання за умов, коли в регіоні виділяються провідні галузі, але невідомі механізми, які дозволяють окремим підприємствам посилити свої конкурентні переваги під час взаємодії з іншими підприємствами всередині цих галузей	Малопродуктивні при виявленні просторових кластерів на регіональному рівні, оскільки не дозволяють в силу своєї трудомісткості сформувати цілісний погляд на розвиток економіки регіону
Методи міжгалузевого кластерного аналізу		
– аналіз матриць міжгалузевого балансу (продуктовий обмін); – аналіз матриць міжгалузевого балансу (інноваційний обмін); – мережевий аналіз	Корисні в ситуації практично повної невизначеності, наприклад, коли регіони хочуть виявити поки ще чітко не сформовані механізми взаємодії і потенційні альянси між добре відомими основними галузями та галузями, які ще не достатньо розвинені у регіоні	В Україні відсутня необхідна організація статистичних даних для використання методів міжгалузевого кластерного аналізу

При використанні мікрорівневих методів кількісного аналізу кластери у сфері гостинності необхідно розглядати як групи суб'єктів підприємництва, які здійснюють свою економічну діяльність в сфері гостинності і володіють формальними та неформальними зв'язками. Такі кластери характеризуються формуванням ланцюгів постачальників і споживачів.

Однак пояснення послідовності створення доданої вартості в таких ланцюгах для ідентифікації кластерів менш актуально, ніж характеристика взаємозв'язків між учасниками об'єднання, тобто

макрорівневі дослідження в кластерах сфери гостинності є більш поширеним методом аналізу. Методи міжгалузевого кластерного аналізу використовуються для ідентифікації переважно територіальних кластерів, оскільки наявність чітко визначених регіональних меж дослідження дозволяє виявити не чітко сформовані механізми взаємодії та потенційні кластерні утворення навіть за умови практично повної невизначеності.

В умовах вітчизняної дійсності при ідентифікації кластерів в регіоні кількісними методами дослідження виникають об'єктивні перешкоди їх застосування, зокрема:

а) розглянуті в таблиці 2.5.1 методи ідентифікації кластерів передбачають існування вимірників, які дозволяють зробити висновки про існування кластера, тобто об'єднання повинно проявити себе (у цьому випадку кластерний аналіз зайвий);

б) при розбіжності просторових меж кластерів з адміністративними утвореннями ускладнюється, а то й стає неможливим збір статистичних даних;

в) в регіонах РФ відсутня необхідна організація статистичних даних, тоді як методи міжгалузевого кластерного аналізу вимагають побудови балансів на рівні регіонів РФ з використанням досить деталізованої інформації за видами економічної діяльності;

г) кластери динамічні за своєю природою, і відповідно, необхідний регулярний моніторинг діяльності кластерів та характеру їх внутрішніх якісних взаємозв'язків.

Слід зазначити, що тільки в кількох європейських державах проведені повномасштабні дослідження і отримана детальна картографія регіональних кластерів. У ряді країн ідентифіковані поки тільки національні або окремі індустріальні кластери. При цьому не існує універсальної методики їх виявлення, яку можна було б використовувати в будь-якій країні (регіоні), з урахуванням місцевої специфіки.

Ідентифікація потенційних кластерів (крок 3), ефективне функціонування яких вимагає розробки регіональної кластерної політики (кластеризація підприємницької діяльності) як одного із стратегічних напрямків зростання регіональної економіки.

Крок 4. Аналіз інституційного середовища і виявлення чинників, що сприяють/стримують процес кластероутворення в регіоні.

В результаті аналізу можуть бути виявлені дві ситуації, які найбільш часто зустрічаються, та обумовлюють подальші дії щодо

формування кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності:

1. Встановлення переліку існуючих кластерів, які вже ефективно функціонують в економіці регіону без спеціальних заходів підтримки органів державної влади. Такі кластерні утворення називають самодостатніми, для них не потрібно додаткових заходів державного стимулювання, а регіональній владі необхідно лише підтримувати створене кластерне інституційне середовище та відповідну кластерну інфраструктуру.

2. Виявлення існуючих кластерів, які забезпечують зростання своєї конкурентоспроможності і зменшують вплив негативної антиринкової колективної поведінки (наприклад, в результаті олігополістичної діяльності), але потребують заходів державної підтримки щодо формування кластерного інституційного середовища та кластерної інфраструктури.

З інституційної точки зору формування і розвиток кластерів може відбуватися за кількома варіантами:

1) розвиток кластера «з нуля», тобто на місці локалізації кластера в попередній період не існувало чітко вираженого його попередника;

2) формування кластера в результаті модифікації або розвитку мережових структур. У цій ситуації різні, самостійні, але взаємопов'язані двосторонніми угодами суб'єкти підприємництва розширюють діапазон економічної діяльності. Поява нових суб'єктів підприємництва (внаслідок порівняно невисоких бар'єрів входу) сприяє залученню в мережу фінансових організацій науково-освітніх установ, органів влади, місцевого самоврядування та ін.;

3) трансформація ринкових зв'язків як можливої схеми розвитку кластера передбачає, що спочатку між суб'єктами підприємницької діяльності існували відносини в форматі структурування шляхом використання цінового механізму. Однак зростання і ускладнення угод спонукає суб'єкти підприємництва до використання механізмів, які передбачають посилення співпраці між сторонами з можливістю вирішення проблем, пов'язаних із зовнішніми ефектами, що виникають внаслідок локалізації взаємозв'язків між ними.

Перераховані варіанти формування і розвитку кластерів є скоріше ідеальною конструкцією, а на практиці ці варіанти спостерігаються в різних комбінаціях. Тому при розробці механізмів формування та розвитку кластерів необхідно зупинитись на ком-

бінованому варіанті, який передбачає різні поєднання описаних вище трьох варіантів.

Приклади оцінки конкурентних переваг суб'єктів підприємництва – учасників кластера представлені в таблиці 2.5.2¹.

Таблиця 2.5.2

**Оцінка конкурентних переваг
суб'єктів підприємництва – учасників кластера**

Конкурентна перевага	Спосіб вимірювання
Рівень кваліфікації персоналу	Дослідження рівня кваліфікації персоналу в рамках кластера сфери гостинності. Облік потреби в навичках і умінь. Дослідження можливостей муніципальних структур щодо задоволення потреб в навичках і умінь
Інноваційний розвиток	Репутація спеціалізованих досліджень в рамках кластера. Оцінка ступеня, в який суб'єкти підприємництва, що входять в кластер, можуть проводити наукові дослідження. Рівень комерціалізації наукових досліджень в університетах
Система підтримки створення інноваційних організацій	Дослідження по вимірюванню доступності венчурного капіталу для утворення інноваційних організацій. Дослідження за оцінкою доступності (вартості) виробничих фондів. Огляд інституційної підтримки або підтримки в рамках політики кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності

Крок 5. Виявлення напрямків регіональних ініціатив (структурної, промислової, інноваційної політики) підтримки кластерної організації підприємницької діяльності в регіоні.

Крок 6. Організація регулярного моніторингу кластерів (картографування) регіону з метою коригування кластерної політики та підвищення її ефективності. Регулярний аналіз розвитку кластеризації підприємництва в регіоні дозволяє своєчасно виявляти законодавчі та організаційні «провали» регіональної економічної політики з підтримки існуючих кластерів на території регіону і приймати адекватні коригувальні заходи підтримки. Крім того, виявлення нових потенційних кластерних утворень може спонукати

¹ Закиров Н. И. Кластеризация инновационной деятельности промышленных предприятий в условиях модернизации российской экономики : дис. ... канд. экон. Наук / Н. И. Закиров. – Казань, 2010. – 19 с.

регіональні органи влади до прийняття та реалізації інших механізмів, здатних стимулювати кластерні процеси в регіоні.

Крок 7. Оцінка динаміки показників розвитку сфери гостинності після реалізації заходів із кластерної організації підприємництва. Якщо динаміка показників позитивна, то поставлена мета – досягнута. В іншому випадку слід повернутися до виявлення факторів, що стримують процес кластероутворення в сфері гостинності Вологодської області (крок 4).

Відмітимо, що представлений алгоритм – не ідеальна модель кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності, проте він містить основні напрями діяльності регіональних органів влади в цьому напрямку.

На **другому етапі** реалізації концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності Вологодської області (див. рис. 2.5.1) відбувається **встановлення факторів створення і розвитку кластерів**. Без сумніву, формування кластерів можливо лише при створенні належних інституційних умов, спрямованих на:

- а) утворення кластерів (конкуренція, комунікація та концентрація);
- б) підтримка кластерів (спеціалізація, співпраця і синергія);
- в) формування кластерів (координація та кооперація).

Розглянемо більш детально перераховані чинники. Так, сутність концентрації полягає в зосередженні ресурсів, прихованих і нереалізованих резервів, кадрового та наукового потенціалів, інформаційної інфраструктури і т.п. в підприємницьких структурах сфери гостинності Вологодської області. Регулярний процес обміну інформацією між учасниками кластеру відбувається через засоби комунікації. Конкуренція, забезпечуючи високу якість надаваних послуг і пропонованої продукції, позитивно впливає на підвищення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках як самих кластерів, так і сфери гостинності в цілому.

Кластеропідтримуючі чинники – похідні від розглянутих кластероутворюючих факторів. Вони забезпечують ефективність функціонування кластерів у сфері гостинності. Так, спеціалізація в рамках кластера сфери гостинності розглядається в класичному варіанті, тобто є однією з форм організації виробництва за допомогою орієнтації суб'єкта підприємництва або його підрозділів на надання послуг або випуск окремої продукції чи її частини. Співпраця

є видом економічних відносин з метою досягнення суб'єктами підприємницької діяльності найбільш високих результатів. Синергія розглядається як нова продуктивна сила, яка перевищує в кілька разів продуктивність кожного з учасників кластера, як результат об'єднаних зусиль, заснованих на спеціалізації і співпраці. Саме в цьому і полягає ключ до успіху застосування кластерних моделей в сфері гостинності, що призведе в майбутньому до формуванні нових полюсів зростання у Вологодської області та інших муніципальних утворень.

Виключно важливими сполучними елементами об'єднуючих процесів між групою кластероутворюючих і кластеропідтримуючих факторів на різних етапах формування кластерів є координація та кооперація. Сутність координації полягає в узгодженні дій між суб'єктами підприємницької діяльності – учасниками кластеру. Кооперація розглядається як добровільне об'єднання об'єктів власності, а також видів робіт і послуг для досягнення загальних цілей в сфері гостинності. Отже, об'єднання суб'єктів власності (індивідуальних підприємців, працівників, споживачів послуг і т. д.) та об'єктів матеріальної і інтелектуальної власності (нерухомості, в т. ч. землі, засобів праці і виробництва, грошей, патентів, ліцензій, ноу-хау) дозволяє сформувати в сфері гостинності ефективні кластери¹.

Метою створення будь-якої концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності є формування механізмів управління, які здатні швидко реагувати на політичні, економічні та соціальні зміни в країні регіону, тобто адаптуватися до змін зовнішнього середовища. Представлена на рис. 2.5.1 концепція кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності орієнтована не просто на зростання кластерних організацій в сфері гостинності Вологодської області. Її зусилля зорієнтовані на підвищення ефективності функціонування підприємницьких структур, зростання існуючого внутрішнього потенціалу суб'єктів підприємництва, які здійснюють свою діяльність в сфері гостинності, з урахуванням зовнішніх можливостей мережевої взаємодії. Внутрішні процеси суб'єктів підприємницької діяльності, як правило, орієнтуються на цільові завдання концепції.

¹ Асаул А. Н. Организация предпринимательской деятельности : учебник / А. Н. Асаул, М. П. Войнаренко, П. Ю. Ерофеев. – СПб. : Гуманистика, 2004. – 448 с. (С. 112–121).

Концепція кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності корелює з окремими розділами федеральної цільової програми «Розвиток внутрішнього і виїзного туризму в РФ (2011–2018 роки)» і спрямована на реалізацію державної програми «Розвиток туристичного кластера Вологодської області на 2014–2018 роки», яка передбачає забезпечення динамічного розвитку сфери гостинності, виділяючи напрям з підтримки народних художніх промислів Вологодської області. Програма включає в себе три підпрограми: «Розвиток внутрішнього і виїзного туризму у Вологодської області», «Збереження і розвиток народних і художніх промислів Вологодської області» та «Забезпечення реалізації державної програми».

На *третьому етапі* Концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності Вологодської області (див. рис. 2.5.1) проводиться розробка механізмів її реалізації. В цілому, механізми реалізації Концепції спрямовані на вироблення кількох напрямів, що ведуть до досягнення поставлених цільових завдань.

Ініціативний процес кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності можна охарактеризувати як різноспрямований. Учасники кластеризації системи підприємництва зацікавлені в зростанні власної конкурентоспроможності за рахунок мережевої взаємодії, тому вони «сигналізують» про необхідність формування адекватного середовища взаємодії, ілюструючи успішні практики такої взаємодії. В результаті формується економічно обґрунтована потреба у перегляді існуючих правил взаємодії «знизу-вгору». На основі доступного закордонного і успішного російського досвіду кластеризації державні органи влади різних рівнів оцінюють перспективи кластерної форми організації підприємницької діяльності і прагнуть до створення організаційно-управлінських механізмів, які керують кластерним розвитком «зверху-вниз».

Проведені наукові дослідження підтверджують, що регіональні економічні системи в довгостроковій перспективі в галузі конкуренції поступаються місцем кластерам, основна відмінна риса яких – інноваційна орієнтованість. Саме кластери формують критичну масу знань і генерують інноваційний потік, а також забезпечують конкурентні переваги суб'єкта підприємницької діяльності. Про це писав С. І. Соколенко ще на початку XXI ст.¹.

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: Украинский контекст / С. И. Соколенко. – Київ : Логос, 2002. – 646 с. (С. 41–46).

Інновації, які формуються за рахунок впровадження нових знань, ідей, технологічних й управлінських нововведень, лежать в основі формування нової економіки і є її стратегічним (системним) ресурсом, а кластери виступають швидше механізмом реалізації інновацій в підприємницькому середовищі (в нашому випадку в сфері гостинності). За допомогою впровадження нових технологічних і управлінських технологій, які закріплені в договорах про співробітництво і інших правових документах, що стосуються основних принципів кластерної взаємодії, а також інших інструментів кластеризації, підприємницькі структури отримують можливість зниження трансакційних витрат, вирішують проблеми географічної віддаленості та інших тимчасових обмежень. Це особливо актуально для малих підприємств і індивідуальних підприємців, які за своїм змістом позбавлені можливостей розробки нововведень, обмежені до доступу дорогих (витратних) технологій виробництва, що не дозволяє їм бути конкурентоспроможними на регіональному чи навіть на внутрішньому, тобто локальному ринку.

Імперативом становлення, еволюціонування і ефективного функціонування кластерів є створення потрійної спіралі соціально-економічних відносин в регіоні. Її суть полягає в забезпеченні комплексної, систематичної та оперативної взаємодії в трикутнику «виробничий сектор (сфера гостинності) – інтелектуальна інфраструктура (університети, дослідницькі центри і т. д.) – управління (органи державної влади та недержавні організації, що формують стратегію регіонального розвитку і володіють широким спектром конкретних інструментів і методів сприяння локальній інноваційній діяльності)». Саме тісні комунікаційні зв'язки між учасниками потрійної спіралі синтезують креативне середовище регіону, в якому нові знання генеруються в процесі виробничої діяльності.

При розробці механізмів формування та розвитку кластерів необхідно пам'ятати, що кластерна організація підприємницької діяльності не є симбіозом різних технологічних винаходів, а скоріше системою поширення нових знань, орієнтованою на створення умов для ефективної взаємодії різних суб'єктів підприємництва та стимулювання нових підприємницьких утворень, які підтримують Інновації, тобто формують стійкі та динамічні конкурентні переваги.

Специфічною особливістю кластерної організації підприємницької діяльності є неформальне інституційне середовище (взаємна довіра, традиції співпраці, норми спілкування, підприємницька культура), що визначає масштаби і динаміку процесу інтерактив-

ного навчання, а також формування локальних виробничих, комунікаційних і соціальних мереж.

На **четвертому етапі** реалізації Концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності Вологодської області (див. рис. 2.5.1) **визначаються рівні кластеризації підприємництва в сфері гостинності**. Організаційні заходи, спрямовані на управління процесом кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності, проводяться шляхом впливу на певні цільові детермінанти. Оцінка наслідків такого впливу враховує можливу реакцію не лише на мікрорівні, але і наслідки макро- і мезоекономічного регулювання ситуації, а також врахування впливу регіональних структурних змін.

Мікрорівень кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності представлений різними формами кластерів, причому рамки кластеризації підприємницькі структури вибирають самостійно в залежності від стартових умов, цілей, учасників і т. д. До обов'язкових – необхідних і достатніх – умов внутрікластерної взаємодії на мікрорівні відносять:

1) наявність загального інтересу, адже в кластері спільно реалізуються ідеї, які можуть підвищити ефективність функціонування кожного з партнерів кластера – на відміну від ринкового механізму координації, де кожен суб'єкт підприємництва діє відповідно до власних інтересів;

2) наявність ресурсу хоча б у одного з партнерів, який необхідний для вирішення загального завдання, забезпечує вільний доступ до нього інших учасників внутрікластерної взаємодії;

3) можливість спільної діяльності учасників кластера (колективна підтримка і оцінка своєї ініціативи, участь у визначенні загальної мети, системи цінностей (професійних, особистісних), участь в управлінні спільною діяльністю, вплив на розподіл ресурсів для здійснення діяльності);

4) визначені напрями взаємодії – форма внутрікластерних взаємовідносин, за якої передбачені обов'язкові елементи об'єднання:

а) владні структури, суб'єкти підприємництва та інститути (потрійна спіраль);

б) громадська організація, яка бере на себе координаційні функції і визначає стратегію розвитку кластера (найбільш поширена форма);

в) ядро кластера; канали взаємодії, наявність / відсутність формалізованих відносин (підписання договорів про співпрацю, комерційної концесії, об'єднання активів тощо);

5) загальна інформаційна інфраструктура кластера (можливість вільно обмінюватися інформацією про підприємницьку діяльність з іншими учасникам кластера, створення можливості ставати частиною інших інформаційних систем).

На *п'ятому, заключному, етапі* реалізації Концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності Вологодської області, проводиться формування методологічної і методичної бази управління кластеризацією системи підприємництва в сфері гостинності. Без сумніву, відповідно до принципів нової економіки, формування інститутів, адекватних норм умов провадження підприємницької діяльності в сфері гостинності є головним завданням регіональної влади.

Концептуально регіональні органи регіональної влади розробляють нормативно-правову базу, закладають і регулюють норми внутрікластерної взаємодії, забезпечують доступність кластерної інфраструктури в сфері гостинності, що є підготовкою до змін в цілому. Для досягнення цих завдань держава має обмежений набір економічних інструментів: бюджет і податки, грошова пропозиція, регулювання цін і антимонопольна політика, організація і участь в державно-приватне партнерстві. На основі їх використання органи регіональної влади формують регіональну політику кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності в розрахунку на підтримку інститутів громадянського суспільства, публічний діалог усіх зацікавлених сторін.

Реалізація концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності здійснюється відповідно до схеми, представленій на рис. 2.5.3.

Створені кластери вимагають особливих заходів підтримки, які проте подібні за своєю сутністю. Одночасно з розробкою можливих напрямів досягнення кожної цілі формуються і обґрунтовуються вимоги до механізмів її реалізації.

Для реалізації запропонованої Концепції на кожному рівні регіональної економіки необхідно створити передумови для розвитку процесів кластеризації сфери гостинності, які відповідають стартовим умовам функціонування суб'єкта підприємницької діяльності – з одного боку, та викликам зовнішнього оточення сфери гостинності з іншого. Практичну роботу із формування кластера необхідно починати з обґрунтування доцільності створення конкретного кластера на досліджуваній території. Оцінюючи критерії ефективності вже існуючих і новостворених кластерів, необхідно про-

водити коригування не лише застосовуваних механізмів, а й, можливо, цілей і завдань підтримки внутрікластерної взаємодії у кожному конкретному кластері.

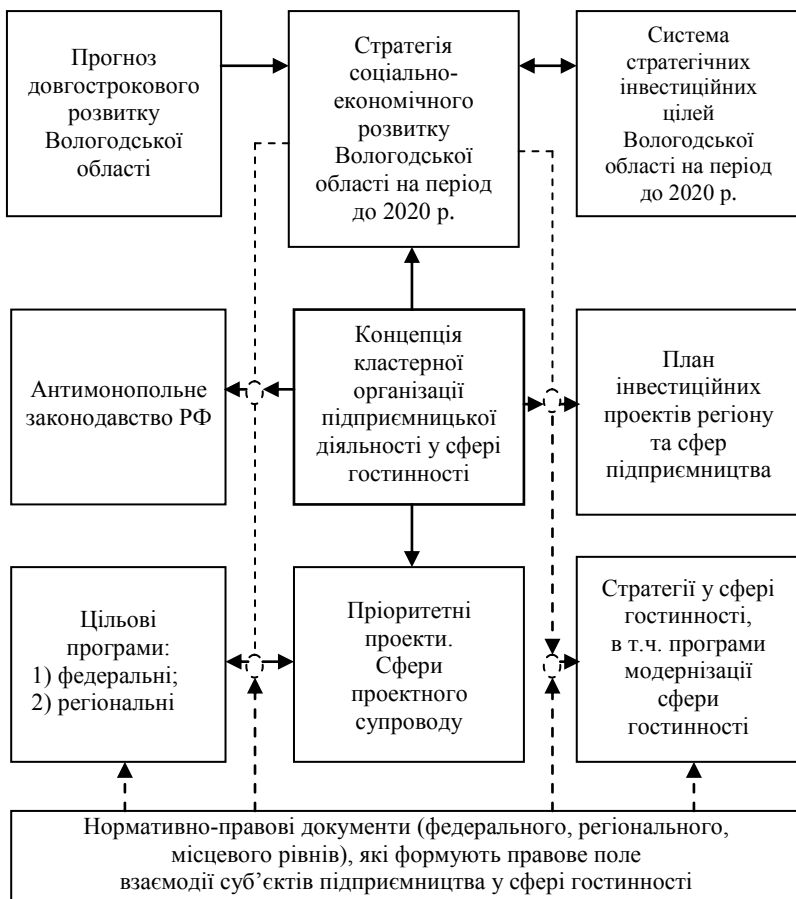

Рис. 2.5.3. Інтегральна схема реалізації концепції кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності

У зв'язку з цим важливим вбачаємо розроблення методики економічного обґрунтування доцільності та інституційного забезпечення створення кластера в сфері гостинності. В цілому, методика – це конкретизація (деталізація) методу інституційного забезпечення створення кластера, відомості про нього у вигляді комплексу за-

ходів, що дозволяє обґрунтувати доцільність формування кластера в сфері гостинності.

У методику входить: 1) виявлення а) потенційних кластерів у сфері гостинності, б) центрів ефективності кластера для цілей управління, в) відповідності існуючої нормативно-правової бази функціонування кластера; 2) відбір безпосередніх учасників кластера на основі оцінки внеску кожного; 3) оцінка конкурентних переваг майбутнього кластера і наслідків його впливу на економіку підприємництва в регіоні; 4) прийняття регіональних цільових програм, які запускають економічні важелі впливу на ефективність кластера і розробка програми розвитку кластера.

Комплекс розроблених заходів (рис. 2.5.4), покладений в основу методики, дозволяє обґрунтувати доцільність формування кластера у сфері гостинності, а реалізація методики дозволяє заповнювати надійну основу (інфраструктурну, законодавчу, кадрову, ресурсну та ін.) для розвитку кластерів у сфері гостинності та трансформації структури регіональної економіки. Особливе значення має формування інституційного середовища, яке створює умови для спільної участі державних (муніципальних) органів і суб'єктів підприємництва в процесі кластерної організації підприємницької діяльності, включаючи формування стимулюючих умов для залучення до складу кластера індивідуальних підприємців і малих підприємств.

Як відомо, під механізмом в економіці розуміється порядок взаємодії елементів системи, який максимально забезпечує досягнення поставленої мети. Як і будь-який економічний механізм, механізм кластеризації підприємницької діяльності в сфері гостинності має власну організаційно-економічну, соціальну і технічну складову.

Механізм реалізації кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності – це порядок взаємодії управлінських блоків та інструментів кластеризації сфери гостинності, який дозволяє створити інноваційну, конкурентоспроможну економіку, здатну забезпечити високий мультиплікативний і кумулятивний ефекти.

Перший блок «Організаційне, інфраструктурне та правове забезпечення» представлений комплексом заходів, які надають інфраструктурну підтримку процесу кластеризації суб'єктів підприємництва, що здійснюють свою економічну діяльність в сфері гостинності. До таких заходів належать:

- прийняття регіональних нормативних актів, спрямованих на кластерну організацію підприємницької діяльності в сфері гостинності;

2.5. Принципи державно-приватного партнерства в процесі кластеризації бізнесу у регіоні

1 етап – виявлення потенційних кластерів	
Заходи:	– аналіз статистичних даних муніципальних утворень. В якості математичного інструменту аналізу використовується набір коефіцієнтів: локалізації, душевого виробництва, спеціалізації та коефіцієнт відстані; – аналіз факторів: а) виробництва і сфери гостинності; б) споживання туристичних послуг та експертної їх оцінки, місткості ринку
2 етап – діагностичний	
Заходи:	– дослідження досвіду роботи суб'єктів підприємництва, які здійснюють економічну діяльність, пов'язану з гостинністю; – визначення економічної доцільності кластерної організації підприємницької діяльності, виявлення центрів ефективності кластера для цілей управління; – оцінка організаційної, управлінської, ресурсної складових суб'єктів підприємництва – учасників кластера; – вивчення нормативної бази, яка регламентує функціонування сфери гостинності.
3 етап – підготовчий	
Заходи:	– формування координаційної ради кластера з представників зацікавлених сторін (суб'єктів підприємництва, які здійснюють економічну діяльність в сфері гостинності, науки, представників органів влади та громадськості); – відбір безпосередніх учасників кластера на основі оцінки вкладу кожного; – розробка нової / приведення у відповідність існуючої нормативно-правової бази функціонування кластера у сфері гостинності; – оцінка конкурентних переваг майбутнього кластера та наслідків його впливу на економіку підприємництва в регіоні
4 етап – впровадження	
Заходи:	– визначення масштабів партнерської діяльності всередині кластера; – вплив на центри ефективності кластера через економічні, фінансові, правові важелі управління; – прийняття регіональних цільових програм, які запускають економічні важелі впливу на ефективність кластера; – розробка програми розвитку кластера
5 етап – оцінка та поширення результатів	
Заходи:	– економічна оцінка ефективності регіонального розвитку з урахуванням результатів роботи кластера; – розробка прогнозів розвитку видів економічної діяльності, які входять в кластер (туристична та гостинна діяльність, харчування, сфера розваг, музеї); – перевірка на відповідність регіональної програми розвитку кластерів у сфері гостинності стратегії розвитку туризму РФ; – оцінка необхідності коригувальних заходів державного впливу (на регіональному рівні) на кластерний розвиток регіону; – інформаційний супровід позитивних результатів розвитку функціонування кластера, створення позитивного іміджу кластера; – використання позитивного досвіду кластера у сфері гостинності на інші кластери, створені в інших секторах економіки

Рис. 2.5.4. Етапи виявлення і економічного обґрунтування доцільності та інституційного забезпечення створення кластера в сфері гостинності

- розробка регіональних програм з розвитку інфраструктури кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності;

- створення у Вологодської області координаторів – організаційних структур, які забезпечують комплексну організаційну підтримку новоствореним кластерам;

- активізація діяльності бізнес-інкубатора, центру кластерного розвитку, НОУ ВПО «Вологодський інститут бізнесу» та інших структур для забезпечення консультативної, виробничо-технологічної та фінансової підтримки кластеризації сфери гостинності;

- регулярна взаємодія з організаціями підтримки інноваційної діяльності в області та громадськими об'єднаннями;

- постійна взаємодія з Російською асоціацією прямого і венчурного інвестування (РАВІ), Російської венчурної компанією (РВК) і ін.

Другий блок «Фінансове забезпечення», являє собою основу, в рамках якої формуються фінансові важелі стимулювання процесів утворення нових і функціонування вже існуючих кластерів, та передбачає реалізацію таких заходів:

- фінансова підтримка у формі цільових грантів, а також податкових пільг на дослідження і розробки мережевої взаємодії в сфері гостинності;

- комплексна система фінансування кластерів: фонди і програми співінвестування; гарантії і страхування інвестицій, спрямованих суб'єктами підприємництва, учасникам кластерів; програми співфінансування (субсидування) витрат кластерів на захист інтелектуальної власності, оренду приміщень, використання наукового обладнання, обслуговування кредитів, підтримку експорту та ін.;

- залучення інвестиційних компаній, банків та інших фінансових структур до активної участі у фінансуванні кластерів.

Третій блок «Інформаційне забезпечення» дає уявлення про те, як формується і звідки надходить інформація про кластерну організацію підприємницької діяльності в сфері гостинності до потенційних учасників мережевого утворення, яким чином здійснюється процес популяризації знань про кластерні ініціативи для широкого кола осіб. Його реалізація передбачає проведення ряду заходів:

- формування та розвиток інформаційних ресурсів, що стимулюють коопераційні зв'язки між потенційними суб'єктами кластерної взаємодії;

- висвітлення питань кластерної взаємодії в засобах масової інформації, випуск спеціалізованих видань, які забезпечать формування суспільного визнання в області кластерної організації підприємницької діяльності у сфері гостинності;

- створення регіональних інтернет-порталів, які висвітлюють кластерну організацію підприємницької діяльності в сфері гостинності і містять інформацію про проекти та компанії, потенційних інвесторів, регіональні заходи і програми з підтримки кластерів в регіоні;

- створення бази типових угод, договорів, юридичних документів, необхідних потенційним учасникам кластерів для забезпечення процесів інвестування, захисту прав інтелектуальної власності, експорту, збуту продукції (послуг) в майбутніх кластерах сфери гостинності.

Четвертий блок «Кадрове забезпечення» включає систему методологічних знань та навчально-освітніх моделей підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних до стратегічного планування і управління кластерною організацією підприємницької діяльності в сфері гостинності. Він включає реалізацію таких заходів:

- розвиток центрів навчання менеджерів, які здійснюють кластерну організацію підприємницької діяльності в сфері гостинності;

- створення регіональних організацій, на базі яких буде відбуватися навчання підприємців-початківців навичкам з передачею досвіду роботи в сфері гостинності;

- взаємодія із ЗВО, в першу чергу економічними, зі створення навчальних програм і курсів з навчання кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності;

- підвищення кваліфікації держслужбовців в області кластерної організації підприємницької діяльності та кластерної взаємодії у формі програм перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Для вирішення питань кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності, інтенсифікації зусиль зі створення ефективних механізмів кластерної взаємодії необхідно, як пріоритет, конкретизувати для АНО «Центр кластерного розвитку Вологодської області» цільове завдання: кластерна організація підприємницької діяльності в сфері гостинності і включити в основну групу послуг центру кластерного розвитку на найближчу перспективу – реалізацію інфраструктурних напрямів, які можуть проводитись шляхом їх підготовки, фінансування, розміщення та розвитку.

Підготовка інфраструктурних напрямів передбачає, що все, що необхідно зробити, щоб суб'єкт підприємницької діяльності як учасник кластера відбувся, включає: навчання, бізнес-планування, консультування, проведення краш-тестів проектів і т. д. Фінансові інструменти підтримки включають надання інформації про гранти, субсидії, пільгові кредити, венчурне фінансування, компенсація понесених витрат. Елемент «розміщення» передбачає допомогу з офісними, виробничими, торговельними приміщеннями, участь в бізнес-інкубаторі, технопарку, та має здійснюватися на пільговій основі. Розвиток інфраструктурних напрямів включає комплекс заходів, які дозволяють суб'єкту підприємницької діяльності переходити на новий рівень, на нові ринки, на зовнішні джерела інвестицій.

Для кожного етапу необхідно розробити певний набір проектів, програм та інструментів розвитку кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності, а до них уже прив'язувати організації, які адмініструють процеси кластеризації і привертають необхідні фінансові ресурси. Модель ефективної взаємодії суб'єктів підприємницької діяльності, установ освіти та науки, інших некомерційних і громадських організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування, інвесторів в кластерах середовища гостинності Вологодської області представлена на рис. 2.5.5.

Створення необхідної інфраструктури, здатної стимулювати кластерну організацію підприємницької діяльності в сфері гостинності, – першочергове завдання регіональної економічної політики. І оскільки особливістю російської економіки є, як і раніше, високий ступінь участі держави і окремих його представників в питаннях формування не тільки легальної, але і неформальної основи функціонування вітчизняного підприємництва, саме держава та її регіональні інститути здійснюють істотний вплив на процес кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності. Це відбувається шляхом створення інноваційних центрів, інвестиційних фондів, бізнес-інкубаторів, навчальних центрів, венчурних фондів, та інших інфраструктурних об'єктів.

У російської дійсності можливі два варіанти підтримки мережевої взаємодії з боку держави. Перший варіант – створення і контроль ефективності мережного середовища взаємодії, за умови реалізації другого варіанту з боку регіональних органів влади потрібен лише регулюючий вплив задля того, щоб конкурентні сили самостійно визначали «кому бути, а кому не бути» на ринку в якості партнерів кластера сфери гостинності.

2.5. Принципи державно-приватного партнерства в процесі кластеризації бізнесу у регіоні

Рис. 2.5.5. Модель взаємодії учасників кластера

Від того, наскільки зваженою буде робота регіональних органів влади в цьому напрямку, залежить майбутнє кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності у Вологодської області.

Кластерна організація підприємницької діяльності в сфері гостинності, при відсутності дієвих інституційних механізмів, може бути реалізована шляхом поєднання можливостей і зусиль органів державної виконавчої влади області та суб'єктів підприємницької діяльності, що діють на основі договору про спільну діяльність. Саме по собі таке партнерство є ефективним інструментом стимулювання і підтримки кластеризації сфери гостинності Вологодської області. Теоретична концепція механізму державно-приватного партнерства передбачає його трактування як сукупності форм середньо- і довгострокової взаємодії держави і суб'єктів підприємницької діяльності для вирішення загально важливих проектів на взаємовигідних умовах.

Державно-приватне партнерство (далі – ДПП) – це одна з форм взаємодії державних і підприємницьких структур шляхом створення інституту партнерських відносин^{1, 2, 3}, яка включає сукупність наступних взаємопов'язаних елементів:

- цілі і завдання, які поставлені і вирішуються спільно з державою і суб'єктами підприємницької діяльності;
- види економічної діяльності;
- форми співпраці державних органів і суб'єктів підприємницької діяльності;
- загальна відповідальність за дотримання встановлених правил економічної діяльності та відповідальності за їх недотримання;
- довіру суб'єктів, що беруть участь в державно-приватному партнерстві.

Відносини між суб'єктами ДПП можна згрупувати в чотири групи:

1) договори між державними органами виконавчої влади та суб'єктами підприємницької діяльності, які виступають як синтез заходів моральної впевненості і економічної підтримки з боку держави;

2) двосторонні договори між учасниками ДПП, в яких державні виконавчі органи є ініціаторами;

3) тристоронні договори, в яких держава є повноправним учасником. За умови неузгодження сторін передбачається участь вищих державних органів в процесі переговорів. У нашому випадку Уряд Вологодської області діє відповідно до Закону РФ «Про участь Вологодської області в державно-приватному партнерстві» № 2308-ОЗ від 26 травня 2010 р. та постанову РФ «Про порядок участі органів державної виконавчої влади області в державно-приватному партнерстві» № 914 від 1 серпня 2011 р.;

¹ Башиева Д. Х. Формы государственно-частного партнерства в туристско-рекреационном комплексе / Д. Х. Башиева, С. Б. Кусов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2010. – Т. 8. – № 1 (ч. 3). – С. 60–64.

² Ерофеев П. Ю. Проблемы, предпосылки, условия партнерства государства и частного сектора в экономике / П. Ю. Ерофеев // Экономическое возрождение России. – 2010. – № 1. – С. 28–36.

³ Жукова Н. С. Регулирование предпринимательской деятельности на основе развития государственно-частного партнерства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Н. С. Жукова. – СПб., 2012. – 26 с.

4) багатосторонні договори, в яких державні органи виконавчої влади виступають на рівноправних умовах і фокусують інтерес держави на конкретних суспільно-значущих завданнях, наприклад – створення туристично-рекреаційного кластера «Насон-місто», де Уряд області та Адміністрація Вологди створили умови для розвитку місцевої промисловості, малих і середніх організацій, та враховані важливі соціальні завдання.

Слід зазначити, що у всіх довгострокових цільових програмах Вологодської області не вказані конкретні механізми державно-приватного партнерства та форми участі (організаційно-правові відносини між сторонами партнерства) державної виконавчої влади в ДПП, які плануються до застосування, в зв'язку з чим виникають сумніви в успішній реалізації названих проектів за допомогою інструментів ДПП. Тому виникає необхідність розглянути суть механізму взаємодії державних і підприємницьких структур, який реалізується через вирішення наступних цілей і завдань:

- дотримання балансу приватного та загального інтересу за умови спільності цілей як у органів влади, так і у суб'єктів підприємницької діяльності;

- виконавчі органи державної влади концентрують свою увагу на доступності інфраструктури регіону, створення іміджу регіону та інвестиційного клімату;

- підвищення активності суб'єктів підприємницької діяльності.

Механізм взаємодії державних і підприємницьких структур повинен передбачати залучення суб'єктів підприємницької діяльності до вирішення проблем, які виникають у суспільстві на основі державно-приватного партнерства. При формуванні механізму взаємодії державних органів виконавчої влади і суб'єктів підприємницької діяльності особливе місце займає врахування принципів державно-приватного партнерства¹, які повинні бути враховані при узгодженні економічних інтересів органами регіональної влади. Алгоритм реалізації державно-приватного партнерства в процесі кластеризації сфери гостинності представлений на рис. 2.5.6.

Дослідження показують, що в ході реалізації інфраструктурних проектів часто виникають проблеми, вирішення яких можливе лише через зміну умов угоди про ДПП. У цих випадках необхідне залучення незалежних експертів, в якості яких можуть ви-

¹ Войнаренко М. П. Кластери в інституціональній економіке : монографія / М. П. Войнаренко. – СПб. : АНО ИПЭВ, 2013. – 502 с. (С. 289).

ступати науковці з ВНЗ і НДІ. Вони можуть надавати незалежні висновки на стадії підготовки, а якщо необхідно, то і на стадії реалізації проектів за участю ДПП.

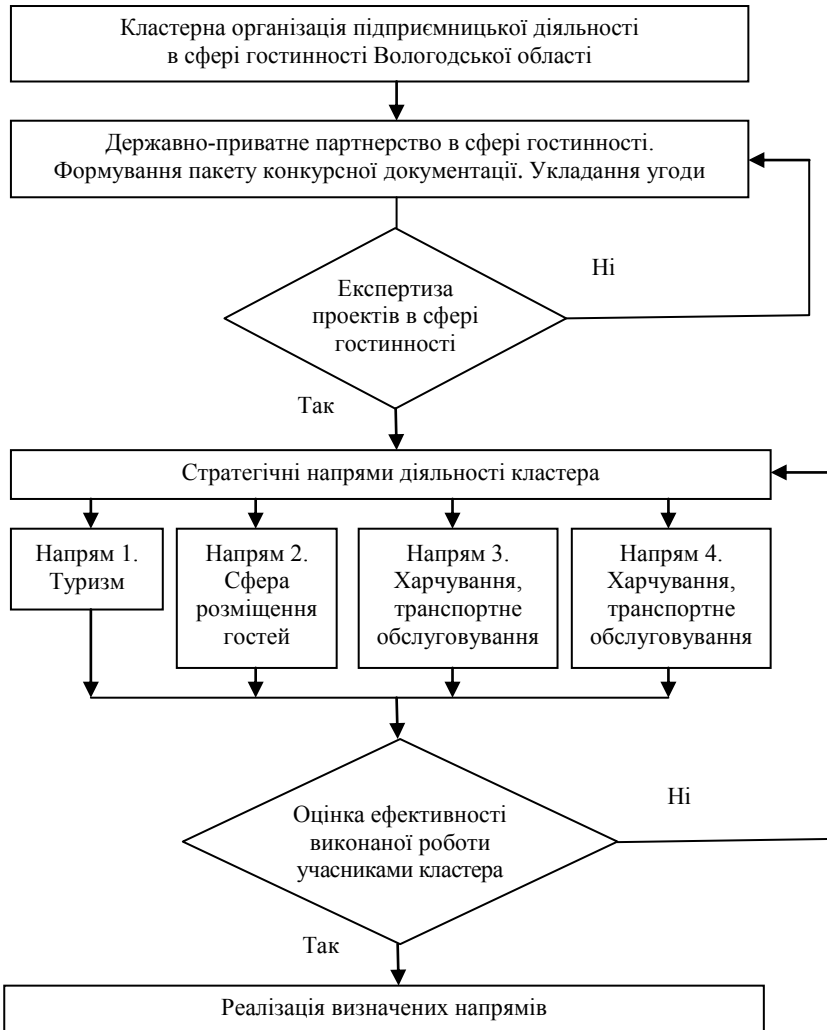

Рис. 2.5.6. Алгоритм реалізації ДПП в процесі кластеризації сфери гостинності Вологодської області

Модель взаємодії учасників кластера сфери гостинності (див. рис. 2.5.5) на основі розвитку державно-приватного партнерства будується на інституціоналізації взаємовідносин державних органів влади та суб'єктів підприємництва, в яких центральним посередником стають громадські професійні об'єднання (союзи і асоціації підприємців) та інститути громадянського суспільства. Наділення колегіальних органів повноваженнями, які дозволяють брати участь у відборі проектів, що реалізуються рамках ДПП, розгляду і узгодження документації про проведення конкурсів на право укладення договорів ДПП. Колегіальні органи повинні бути наділені правом контролю та виходити з пропозиціями щодо коригування вже діючих угод.

Діяльність громадських професійних об'єднань підприємців та інститутів громадянського суспільства дозволяє надати певні конструктивні рамки конфліктам, які безпосередньо проявляються у взаємовідносинах суб'єктів підприємницької діяльності з органами державної виконавчої влади, між собою або з споживачами, працівниками та жителями території і т. д. Вони також сприяють підвищенню рівня прозорості процесу прийняття політичних рішень, тобто забезпечують передбачливість економічної політики регіональної влади, що дуже важливо для раціоналізації поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, запобігання дестабілізації і політичних шоків на мікрорівні.

В умовах зниження рівня присутності держави в економіці регіону такі інститути громадянського суспільства та громадські організації можуть переймати на себе частину регулюючих функцій, які раніше належали державі. Головна перевага інституційної моделі в тому, що вона дозволяє подолати тенденції до «політизації» капіталу і побудувати взаємини регіональної влади з суб'єктами підприємництва на більш демократичній основі.

Поступальний розвиток РФ у всіх сферах суспільних відносин передбачає не тільки опору, але і можливість критичного запозичення закордонних механізмів, інструментів і технологій на самобутній національний досвід, і на цій основі розробку власних механізмів, спрямованих на досягнення цілей державної політики і суспільства. На сьогодні Вологодська область має високий потенціал для реалізації інвестиційних проектів на принципах державно-приватного партнерства, що підтверджено даними рейтингу «ДПП-старт». Регіон увійшов в десятку лідерів Російської Федерації та є одним з 46 суб'єктів РФ, в яких створена правова база державно-

приватного партнерства. Закон РФ від 31 травня 2010 року № 2308-03 «Про участь Вологодської області в державно-приватному партнерстві» дає основні визначення ДПП, встановлює мету, принципи та форми участі області (в тому числі й майнової) в ДПП. Розроблений моніторинг і оцінка ефективності участі Вологодської області в ДПП. Постановою Уряду Вологодської області від 1 серпня 2011 № 914 затверджено порядок участі органів виконавчої державної влади області в ДПП. Як бачимо, при досить низькому рівні бюджетної забезпеченості Вологодської області, а також дефіциті державного федерального бюджету в цілому, ДПП може стати не лише механізмом кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності області, а й основою для розвитку регіону в цілому.

На сьогодні органом, уповноваженим за реалізацію державної політики Вологодської області в сфері ДПП, є ПАТ «Корпорація розвитку Вологодської області», яка повинна опрацьовувати різні механізми реалізації інвестиційних проектів на принципах державно-приватного партнерства в соціальній сфері (табл. 2.5.3). Повний список проектів ДПП Вологодської області на сайті <http://www.invest35.ru/assets/files/docs/GChP1.pdf>.

Таблиця 2.5.3

**Участь ПАТ «Корпорація розвитку
Вологодської області» в структуруванні проектів ДПП**

Визначення оптимальних інструментів для фінансування з метою залучення інвестицій	Визначення оптимальної юридичної моделі і юридичний супровід проектів ДПП	Залучення фінансування в проект ДПП
Аналіз проектів ДПП шляхом: – розробки бізнес-плану проекту ДПП; – побудови фінансової моделі проекту ДПП	Залежно від обраної юридичної моделі ДПП розробляються необхідні документи	Організація фінансування проекту ДПП включає правове забезпечення залучення фінансування

Акціонерне товариство було створене в лютому 2012 року і визнано стати одним з ключових інструментів соціально-економічного розвитку регіону, сприяти реалізації інвестиційних проектів, залучення інвестицій в регіон. Протягом 2013 року Корпорація розвитку працювала в п'яти напрямках: лісовий комплекс, сільське господарство, промисловість і виробництво, енергетика, комунальна інфраструктура, туризм та соціальна сфера. В рамках проведеної

роботи створено 60 інвестиційних проектів на суму 33,5 млрд руб. Їх успішна реалізація допоможе створити на території області до кінця 2016 р. більше 4 тис. робочих місць, а бюджетна ефективність проектів перевищить 100 млн руб.

Супроводжуючи інвестиційні проекти від підприємницької ідеї до організації нового суб'єкта оподаткування, Корпорація сприяє розвитку державно-часткового партнерства. Фахівці надають повний комплекс послуг: маркетинг, бізнес-планування, фандрайзинг, девелопмент, оціночні послуги, бухгалтерські і юридичні послуги, послуги торгового представника, що дає хороший старт новим цікавим проектам, які без інвестицій, можливо, і не побачили б світло. На основі державно-приватного партнерства вже функціонують «Насон-місто» у м. Вологда та Рекреаційно-туристичний комплекс «Садиба галльських» у м. Череповець. Це приклади успішної співпраці; відповідно, реалізацію пропонованих проектів «Центр активного відпочинку та туризму «Y.E.S STRIZNEVO» в Вологодському районі, «Школа мандрівників Федора Конюхова» в Тюменському районі, «Молодіжний клуб водного туризму на Тудозері» в Витегорському районі теж можна почати з державно-приватного партнерства, звернувшись до ПАТ «Корпорація розвитку Вологодської області».

Для підвищення ефективності ДПП пропонуємо на базі Корпорації розвитку створити Центр державно-приватного партнерства, який займатиметься ініціюванням проектів, в тому числі і в сфері гостинності, залученням інвесторів, оформленням необхідної документації та подальшим їх супроводом. В першу чергу діяльність Центру буде сфокусована на соціальну сферу, включаючи сферу гостинності.

Основними напрямками діяльності центру державно-приватного партнерства в напрямку кластерної організації підприємництва в сфері гостинності може стати:

- проведення маркетингових досліджень наявних ресурсів (культурно-історичних, природно-кліматичних, фінансових, трудових та ін.) та інфраструктури (засобів розміщення, ресторанів, кафе, їдалень та об'єктів розваг, фінансової інфраструктури, фізичної культури і спорту), які дозволяють отримати найбільш повну інформацію про стан сфери гостинності в регіоні і етапах формування кластерів;

- розробка: а) порядку взаємодії органів виконавчої влади з суб'єктами підприємництва в рамках ДПП; б) документації для

проведення конкурсу на право укладення угоди про ДПП; в) типових угод про ДПП; г) методичних рекомендацій щодо оцінки ДПП-проектів на предмет доцільності їх реалізації;

– здійснення «зворотного зв'язку» між органами влади, уповноваженими за формування політики та реалізації заходів щодо розвитку ДПП та кінцевими споживачами послуг сфери гостинності для отримання інформації про їх якість, вартість і про виконання суб'єктами підприємництва;

– учасниками ДПП, які зачіпають інтереси споживачів послуг сфери гостинності з залученням: а) представників наукової громадськості до участі в підготовці, реалізації та моніторингу проектів ДПП; б) незалежних експертів для участі в оцінці;

– створення технічного забезпечення: а) формування бази ДПП-проектів; б) створення сайту, який би інформував громадськість;

– підвищення інвестиційної привабливості сфери гостинності для реалізації ДПП.

Механізм підвищення інвестиційної привабливості сфери гостинності представлений на рис. 2.5.7.

Рис. 2.5.7. Механізм підвищення інвестиційної привабливості сфери гостинності

Залучення представників експертного і наукового співтовариства дозволить підійти досить кваліфіковано до відбору проєктів для реалізації в рамках ДПП, проведення конкурсів на право укладення угод про ДПП, контролю за діяльністю всіх учасників ДПП. Можливе також створення колегіального органу з питань ДПП. Очевидно, що будь-які партнерські відносини можливі при наявності та дотриманні інтересів з боку держави і суб'єктів підприємництва.

Матриця можливостей та інтересів ключових учасників державно-приватного партнерства при формуванні кластера в сфері гостинності представлена на рис. 2.5.8.

**Рис. 2.5.8. Матриця можливостей та інтересів
ключових учасників кластера сфери гостинності на основі ДПП**

На основі цієї матриці розроблена схема партнерських відносин при кластерній організації підприємницької діяльності в сфері гостинності на основі державно-приватного партнерства (рис. 2.5.9).

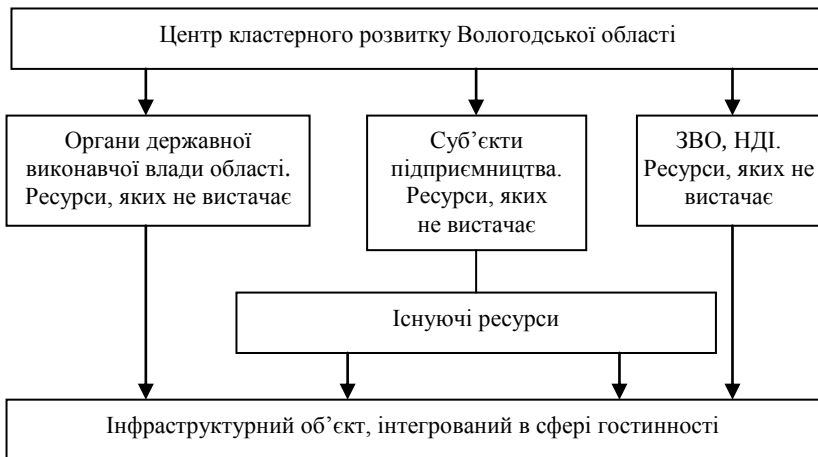

Рис. 2.5.9. Схема партнерських відносин за умови кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності на основі ДПП

На базі координуючого органу, з урахуванням необхідності інтеграції в кластер, відбувається взаємодія органів державної виконавчої влади і суб'єктів підприємництва з метою визначення кількості і способів вкладень в кожен конкретний інфраструктурний об'єкт. Контрольовані існуючі ресурси також враховуються в роботі і управляються координуючим органом.

При взаємодії в рамках державно-приватного партнерства необхідно враховувати і ряд проблем, які виникають на початковій стадії розвитку процесу кластерної організації підприємницької діяльності в сфері гостинності:

- відсутність професійних менеджерів, готових до подібної форми взаємодії; небажання сприймати інновації;
- відсутність досвіду стратегічного планування економічної діяльності в сфері гостинності на основі державно-приватного партнерства у всіх учасників кластера;
- проблеми з якістю та кількістю дорогої за вартістю інфраструктури сфери гостинності (наприклад, доріг);

– достатньо тривалий період «запуску» туристично-рекреаційного кластеру в сфері гостинності (в середньому біля трьох років).

Інвестиційні проекти, які пропонуються для реалізації в рамках кластерної організації підприємницької діяльності у сфері гостинності Вологодської області шляхом ДПП, повинні реалізовуватись у двох напрямках:

- 1) це те, що називають «маятниковою інфраструктурою»;
- 2) мова йде про створення так званих «рекреаційних поселень», які представляють собою свого роду курортне селище, лише трохи більш розріджене, щоб будинки знаходились не щільно один до одного.

Крім безпосередньо туристичної складової, в цих поселеннях буде закладена можливість будівництва або придбання власного будинку. Ця ідея була запозичена у Фінляндії.

Якщо мову вести про організаційно-економічну складову питання, то не секрет, що раніше створені в області проекти з орієнтацією на державно-приватне партнерство вже зіткнулись з сильним затягуванням, і механізм партнерських відносин, задіяний в процесі кластеризації сфери гостинності на основі ДПП, може у повній мірі виправити цю тенденцію.

Обов'язки органу, що регулюють і координують кластерну організацію підприємницької діяльності в сфері гостинності, доцільно покласти на Центр кластерного розвитку Вологодської області. На цій платформі можуть плідно працювати органи регіональної влади, суб'єкти підприємництва, науково-освітні установи та представників громадськості.

На Центр кластерного розвитку покладається рішення наступних завдань:

- 1) розробка проектів створення та розвитку територіальних кластерів і інвестиційних програм, в тому числі в сфері гостинності;
- 2) моніторинг стану інноваційного, наукового і виробничого потенціалу територіальних кластерів;
- 3) розробка та реалізація проектів з кластерної організації підприємницької діяльності із залученням учасників діючих територіальних кластерів, закладів освіти та науки, інших зацікавлених осіб;
- 4) організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, надання консультаційних послуг в інтересах учасників кластерів;

- 5) надання сприяння учасникам територіальних кластерів при отриманні державної підтримки;
- 6) маркетинговий супровід процесу кластеризації підприємництва у Вологодської області;
- 7) організація конференцій, семінарів в сфері інтересів суб'єктів підприємництва-учасників кластерів;
- 8) створення інформаційно-пошукової партнерської мережі;
- 9) координація робіт між освітніми установами та суб'єктами підприємницької діяльності;
- 10) взаємодія з органами регіональної, федеральної влади, а також з колегіальними органами та інститутами громадянського суспільства.

2.6. Інноваційна підтримка кластерних ініціатив в економіці Польщі

Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку та концепцію європейської інтеграції можна узагальнено представити як ідею єднання Європи. В історичному масштабі ця ідея мала різне тлумачення, яке включало: політичні, економічні, соціальні та інші аспекти. По-різному розглядали саме поняття «Європа», яке в різні епохи в культурному або географічному плані передбачало різні просторові масштаби.

Таким чином, поняття інтеграції нашого континенту, що так часто застосовується в сучасному світі, не належить виключно нових часів¹. Прагнення до об'єднання Європи мають свою довгу історію, хоча на різних етапах вони впливали з різних ідеологічних причин, а також політичних розрахунків. Найчастіше в їх основі лежала експансіоністська монархічна політика, що формувалась на підґрунті династичних конфліктів або політичних рухів².

Прагнення до єдності Європи – в більшій чи меншій мірі життєздатні – були результатом не тільки окремих мотивів гегемонів або центрів влади. Досить часто вони мотивувалися ідеалами гуманізму в широкому розумінні цього поняття, постулатами «братерства народів», що по суті, рідко завершувалось практичним політичним вираженням, однак – сприяло інтенсивній співпраці протягом століть і обміну ідеями між європейськими інтелектуалами. Вже починаючи з Середньовіччя, вони становили певну спільноту, яке не знає державних кордонів, і *defacto* проповідує ідею «Пан-європеїзм». Інтеграційні концепції, зазвичай, додатково підтримувалися висловлюванням широкими суспільними колами страхом перед постійними збройними конфліктами, які виникали в результаті тисячолітньої роздробленості Європи. Лише в минулому столітті це привело до двох військовим катастроф світового масштабу.

До всього цього додавалися економічні чинники, які згодом починали відігравати все більшу роль. Функціонувала вже з давніх

¹ Idzikowski Wojciech, *Efektywność osobista. Zarządzanie sobą i innymi w czasie*, Onepress, Helion, Gliwice 2011.

² Соколенко С. И. *Глобальные рынки XXI столетия: перспективы Украины* / С. И. Соколенко. – Київ : Логос, 1998. – 568 с.

часів загальноєвропейська торгівля зі своїми параметрами. Пізніше – промислова революція привели до створення на нашому континенті, починаючи з XIX століття, інтегрованого економічного простору. Це мало величезне значення, оскільки в історичній перспективі саме причини економічного характеру значною мірою стали вирішальними для розвитку і темпів загальних інтеграційних процесів в сучасній Європі.

Ідея «Паневропеїзм» в широкому масштабі стала розроблятися після першої світової війни, коли в якості протиставлення всякого роду націоналізму висувалася концепція Сполучених Штатів Європи за типом США. Прихильниками цієї концепції, поряд з її творцем Р. Куденхов-Калергі, були такі відомі політики, як Г. Стрессманн, У. Черчилль і А. Бріана. Так, А. Бріана навіть у 1929 р. запропонував план створення Європейського Союзу, який в тодішніх умовах не мав шансів бути реалізованим. Сумнівними були також перспективи конкретної реалізації і концепції створення різного роду систем загальної безпеки дво- та багатостороннього типу, наприклад, за типом договору 1925 р., підписаного в Локарно, пакту Бріана-Келлога або так званого фронту, який виник в Стресі в 1935 р. (їх прихильником був, серед інших, і А. Бріана)¹.

Проте, були зроблені спроби створення структур європейської інтеграції в економічній сфері. У 1926 році виник Міжнародний Союз Сталі (EIA), а в 30-ті рр. були створені міжнародні картелі: вугільний і коксовий (в тому числі, за участю Польщі). Ці структури, однак, не зіграли великої ролі ні в економіці окремих держав, ні в економіці Європи в цілому.

Основні умови і моделі сучасних процесів європейської інтеграції. Стрімкий розвиток і втілення в життя інтеграційних ідей настав лише після другої світової війни, коли Західна Європа стала, поряд з США і Японією, одним з основних гарантів «вільного світу», в першу чергу, в економічній та військовій галузях². До основоположних мотивів, якими керувалися прихильники європейської єдності і які стали вирішальними для початку реалізації цих ідей саме в той час, ставилися:

¹ Węziak – Białowolska D., Model kapitału intelektualnego regionu. Koncepcja pomiaru i jej zastosowanie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2010.

² Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

- прагнення до недопущення катастрофічної за своїми наслідками політики націоналізму і тоталітаризму, а також затвердження демократичної системи;
- прагнення до зміцнення миру і створення атмосфери безпеки;
- надії на швидке досягнення благополуччя спільними зусиллями;
- сподівання на встановлення – завдяки об'єднанню національних потенціалів, хоча б часткового впливу і політичної ваги, які ці європейські держави втратили в світовому масштабі в зв'язку зі зміцненням могутності наддержавами – Сполученими Штатами і Радянським Союзом;
- побоювання (аж до новітніх часів), що ріст військового потенціалу СРСР і його східноєвропейських союзників у величезній мірі впливає на політику Західної Європи.

Характерною рисою післявоєнних інтеграційних процесів був їх універсальний характер¹. Це виявлялося в охопленні процесами майже всіх областей політичної, економічної, суспільного і культурного життя Західної Європи. У зв'язку з цим ідея об'єднання Європи не ігнорувалася фактично жодним європейським політичним або світоглядним рухом². Вона залишалася концепцією широкого масштабу, потенційно що визнається фактично кожним громадянином Західної Європи.

У процесі формування основ і реалізації ідеї інтеграції сформувалися дві основні моделі:

1) конфедерація: інтеграція на основі союзу суверенних держав, які зберігали свої основні права і реалізують співпрацю міжнародного характеру;

2) федерація: інтеграція, яка прагне до створення «європейського федерального держави» наднаціонального характеру, що бере на себе значну частину, а в ідеї більшу частину або навіть цілісність повноважень своїх держав-членів федерації.

На різних історичних етапах превалювали або об'єднувалися на функціонально-прагматичному рівні складові частини од-

¹ Соколенко С. И. Производственные системы глобализации. Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. Украинский контекст / С. И. Соколенко. – Київ : Логос, 2002. – 646 с.

² Węziak – Białowolska D., Model kapitału intelektualnego regionu. Koncepcja pomiaru i jej zastosowanie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2010.

нієї або іншої концепції. Розвиток інтеграційних процесів до нинішнього етапу все ж відбувався на основі положень федеральної моделі¹. Крім того, у післявоєнний період, сформувалися різні концепції щодо характеру майбутньої інтеграції, яка повинна спиратися на універсальну ідею «Паневропеїзм»; створення військових союзів; розвиток в першу чергу співпраці економічного характеру.

Характеризуючи основні етапи реалізації європейської інтеграції, слід акцентувати увагу на тому, що протягом останнього півстоліття європейські інтеграційні процеси пройшли через ряд етапів, які класифікуються дослідниками по-різному. Узагальнюючи слід здійснити таку класифікацію:

- перший етап (1945–1957 рр.) – початковий етап ефективної реалізації ідеї інтеграції, а також перемога концепції євроспільноти;

- другий етап (1958–1969 рр.), який є етапом будівництва основ інтеграції;

- третій етап (1970–1985 рр.) – етап плідного розширення і зміцнення економічних зв'язків між державами – членами Співтовариств;

- четвертий етап (1986–1991 рр.) характеризується виникненням нових інтеграційних структур і підготовкою для створення Євросоюзу;

- п'ятий етап (після 1992 р.) охоплює поступове «включення» в життя Євросоюзу, який був створений при підписанні Маастрихтського договору (www.ukie.gov) і отримав розвиток у період після прийняття Амстердамського договору та договору в Німечці².

Інноваційний Союз Scoreboard в 2001 році запровадив критерії для оцінювання інновацій. Так їх рівень, в цілому вимірюється за допомогою комбінованого показника, в якому узагальнюються результати ряду часткових показників. Розроблене табло передбачає три основних типи індикаторів – «каталізаторів» інновацій та їх результатів, а також показників діяльності компаній. Вони, в свою чергу, визначають вісім інноваційних розмірів в цілому та об'єднують 25 показників.

¹ Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – Київ : Логос, 2004. – 848 с.

² Zarządzanie działalnością innowacyjną, redakcja naukowa L. Białoń, Wydawnictwo Placet, Warszawa 2010.

Згідно із доповіддю Інноваційного Союзу Scoreboard у 2014 р. Польща, що досягає синтетичний показник інновацій на рівні 0,279 входить в число країн з помірною інноваційною діяльністю і визначається як помірний новатор що випереджає Румунію (0,237), Латвію (0,221) і Болгарію (0,188). Цей результат має позитивну динаміку порівняно з результатами 2013 р., коли Польща входила в групу бідних новаторів (рис. 2.6.1).

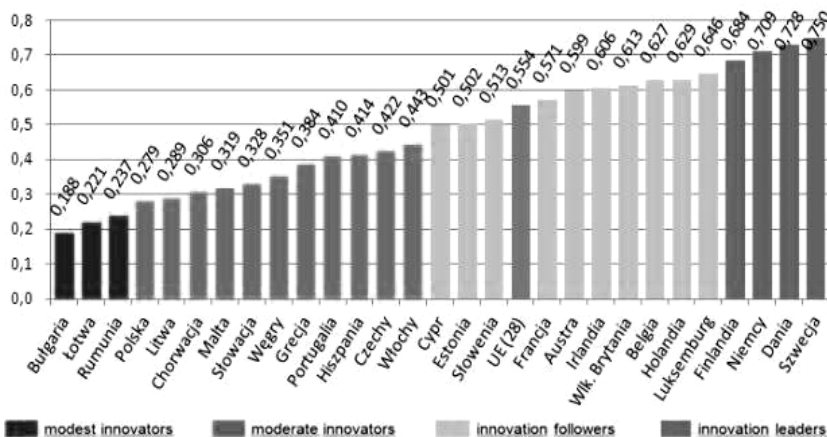

Рис. 2.6.1. Інноваційний потенціал Європейського Союзу [28]*

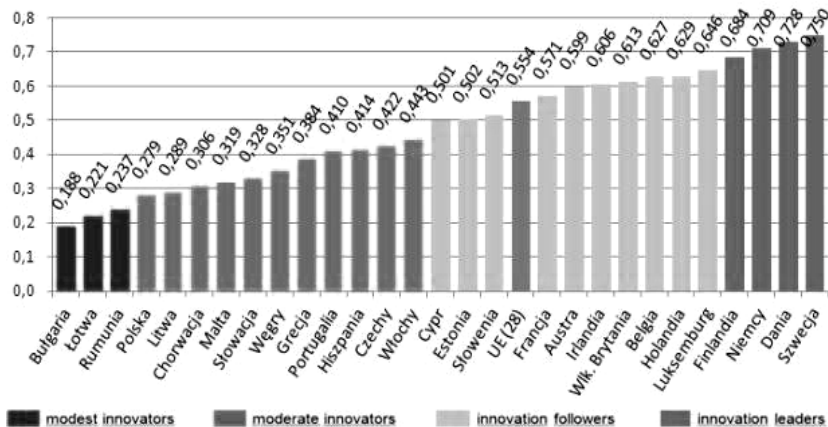
* за матеріалами Innovation Union Scoreboard 2014, http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en

Поділ країн на лідерів (інноваційних лідерів), послідовників (інноваційних послідовників), помірних (помірні новатори) і скромних новаторів (скромні новатори) здійснюється відповідно до наступних критеріїв:

- керівники груп (інноваційні лідери) входять до числа країн, в яких сумарна швидкість інновацій має значення більше, ніж 120 % від середньої норми для Європейського Союзу,
- послідовники (інноваційні послідовники) це країни, в яких сумарна швидкість інновацій має величину в діапазоні від 90–120 % від середнього розміру для країн ЄС,
- в свою чергу, помірні новатори (помірні новатори) – це країни, де загальний рівень інновацій становить від 50 % до 90 % від середньої норми для країн ЄС,

– остання група скромних новаторів (скромні новатори) відносяться до числа країн, в яких загальна інноваційна ставка становить менше 50 % від середньої ставки для країн ЄС.

Загальний індекс інновацій для Польщі в 2013 р. склав 50,5 % середньої ставки для країн ЄС. Тобто за узагальнюючими оцінками Польща виявилась в числі помірних новаторів (на останньому місці). У попередні роки, ставка Польщі складала 53 % (2008 р.), 53 % (2009 р.), 51 % (2010 р.), 53 % (2011 р.), 49 % (2012 р.), середня ставка для 28 країн ЄС. Сумарні показники ЄС 2006–2013 рр. показують чітку тенденцію до зростання. Польща на цьому тлі виглядала досить стабільною з мінімальною тенденцією до зростання (рис. 2.6.2).

**Рис. 2.6.2. Загальний індекс інновацій і лінія тренда
для Польщі і ЄС (2006–2013 рр.).***

*за матеріалами Innovation Union Scoreboard 2014, http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en

Продовжуючи аналізувати динаміку змін, за попередніми розрахунками щодо 2015 року слід зауважити, що Швеція підтвердила своє інноваційне лідерство. За нею йдуть Данія, Фінляндія, Німеччина, як європейських інноваційних лідерів.

Порівняно з 2014 р. інноваційний показник збільшився в 15 країнах ЄС, в той час як він знизився в 13 інших. На цьому фоні рівень Польщі стабілізувався (рис. 2.6.3).

Беззаперечно, що в сучасному глобалізованому інформаційному суспільстві, у вільній ринковій економіці, заснованій на

передачі знань, інновацій і технологій, основним джерелом вартості є саме знання. Саме тому будь-яка компанія, підприємство, для забезпечення успішності бізнесу, повинні зосереджувати увагу на інноваційних процесах, розвитку знань.

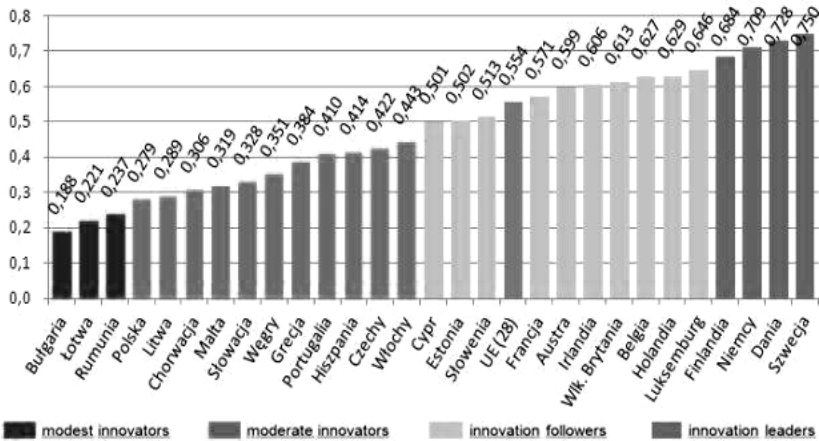

Рис. 2.6.3. Загальний індекс інновацій і лінія тренда для Польщі і ЄС в 2015 р.*

*за матеріалами Innovation Union Scoreboard 2014, http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en

Динаміка змін у бізнес-середовищі означає, що їх становище на ринку перестає залежати, в першу чергу, від традиційних форм конкуренції, таких як, наприклад, ціна на товар або послугу.

В сучасних умовах важливою метою для досягнення майже будь-якою організацією стали, перш за все, інноваційність та креативність, доручення до трансферу знань. В епоху створення економіки знань, існує багато продуктів схожих один на одного, саме тому, вміння створювати щось незвичайне, оригінальне стало надзвичайно цінним.

Потреба в ефективному управлінні знаннями, які вважаються стратегічним ресурсом, сьогодні вимагає змін. Результатом розвитку є перетворення сучасних компаній, в так звані, організації які навчаються, засновані на знаннях і здатності їх застосовувати з метою досягнення, посилення і утримання конкурентної позиції на ринку.

Інтелектуальна організація, є організацією, яка заснована на управлінні знаннями. Вона також часто визначається, як органі-

зація що навчається і самовдосконалюється. Інтелектуальна організація забезпечує можливість навчання всім її суб'єктам. У той же час, свідомо перетворює і себе, і контекст, в якому існує. Організація, що навчається є новою концепцією, яка пояснює взаємозв'язок між способом досягнення мети, їх узгодженням, методами вирішення проблем і спілкування між співробітниками. Всі ці заходи повинні забезпечити досягнення високих показників ефективності та економічного зростання, завдяки здатності адаптуватися до мінливих умов бізнесу. Таким чином, інтелектуальна організація, є основою сучасної системи управління компанією¹.

Інтелектуальна організація акцентує увагу, в першу чергу, на напрямках діяльності, які формують трудовий і інтелектуальний потенціал, несуть відповідальність за навчання фахівців. Такі організації повинні характеризуватися здатністю розпізнавати сигнали із навколишнього середовища, здатністю реагувати на ці сигнали і адаптуватися до них. Мінливість зовнішнього середовища призводить до того, що організація повинна постійно відстежувати зміни в поведінці клієнтів, конкуренції, в розвитку суспільства і технологій, а також, постійно робити висновки, з метою власного виживання і розвитку. Залишитися на ринку, має шанси тільки компанія, яка вчиться швидше за всіх. Хто вчиться дуже повільно або не вчиться взагалі – програє, втрачає свої позиції на користь конкурентів. Інтелектуальна організація повинна характеризуватися здатністю розпізнавати і вміло адаптуватися до навколишнього середовища і забезпечення продуктивності при реалізації функцій. Такі організації набувають і розширюють знання через контакт із зовнішнім середовищем, а також в результаті взаємодії всередині самої себе (див. рис. 2.6.4).

Простір адаптації: відображає освоєння знань, отриманих на основі вивчення і засвоєння уроків з нашого власного досвіду, спостережень інших компаній, вивчення наукових теорій. Результатом цього буде створення нових можливостей для організації, більш широке використання інтелектуального капіталу.

Простір реалізації: в ситуації, коли організація має вже накопичені знання, освоїла трансфер знань, інновацій і технологій, вона повинна бути в змозі використати це, створюючи щодня діючі зразки поведінки співробітників, традиції, постійно діючі процедури.

¹ Innowacyjność przepis na sukces, Trias de Bes F, Kotler Ph, REBIS, Poznań 2013.

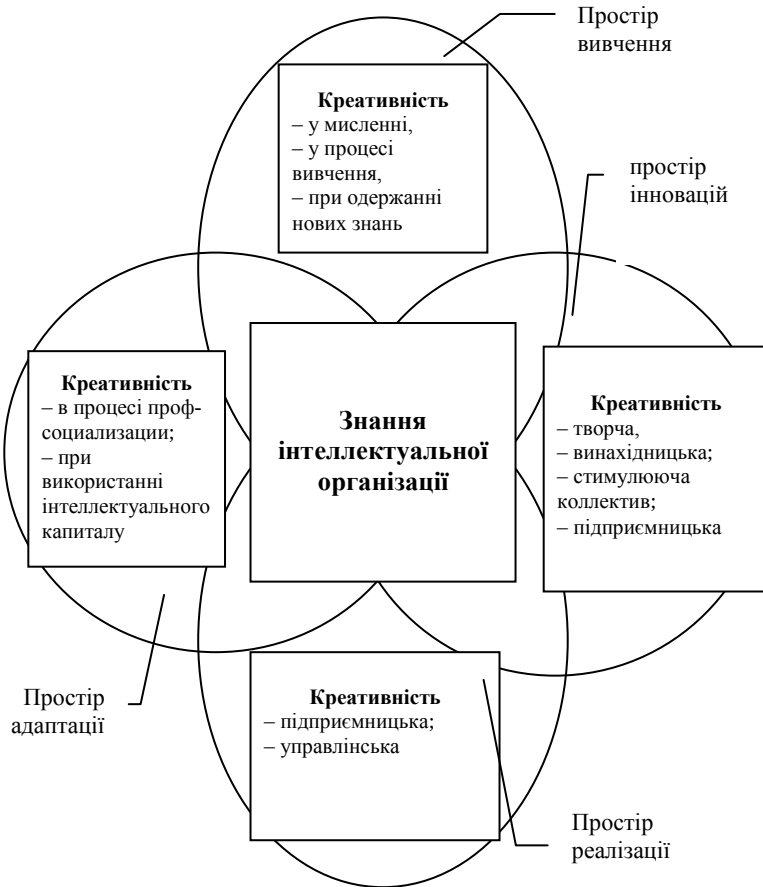

Рис. 2.6.4. Схема організації заснованої на знаннях – інтелектуальної організації

Простір інновацій: засноване на природній потребі створення, поліпшення і вдосконалення, які притаманні фахівцям, воно засноване на знаннях і фантазії співробітників, що в цілому підпорядковане меті організації. Внесок даного циклу в знання та успіх компанії незаперечний і знаходиться в самому центрі концепції інтелекту.

Простір навчання: логічна послідовність взаємопов'язаних подій, які повинні відбутися, щоб організація придбала новий досвід і знання, часто, нетрадиційні їх елементи.

Характеризуючи польські інтелектуальні організації, слід зазначити, що у Польщі не часто застосовуються конкретні рішення, характерні для інтелектуальних організацій. Тільки, трохи більше 12 % компаній, забезпечують усі умови, які відрізняють інтелектуальні організації від всіх інших. Більшість із них, а саме – 47 % компаній, у своєму розпорядженні мають розвинуті інформаційні систем, 38 % обмінюються інформацією з навколишнім середовищем, 32 % мають розроблені правила управління кадрами, а 27 % – обґрунтовану стратегію розвитку.

Інтелектуальні організації є набагато більш поширені серед великих компаній. Так, 40 % з них відповідає всім критеріям, прийнятим у дослідженні, щоб їх можна було віднести до цього типу організацій, і близько 63 % мають формальні стратегії розвитку і політику управління людськими ресурсами. У випадку середніх компаній, інтелектуальними можна вважати більш-менш, кожен четверту, серед малих – кожен десяту.

Проведене дослідження показало, що компанії, які здійснюють інноваційні процеси та впровадження менеджменту екологічного стандарту ISO 14001, а також компанії, чий основні клієнти є державними установами, більш схильні до введення, в кожен із досліджуваних просторів, рішень що характеризують інтелектуальні організації¹.

Вивчення підприємств із урахуванням профілю діяльності показує, що найбільша частка інтелектуальних організацій є серед промислових підприємств (14 %), а також підприємств у торгівлі та сфері послуг (12 %), і найнижча, серед будівельних компаній (5 %). Компанії будівельної галузі характеризуються низьким рівнем впровадження формальної стратегії розвитку і політики управління кадрами².

Для здійснення інноваційної ідеї, як показують результати проведеного дослідження, слід володіти набором інструментів. Основні з них: інноваційна ідея, організація і інноваційне середовище. Однак, майже неможливо здійснити інноваційну ідею, якщо не буде творчого лідера.

¹ Innowacyjność przepis na sukces, Trias de Bes F, Kotler Ph, REBIS, Poznań 2013.

² Węziak – Białowska D., Model kapitału intelektualnego regionu. Koncepcja pomiaru i jej zastosowanie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2010.

Найбільш очевидний шлях у створенні інноваційних ідей є в «інтелектуальних» організаціях, що здійснюють активний пошук нових знань. Отже, слід заохочувати співробітників організації на всіх рівнях, разом з «вищим керівництвом», щоб зверталися до основних джерел інновацій. Крім того, слід піклуватися про можливість консультування із бізнес-середовищем, в т.ч. незалежними експертами. У першу чергу, для виявлення проблем, що потребують інноваційних рішень.

Одним з основних джерел ідей може бути процес творчого мислення. Креативність повинна бути невід'ємною рисою будь-якої організації. Творча особистість зможе не тільки створити ідею для бізнесу, але і ефективно подолати ряд перешкод, які чекають підприємця і компанію в процесі її діяльності.

Процес творчого мислення можна зобразити у формі чотирьох наступних етапів: збір інформації; вивчення наявних інформаційних ресурсів; виникнення ідей; оцінка ідей.

Збір інформації. Основним джерелом економічної інформації є спостереження за навколишнім середовищем. Воно створює можливість знайти бізнес-ідею. Складання списку речей і питань, які треба поліпшити, може сприяти тому, що можна знайти приховану бізнес-ідею. Це може бути можливість знайти певну нішу на ринку, яка може бути заповнена в результаті підприємницької діяльності. Бесіди з сім'єю, знайомими, друзями також можуть стати поштовхом для розробки бізнес-ідей.

Вивчення інформації. Приступаючи до вивчення ідей необхідно дотримуватися тимчасових меж. Корисним при вивченні інформації може стати зіставлення окремих видів інформації, які відносяться до того самого питання, але отриманих з абсолютно різних джерел. Це дасть можливість об'єктивно подивитися на інформацію, в результаті чого матеріал для створення ідей стає міцнішим та надійнішим.

Виникнення ідей. Нові ідеї часто забуваються, а людська пам'ять часто ненадійна. Щоб уникнути подібної ситуації, ідеї завжди слід записати, навіть на серветці, за обідом або під час зустрічі на дозвіллі. Навіть найменша «ідейка» може привести до унікальних і новаторських ідей. Керівники компаній стимулюють креативність своїх співробітників, використовуючи прийоми, метою яких є одержання нових ідей. Один з них називається – мозковий штурм, який передбачає організацію зустрічі в невимушеній

і неформальній атмосфері, що сприяє спонтанному обговоренню питання в групі. Під час обговорення кожен учасник ділиться своїми ідеями. Так учасники викрикують свої ідеї, які відразу ж записуються. На даному етапі не важливо, чи має ідея сенс, чи можливо логічно практичне її застосування. Тут важливо кількість, а не якість. Ідеї оцінюються пізніше і можуть бути відмінним способом знайти єдину, унікальну ідею, яка стане джерелом доходу.

Фахівці в галузі управління стверджують, що найбільш поширеним методом, використовуваним для створення ідей в польських компаніях, є мозковий шторм. Його, як правило, проводять у створенні і відповідним чином підібраній групі з 5–12 осіб, які є співробітниками компанії або фахівцями в конкретній області, але які не знаходяться в прямому підпорядкуванні. Серед них має бути присутнім особа, яка зовсім не володіє знаннями в обговорюваній області. Мозковий шторм повинен тривати не більше півгодини, бесіду веде лідер (ведучий), який також підбадьорює учасників. При цьому, ідеї не повинні оцінюватися прямо в ході сесії, а тільки через кілька днів і всіма учасниками.

Оцінка ідей. Цей етап передбачає ретельне вивчення з'явилися ідей і підведення підсумків, які з ідей можна реально здійснити. Не слід боятися навіть найнеймовірніших ідей. Звичайно, деякі ідеї будуть відкинуті, але головне, щоб було з чого вибирати. При оцінці ідей, не варто забувати, що навіть ілюзія, може стати поштовхом для створення чогось незвичайного і інноваційного. Важливо, щоб цей процес був свідомим і допомагав стимулювати креативність в кожному працівникові і серед оточуючих осіб.

Не достатньо знайти «відмінну» ідею. На її впровадження слід подивитися багатогранно, зробити самоаналіз. Її елементи мають включати опис продукту або послуги: клієнти, політика продажів, персонал, фінанси. Вільний ринок дозволяє кожному вибрати сферу продуктів, що виробляються або надаються. Остаточну перевірку, чи був це хороший вибір, зробить ринок.

Креативний лідер. Креативні лідери є найдефіцитнішим натуральним ресурсом організації як в світі, так і в Польщі. Все частіше можна зустріти хороших менеджерів, але хороші лідери – керівники в організації як і раніше, практично відсутній елемент в організаційній структурі більшості компаній. Креативного лідера характеризують такі властивості: зовнішній вигляд (зовнішність) – риси характеру – комунікабельність – вміння управляти.

Найважливіші особистісні характеристики керівника: інтелект, позитивна агресивність, впевненість в собі, прагнення до досягнення результату (амбіції), мужність, толерантність до стресу і здатність адаптуватися до ситуації. І, що особливо важливо – відкритий розум, терпимість до неперевіреної, суперечливої, дивної інформації, що не означає безкритичне сприйняття, але передбачає уважний її розгляд. Сильна внутрішня мотивація характеризується наполегливістю і завзятістю у рішенні проблем; основний мотив для роботи авторів – відкритість досвіду, задоволеність, пов'язані із вирішенням проблем, менш важливим є матеріальна винагорода (рис. 2.6.5).

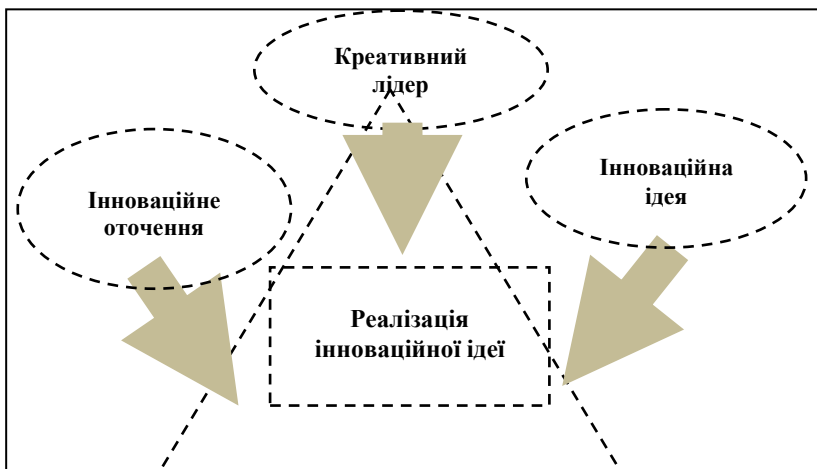

Рис. 2.6.5. Умови реалізації інноваційної ідеї

Економіка знань вимагає багато творчих рішень, тобто креативних: нових та ефективних. Є два джерела творчої енергії: справжність і співробітництво людей. Сьогодні саме ідеї відрізняють компанії одну від іншої, забезпечують існування та переваги на ринку. Будь-яка організація працює в певних зовнішніх умовах, тобто в певному оточенні. Воно впливає на дії компанії, на її інноваційність та можливість кластеризації. Оточення слід ділити на:

1. Пряме оточення – відносини між компаніями і цією частиною оточення формуються при збереженні самостійності і партнерства, вони мають ринковий характер.

Елементами даного оточення є учасники ринку. По-перше, в даній групі слід зазначити постачальників і покупців. Іншими суб'єктами прямого бізнес-оточення компанії є суб'єкти, які надають їй послуги, напр. різні агенції та компанії – консалтингові, маркетингові, рекламні, страховальні, банки. Наступний елемент, це співробітники компанії. Доповненням є також умови конкуренції в конкретному сегменті ринку¹.

2. Непряме бізнес-оточення – діючі правила встановлені органами влади і адміністративними органами. Дані правила визначають умови діяльності компанії, які вона повинна дотримуватися. Іншим елементом непрямого оточення є культура, традиції і релігія суспільства. Політична і економічна ситуація і природно-демографічні умови на території дії компанії. Останнім, дуже важливим елементом непрямого оточення, є рівень науково-технічного прогресу і можливість користування його новітніми досягненнями (рис. 2.6.6).

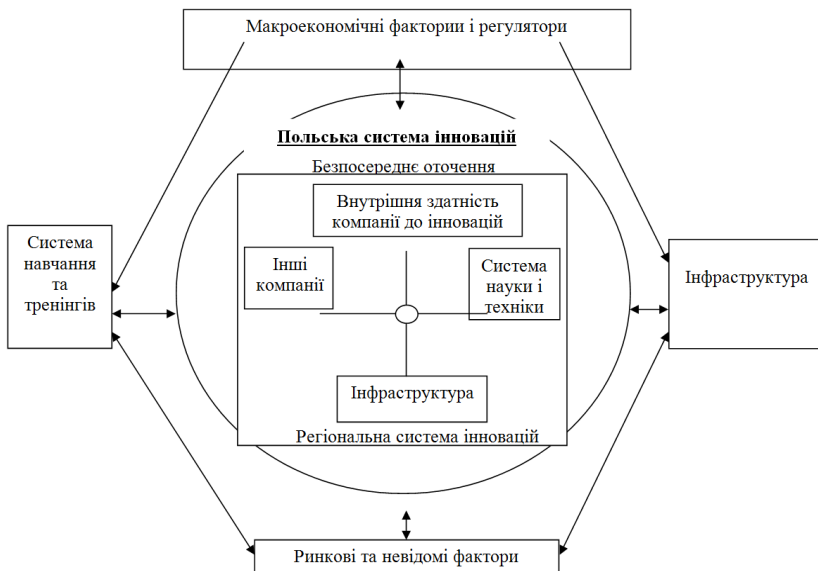

Рис. 2.6.6. Оточення підприємства в інноваційному середовищі

¹ Троциковски Т. Технологические кластеры, как фактор роста конкурентоспособности сектора МСП в Польше / Т. Троциковски // Теоретическое исследование BNTU. – Минск, 2012.

Будь-яка компанія повинна в деталях ознайомитися з зовнішнім середовищем, в якій їй приходить працювати. Це дасть можливість приймати правильні рішення, які є умовою реалізації мети діяльності та ринкового успіху.

3. Інноваційне оточення – в сучасних умовах розвивається глобалізація та особливо динамічний розвиток технологій спілкування вже стали очевидним фактом. Швидко зростаюча кількість учасників мережі Інтернет, швидкість зв'язку, мобільні телефони 4 покоління, все це скорочує проблеми спілкування і створює ілюзію, що світ стає все меншим. Фізична відстань між людьми не має значення. Розмиваються природні географічні бар'єри, які раніше відокремлювали країни, міста.

Аналогічні процеси відбуваються на ринку праці. Все більше і більше людей працюють вдома, підключені до центрального серверу компанії. Останні роки має місце активний розвиток ІТ-інфраструктури та скорочення телекомунікаційних витрат і для менеджера часто не має суттєвого значення, де живе його працівник, в якій частині світу¹. Такі тенденції можна перенести і на рівень взаємодії між підприємствами. Географічна відстань, скоротити яку намагалися творці технопарків, скоро перестане мати значення. У новому віртуальному світі, всі компанії знаходяться дуже близько один від одного.

Кількість малих підприємств зростає. Тому, що вони краще вписуються в механізм конкуренції і, таким чином, вони є дуже стабільною структурою. Віртуальні мікрокомпанії часто будуть складатися тільки з одного співробітника.

Слід гадати, що з'явиться потреба їх об'єднання, як це сталося при утворенні технологічних парків. У XXI ст. і це об'єднання з метою обміну досвідом та скорочення витрат настане в комп'ютерній дійсності. Ймовірно, будуть створені віртуальні парки, в яких будуть зустрічатися віртуальні компанії.

Інноваційність нової дійсності повинна бути більш відчутна, ніж сьогодні. Обмін інформацією між інноваційними компаніями і наукою стане дуже і дуже простий. Адже від цього обміну, створюються нові технології і продукти. Однак, на щастя, в

¹ Войнаренко М. П. Кластеры в институциональной экономике / М. П. Войнаренко. – СПб. : АНО ИПЭВ, 2013. – 502 с.

цих віртуальних компаніях працюватимуть звичайні люди, тому що тільки вони здатні створити щось нове, а саме – інновації¹.

Як свідчать результати проведених досліджень, один із ключових елементів побудови системи конкурентних переваг польських підприємств полягає в наданні державою підтримки спільних дій підприємців з мережею, спрямованою на реалізацію інноваційних проектів, у тому числі, шляхом стимулювання розвитку організації на основі партнерства і співробітництва. Польські економічні умови, саме сучасний розвиток кластерів гарантує отримання конкурентних переваг на єдиному європейському ринку.

Стратегічний курс дій держави орієнтований на створення інфраструктури для інновацій. Вони, в свою чергу, спрямовуються для поліпшення умов функціонування інноваційних компаній шляхом підтримки спільної діяльності бізнес-мережі, реалізацію інноваційних проектів, включаючи підтримку розвитку кластерів, а також технологічних платформ.

Як свідчать результати проведених досліджень, один із ключових елементів побудови системи конкурентних переваг польських підприємств полягає в наданні державою підтримки спільних дій підприємців з мережею, спрямованою на реалізацію інноваційних проектів, у тому числі, шляхом стимулювання розвитку організації на основі партнерства і співробітництва. Польські економічні умови, саме сучасний розвиток кластерів гарантує отримання конкурентних переваг на єдиному європейському ринку. Стратегічний курс дій держави орієнтований на створення інфраструктури для інновацій. Вони, в свою чергу, спрямовуються для поліпшення умов функціонування інноваційних компаній шляхом підтримки спільної діяльності бізнес-мережі, реалізацію інноваційних проектів, включаючи підтримку розвитку кластерів, а також технологічних платформ.

Сучасна інтенсифікація процесів кластеризації в польській економіці в перспективі до 2020 р. покликана сприяти запровадженню інновацій і підвищенню основних показників конкурентоспроможності, як окремих підприємств так і країни в цілому.

Польська економіка, яку в значній мірі вже і сьогодні можна вважати економікою заснованою на мережевих рішеннях,

¹ Троциковски Т. Технологические кластеры, как фактор роста конкурентоспособности сектора МСП в Польше / Т. Троциковски // Теоретическое исследование BNTU. – Минск, 2012.

для підвищення рівня взаємодії і співпраці окремих підприємств, накопичення сукупності інноваційних знань, розвивається як модель економіки, заснованої на знаннях. Такий підхід сприяє появі нових інноваційних проектів, більш ефективному використанню наявних ресурсів та одержанню синергійного ефекту, як приватних, окремих господарюючих суб'єктів, а також суспільства в цілому.

Інтенсивне співробітництво в галузі науки – дослідження в інноваційній сфері, формування кластерів, науково-технічних парків призведуть до більш швидкої передачі знань і технологій, а також для збільшення інтенсивності приватних інвестицій в інноваційні розробки, які, в межах країни, є сьогодні одними з найнижчих в Європі.

Як відомо, концепція кластера ґрунтується на припущенні, що компанія чи підприємство в процесі господарювання знаходиться поруч з іншими фірмами, в тому ж самому секторі і які, при умові спільної взаємодії можуть рости та розвиватись значно швидше ніж поодинці, досягаючи кращих результатів. У Польщі станом на початок 2016 р. нараховуються близько 300 кластерів і кластерних ініціатив. Усі вони характеризуються різним економічним потенціалом. Їх спектр діяльності широкий: від локальних кластерів, що впливають на місцеву економіку екосистем, за допомогою ключових регіональних кластерів, які є двигуном розвитку окремих регіонів, до національних кластерів. Останні є суб'єктами пізнаваними і здатним конкурувати як на національному, так і на єдиному європейському ринку та на міжнародних ринках з іншими сильними економічними центрами¹. Національні ключові кластери визначають міжнародну конкурентоспроможність польської економіки. Слід констатувати, що у Польщі з урахуванням територіального охоплення польських кластерів переважають кластери місцевого або регіонального рівня.

Польські кластери, у тому числі і підприємства, що до них входять, характеризуються продуктивністю вище середньої. Це забезпечується завдяки реалізації різних видів інновацій (у першу чергу – організаційного та маркетингового характеру, а також технологічних (застосування інноваційних продуктів і процесів)). Для них є характерним також більш ефективне використання наявних

¹ «Europa 2020» – strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, COM (2010)2020.

ресурсів і одержання, при цьому, ефекту синергії. Партнери по кластеру, співпрацюючи, узгоджують пріоритети та дії, в результаті одержують концентрація ресурсів і зусиль (рис. 2.6.7).

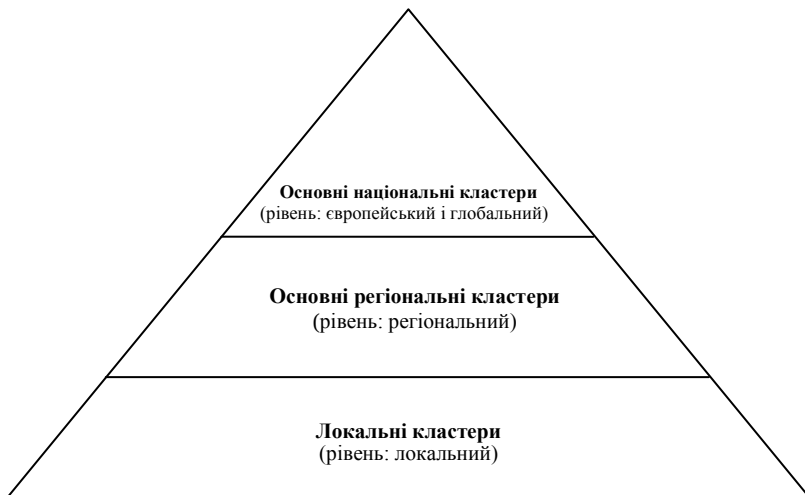

Рис. 2.6.7. Структура кластерів в Польщі*

*власні дослідження, засновані на "Kierunki i założenia polityki klastrowej w Polsce do 2020 roku", PARP, Warszawa, 2012

Саме тому кластери досягли високого ступеня синергізму. Взаємодія і створення мереж – всередині і між кластерами – привели до прискорення адаптації існуючих рішень і знань, формування і розвитку нових цінностей і поява інновацій. Це, в свою чергу, забезпечує модернізацію економічної структури національного господарства і створення нових, на перетині існуючих компетенцій, у тому числі в областях, важливих для вирішення ключових соціально-економічних проблем¹.

Для ключових кластерів Польщі (національних і регіональних) є характерним ряд умов розвитку. У першу чергу: більш висока інтенсивність досліджень і розробок виконаних за кошти самих підприємств, що входять в утворення, а також – використання знань і активної взаємодії між окремими компаніями, під-

¹ Войнаренко М. П. Управління ризиками в інноваційній діяльності / М. П. Войнаренко, Тадеуш Троціковскі, О. І. Гончар // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – № 4, т. 3. – 2014. – С. 14–20.

приємствами та навчальними і науково-дослідними інститутами – учасниками кластеру. Це саме: формуються потоки персоналу і експертів, що переміщуються, виконуються спільні проекти В+R (бізнес+наука), здійснюється бізнесова та маркетингова співпраця, розвиваються комунікації і т.д. Розвиток такої взаємодії учасників кластеру забезпечує стимулювання розробок саме бізнес-інновацій та прискорює передачу технологій і комерціалізації знань¹ (рис. 2.6.8).

Рис. 2.6.8. Система державної підтримки кластерів в Польщі

*власні дослідження, засновані на “Kierunki i założenia polityki klastrowej w Polsce do 2020 roku”, PARP, Warszawa, 2012

¹ Рецепт інновацій для досягнення успіху. Модель «Від А до F», F. Trias de Bis, Ph. Котлер, вид-во Ребіс, Познань 2013.

Важливу роль у розвитку ключових (стратегічного значення) кластерів (національних і регіональних) відіграють бізнес-середовища інститутів, наукових та науково-дослідних установ. Інноваційне бізнес-середовище (в тому числі науково-технологічні парки), бізнес-інкубатори (в тому числі академічні інкубатори) забезпечують високоякісну інфраструктуру, необхідну для роботи як промисловості і підтримку стартапів, в тому числі інноваційних стартапів. Крім того, спеціальні інноваційно-економічні зони (часто інтегровані з науково-технологічними парками) стимулюють, в свою чергу, розвиток кластерів, сприяють залученню іноземних інвестицій, в тому числі у забезпечення центрів B+R¹.

Національні ключові кластери можуть конкурувати в глобальному масштабі і мають міжнародний вимір – це означає, що згруповані в них учасники активно долучаються до торгівлі (велика частка експорту) і до міжнародних ланцюжків формування доданої вартості. Інші об'єкти, що працюють в цих кластерах, такі як університети і науково-дослідні інститути беруть також активну участь у міжнародних формах відносин. Кластери мають міцні зв'язки та часто входять до спільних мереж взаємодії європейських кластерів і, таким чином, будують свою глобальну конкурентну позицію.

Переважає більшість польських кластерів ростуть і розвиваються за рахунок приватних інвестицій, коштів приватних підприємств, в тому числі осіб з іноземним капіталом.

Однак, важливе значення для їх розвитку мають державні інвестиції в інфраструктуру (включаючи науково-дослідницьку і освітянську) та інших ресурсів (знання, людський капітал і т.д.), де критична частка досягається за рахунок виваженого і сконцентрованого використання структурних фондів та національних державних коштів. Така тенденція передбачається і на наступний період до 2020 р.

Державні інвестиції стимулюють, а часто – і гарантують притік внутрішніх і іноземних приватних інвестицій (особливо B+R). Саме така ситуація допомогла вирішити проблему Польщі щодо формування приватних ресурсів для розвитку кластера, в той час як державні інвестиції були за останні роки поступово припинені.

Таким чином, ефективне управління інноваційним процесом, забезпечуючи вимірні результати у вигляді розроблення і

¹ Войнаренко М. П. Кластеры в институциональной экономике / М. П. Войнаренко. – СПб. : АНО ИПЭВ, 2013. – 502 с.

впровадження інновацій є джерелом розвитку підприємства і збільшення його цінності. Це вимагає постійної прискіпливої уваги вищого керівництва і розробки моделі та механізму організації процесу інноваційної діяльності і удосконалення підходів до оцінювання її ефективності.

При розробці нової фінансової перспективи ЄС на період з 2014 р. до 2020 р. визначив як основну метою майбутньої кластерної політики є зміцнення інноваційної діяльності та конкурентоспроможності польського господарства на основі інтенсифікації співробітництва, взаємодії та формування баз знань (тобто, зміцнення, розвитку існуючих і майбутніх кластерів), а також підтримка розвитку стратегічної економічної спеціалізації (тобто, вибір ключових національних і регіональних кластерів та зосередження на їх розвитку частку державної підтримки)¹.

Реалізація основної мети може бути здійснена при виконанні наступних конкретних завдань:

- стимулювання внутрішнього взаємодії, обміну знаннями та співробітництва і створення необхідного соціального капіталу,
- збільшення та розвиток зовнішніх мереж і кластерів, які працюють у міжнародному секторі,
- посилення процесів щодо обґрунтування комплексного і стратегічного планування розвитку кластерів,
- збільшення кількості інноваційних продуктів та послуг як для внутрішнього і міжнародного ринку, компаній і організацій, що діють в кластерах. Таким чином, крім інших результатів – збільшення експорту,
- мобілізація та залучення приватних інвестицій в кластери, у тому числі створення нових компаній і притоку іноземних інвестицій; а також збільшити приватні інвестиції в наукові дослідження і розробки та впровадження інновацій,
- розвиток екосистемних інститутів (наприклад, освітні, наукові, технологічні парки, центри трансферу технологій і т.д.). Адаптація пропозицій до потреб компаній, що працюють в кластері,
- підвищення ефективності державних інвестицій шляхом їх концентрації і синергії між різними напрямками політики та розвитку прикладних інструментів (наприклад: у розвиток інфра-

¹ «Europa 2020» – strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, COM (2010)2020.

структури, людського капіталу, В+R, просування по службі, розвитку міжнародної співпраці і т.д.).

Узагальнюючи суттєві переваги для компаній, що працюють в кластері, слід зауважити, що зарубіжний досвід свідчить про значний потенціал для зростання і формування конкурентних кластерів. Їх суть слід розглядати як географічні концентрації взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, компаній, що працюють в суміжних галузях і пов'язаних з ними установ. Учасники всередині кластера змагаються, вступають у взаємодію один з одним (формальну і неформальну), але перш за все, важливою є сфера їх співпраці. Як показує практика така співпраця може бути постійною або сезонною, може бути відкритою для нових учасників або більш закритою. Таким чином, кластер це структура, що поєднує переваги спеціалізації, гнучкості та конкуренції незалежних операторів, при якому відбувається економія ресурсів в результаті співробітництва та розширення і удосконалення ланцюжка створення нової вартості. Кластери створюються спеціалізовані та локально. Їм доступні ресурси для досягнення і підтримки конкурентних переваг¹.

Приклади і досвід країн з розвиненою економікою показують, що за рахунок співпраці і узгодженості дій компанії-учасники кластеру, можуть одержати ряд переваг². Зокрема, вони можуть здійснювати проекти і інвестиції, які не були б в змозі залучити поодиночі, крім того спільне впровадження знижує витрати і сприяє розподілу ризиків. Співробітництва (включаючи неформальні контакти і потік знань) між фірмами і установами з навколишнім середовищем, часто сприяє розвитку інноваційного середовища. Наприклад, В+R-центри сприяють ідентифікації інноваційно активних підприємств. Компанії, що працюють в партнерстві можуть також більш ефективно взаємодіяти із навколишнім середовищем. У тому числі залучати ресурси навчальних закладів, місцевих або регіональних органів влади, лобіювати напрямки видачі державних коштів і т.д. Таким чином, співпраця сприяє підвищенню конкурентоспроможності окремих підприємств та клас-

¹ Троциковски Т. Технологические кластеры, как фактор роста конкурентоспособности сектора МСП в Польше / Т. Троциковски // Теоретическое исследование BNTU. – Минск, 2012.

² Innowacyjność przepis na sukces, Trias de Bes F, Kotler Ph, REBIS, Poznań, 2013.

терів в цілому, а також розвитку території розташування кластеру. На підставі численних досліджень теоретичного і аналітичного матеріалу, можна виокремити вигоди існування кластера, які покращують продуктивність і конкурентоспроможність його компаній-учасників та мають інший позитивний вплив (табл. 2.6.1).

Таблиця 2.6.1

Переваги участі компаній в кластері*

Характер вигоди	Вид переваги
Економічна взаємодія	1. Координація закупівель/групуються покупки. 2. Зниження конкуренції в кластері. 3. Можливість створення спільного підприємства з іншими регіональними компаніями. 4. Доступ до якісних послуг. 5. Можливість використовувати навички та досвід партнера. 6. Можливість зниження виробничих витрат 7. Отримання вигоди від спеціалізації і / або збільшення масштабу виробництва. 8. Розширення прав і можливостей для постачальників і знизити витрати за рахунок нагромадження. 9. Зміцнення своєї позиції по відношенню до клієнтів
Інновації та технології	1. Забезпечення розробки інновацій, нових технологій. 2. Дифузія інновацій в рамках кластера. 3. Встановлення загальних технічних стандартів. 4. Аналіз тенденцій в області розробки технологій. 5. Легше впровадження нових технічних рішень. 6. Об'єднання коштів для інвестицій
Розширення кластера	1. Брендинг-область. 2. Формування компаній в кластері. 3. Можливість спільного просування продукції кластера. 4. Легше виведення продуктів на внутрішньому і міжнародному ринку. 5. Стимулювання експорту кластерних фірм. 6. Сприяння розширенню компаній на внутрішньому ринку. 7. Реклама та представлення компаній кластера на виставках і ярмарках. 8. Формування науково-технічного потенціалу експортних ринків. 9. Приплив нових компаній до співпраці регіону. 10. Приплив прямих інвестицій в регіон із-за кордону

Продовження таблиці 2.6.1

Характер вигоди	Вид переваги
Освіта та навчання	1. Доступ до спеціалізованої підготовки кадрів в області технологій. 2. Доступ до навчання управлінню. 3. Доступ до залучення висококваліфікованого персоналу. 4. Налаштування системи освіти до потреб кластерних фірм
Співпраця з установами	1. Доступ до науково-дослідних центрів. 2. Покращення співпраці з консультантами, експертами. 3. Доступ до інформації про розвиток ринку. 4. Доступ до послуг технологічних центрів. 5. Надання підтримки у веденні бізнесу
Дослідження і створення мереж	1. Розвиток мережі міжособистісних відносин. 2. Розвиток мереж між компаніями. 3. Підвищення інформованості компаній про участь в кластері. 4. Подання звітів про діяльність в кластері

*узагальнено за матеріалами “Kierunki i założenia polityki klastrowej w Polsce do 2020 roku”, PARP, Warszawa, 2012, <http://www.parp.gov.pl/kierunki-i-zalozenia-polityki-klastrowej-w-polsce-do-2020-roku-rekomendacje-grupy-roboczej-ds-polityki-klastrowej-3>

Узагальнюючи, слід зазначити, що у Польщі, в результаті міжгалузевої кооперації за останні десять років, розроблено нові, інтелектуальні спеціалізації та відбулась модернізація економічної структури і розвитку секторів економіки. Акцент зроблено на галузі, що генерують високу додану вартість. У контексті продовження цих процесів, а також з метою сприяння подальшому інноваційному розвитку Польщі як активного учасника Євроінтеграційних процесів, слід реалізовувати такі основні інноваційні кластерні ініціативи:

1) розвиток міжнародного співробітництва кластерів, які сприятимуть більшій відкритості польської економіки і включенню польських підприємств і кластерів, набуття ними міжнародного значення;

2) посилення розвитку і формування кластерів, які повинні бути реалізовані в першу чергу за рахунок підтримки кластерних ініціатив та координаторів кластера. Ця підтримка повинні бути виокремлена з регіонального рівня; забезпечити умови підтримки інтернаціоналізації національних координаторів ключових кластерів;

3) стимулювання розвитку ключових кластерів (загально-національних і регіональних) повинно здійснюватися через підтримку не тільки координатора кластеру, а й безпосередньо залучених до кластеру дійових осіб – інституцій навколишнього середовища, таких як університети, науково-дослідні інститути, школи, спеціалізовані установи суб'єкти бізнес-середовища, тощо;

4) сприяти тому, щоб реалізація основних функцій координації в рамках кластера була доступною на регіональному рівні. Сприяти регіональному розвитку, як складовій розвитку країни в цілому;

5) потрібно сприяти розробці механізму підтримки кластерних координаторів, які могли б бути задіяні усіма регіонами, для того, щоб уникнути ризику нестачі інструментів підтримки окремої галузі. При цьому важливо забезпечити координацію окремих кластерів;

6) на національному рівні, особливу увагу слід приділяти формуванню кластерів з найбільшим потенціалом конкурентоспроможності та вагомістю для польської економіки, які б забезпечували її конкурентоспроможність на міжнародному рівні.

Вибір кластерів, розвитку яких здійснюватиметься сприяння, слід проводити на основі чітко визначених критеріїв, якісного оцінювання, зокрема, стратегії і планів дій, підготовлених аплікаторів кластерів та ін. Так вибір ключових кластерів повинен бути прозорим та доступним протягом всього періоду фінансування. В якості критеріїв відбору кластерів, можна визначити наступні загальні критерії: відповідність стратегічних напрямків розвитку країни і регіонів; критична маса (економічний потенціал і інноваційний); потенціал розвитку (стратегія і план дій); партнерство та синергізм (існуючі і планові); існуючі приклади співпраці; досвід і потенціал координатора; здатність мобілізувати приватні кошти.

Оцінка має бути проведена в значній мірі якісного характеру і індивідуалізована до конкретної стратегії та плану дій. Такий підхід забезпечить формування регіональної систем не тільки як суми інститутів в регіоні, але і сприятиме включенню соціального капіталу, розвитку інноваційної культури, поліпшить умови ведення бізнесу, інвестиційно-інноваційну привабливість як конкретного регіону, так і Польщі в цілому.

ВИСНОВКИ

Перетворення кластерної політики на невід'ємний інструмент інноваційного розвитку соціально-економічних систем, зростання ролі кластерів у формуванні конкурентоспроможності економіки не лише на регіональному та національному, але й міжнародному рівнях обумовили необхідність проведення глибоких теоретико-методологічних досліджень процесів кластеризації в Україні та сусідніх державах. Безумовно, неоднозначне пояснення і вживання в науковій і спеціальній літературі понять кластерної теорії ускладнює застосування теоретичних визначень в методології науки, правовому і економічному полях наукових досліджень, а також їх використання в практичній економіці.

Врахування в роботі інституційної складової мережових перетворень в економіці було обумовлене, перш за все, формами прояву кластерних утворень, що знайшло відображення у вивченні способів взаємодії людського капіталу та особливостях реалізації внутрішнього потенціалу об'єднання через використання переваг організаційного ресурсу. Доведено, що сутність тлумачення поняття кластерів знаходиться одночасно у двох площинах інституційної теорії: з одного боку, кластери можуть існувати як певні впливові інституції, що формують правила взаємодії і співпраці представників, бізнесу, влади та окремих інституційних структур ринкової економіки переважно на регіональному рівні, а з іншого боку, вони можуть діяти як нові інституційні утворення, які природно або штучно з'являються чи створюються для вирішення конкретних завдань з виробництва конкурентоспроможної інноваційної продукції задля формування центрів економічного зростання для певного регіону чи навіть країни.

Встановлено, що імперативом еволюціонування та ефективного функціонування кластерів є створення «потрійної спіралі»

соціально-економічних відносин в регіоні, тобто забезпечення комплексної, систематичної та оперативної взаємодії у трикутнику «виробничий сектор – інтелектуальна інфраструктура (університети, дослідницькі центри тощо) – управління (органи державної влади та недержавні організації, які формують стратегію регіонального розвитку та володіють широким спектром конкретних інструментів та методів сприяння локальній інноваційній діяльності)».

Реалізація кластерного підходу в Україні є не лише необхідною умовою, а й стратегічно важливою детермінантою для ефективного подолання наслідків економічної кризи, відродження вітчизняного виробничого потенціалу, активізації інноваційно-інвестиційного розвитку регіонів, інституційного забезпечення розвитку соціально-економічних систем, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та успішного функціонування національної економіки у глобалізованому бізнес-просторі.

Особливе значення у розвитку кластерного підходу в Україні має розробка методів стратегічного групового планування, природним об'єктом і суб'єктом якого є кластер. Розширення досвіду стратегічної практики за вертикаллю рівнів управління і за територіальною горизонталлю як в Україні так і за кордоном, розвиток інституційно-еволюційної економічної теорії, сучасної теорії підприємства (фірми), системної економічної парадигми в цілому привели до необхідності перегляду основних положень; по суті – до реструктуризації (реінжинірингу) самого стратегічного процесу.

Запропонована у роботі методологія стратегічного планування кластерів в рамках геоекономічного простору базується на поглибленому розумінні особливостей кластерів (особливо для умов середовища регіонально-галузевого промислового комплексу) як економічних систем. Класифікація систем за чотирма типами (об'єктні, середовищні, процесні та проектні) стала в основі формування стратегії кластера як комплексу з чотирьох типів стратегічних документів: стратегічних планів підприємств, що входять в кластер, з урахуванням їх всебічних взаємозв'язків; стратегічних планів розвитку і взаємозв'язків процесів; стратегічного опису проектів (цільових програм), що реалізуються учасниками кластера; стратегічних планів функціонування і розвитку спільнот, сформованих з осіб, що мають відношення до організацій кластера.

На сучасному етапі головна роль держави та її органів у розвитку кластерів в Україні полягає у розробці механізмів сти-

мулювання різноманітної кооперації в регіонах: між підприємствами, науковими та освітніми установами, громадськістю, регіональними органами публічної влади та іншими суб'єктами з метою встановлення довготривалого партнерства. І тільки при активній взаємній участі всіх членів кластер може розвиватися і зміцнюватися. Саме цю сполучну роль і виконує соціальний капітал. Співпраця та обмін знаннями істотно збільшує загальну конкурентоспроможність кластера, так як нові ідеї, бізнес-процеси і технології стають в кластері доступними для всіх його учасників, які, у свою чергу, прагнуть застосовувати й удосконалювати отримані знання, створюючи нові конкурентні переваги, відповідно, збільшуючи конкурентоспроможність кластера в цілому.

Глибина та широта охоплення сфер діяльності кластерами визначається процесами глобалізації та їх впливом на регіональні економічні структури посиленням конкурентної боротьби та ускладненням економічної ситуації на світових та національних ринках товарів і послуг. В кластерах формується необхідна критична маса матеріально-технічних та енергетичних ресурсів та направляється у відповідні сфери діяльності, таким чином виражається цільова визначеність кластерів та досягається унікальний кумулятивний ефект від їх дії.

Ефективність кластерів зумовлюється появою різноманітних ефектів: синергетичних, мережевих тощо. Для транскордонних кластерів характерний ще один ефект – транскордонний. Об'єктивність існування транскордонного ефекту зумовлює розвиток транскордонного співробітництва, потенціалом якого можуть скористатися обидві сторони. А рівень використання потенціалу транскордонного співробітництва значною мірою залежить від знань та розуміння особливостей життєдіяльності транскордонного регіону і оцінки реальної ситуації в прикордонні. Встановлено, що формування політики кластеризації у транскордонному просторі України вимагає чіткого розуміння необхідності координації зусиль щодо її реалізації із усіма сусідніми державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією – країнами ЄС (тобто, ще з врахуванням спільних політик ЄС); Білорусією, Росією та Молдовою.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРІВ
Р. І. СІЛІНА, С. І. СОКОЛЕНКА ТА Г. А. СЕМЕНОВА

Сілін Радомир Іванович
(1931–2018)

19 жовтня 2018 року, на 88 році життя, відійшов у вічність колишній ректор Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування, Хмельницького технологічного інституту, Технологічного університету Поділля, доктор технічних наук, професор, академік Академії інженерних наук України, Міжнародної Академії інформатизації, Академії триботехніки української технологічної Академії, президент Національного комітету з питань машинознавства, президент Асоціації «Поділля Перший», Заслужений працівник народної освіти України, Почесний громадянин міста Хмельницького, Людина тисячоліття, Лауреат міжнародного конкурсу «Еліта інформаціологів світу» Радомир Іванович Сілін.

Народився 27 вересня 1931 р. в м. Курську (Російська Федерація). З липня 1943 р. до серпня 1945 р. перебував у діючій Армії сином полку, де пройшов бойовий шлях від Харкова до Відня. За мужність і відвагу, проявлені в боях, нагороджений медалями «За взяття Відня» та «За перемогу над Німеччиною».

У 1951 р. зі срібною медаллю закінчив у Львові середню школу та поступив на механічний факультет Львівського політехнічного інституту за спеціальністю «Технологія машинобудування, металорізальні верстати», а в 1956 р. із відзнакою закінчує інститут і його, як одного з кращих випускників залишають у виші на посаді асистента кафедри. У 1962 році молодий науковець захищає кандидатську дисертацію, а 1973 року – докторську дисертацію з технічних наук. На початку грудня 1974 р. Р. І. Сілін очолив Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, ректором якого він був упродовж до вересня 2001 року.

Будучи ректором інституту, виявив непересічний талант керівника і організатора, з властивою йому енергією та наполегливістю він вдало об'єднав зусилля професорсько-викладацького персоналу і спрямував їх на забезпечення навчального процесу, науково-дослідницької роботи та створення сучасної матеріально-технічної бази інституту. За цей час було розроблено генеральний план розвитку інституту, згідно з яким побудовано та введено в експлуатацію 4-й навчальний корпус, 5-й студентський гуртожиток, наукову бібліотеку, два житлові будинки для викладачів та співробітників університету, створені або удосконалені навчальні лабораторії та кабінети. Завдяки безперечним успіхам у реорганізації інституту були створені передумови для подальшого зміцнення авторитету молодого, але перспективного для регіону вищого навчального закладу. Це дозволило у 1989 р. вперше змінити на ширший профіль статус інституту – він отримав назву Хмельницький технологічний інститут. Р. І. Сілін зобов'язав тоді колектив інституту приступити до формування нової концепції вже не як вузькопрофільного, орієнтованого на побутове обслуговування, а як широкопрофільного вишу, який повинен стати навчальним і науковим центром з розробки новітніх технологій та підготовки відповідних фахівців нової генерації з університетською освітою. І уже в 1994 році інститут одержує статус Технологічного університету. Такий непростий, але багатий здобутками шлях від Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування до Технологічного університету Поділля пройшов колектив його пра-

цівників протягом 27 років під керівництвом ректора професора Р. І. Сіліна.

Мудра і далекоглядна позиція Р. І. Сіліна щодо відкриття та матеріальної підтримки розвитку перспективних спеціальностей, пов'язаних передусім із сучасними комп'ютерними технологіями, менеджментом, аудитом, фінансами, міжнародними відносинами, а також економічними, технічними і гуманітарними спеціальностями, дозволяє університету і сьогодні не тільки підтримувати імідж сучасного закладу вищої освіти України, але й розвиватися в напрямі, властивому найкращим університетам світу.

Неоціненною заслугою Радомира Івановича на посаді ректора стало формування стабільного, працездатного, дружного, ініціативного, перспективного колективу викладачів та співробітників, що можуть працювати в умовах жорсткої конкуренції. «Я дуже пишаюся тим, що мені пощастило працювати з такими людьми. Як керівник університету, я відчував відповідальність за кожного, хто чесно виконував свої обов'язки, – написав професор Р. І. Сілін в одній із своїх праць. – Адже наш результат складався з великої кількості маленьких перемог кожного працівника. Лише професіоналізм та відданість справі давали нам загальний позитивний результат».

Р.І. Сілін – провідний вчений у своїй галузі наук, він опублікував сотні наукових праць, десятки монографій та навчальних посібників, отримав півсотні авторських свідоцтв на винаходи. Він обраний академіком чотирьох різних Академій наук України, Президентом Національного комітету України з питань машинознавства, заслужений працівник освіти України, Людина року (2000 р.), Людина тисячоліття, почесний громадянин міста Хмельницького.

Р. І. Сілін увійшов у число 500 найвпливовіших людей планети, є почесним громадянином міста Хмельницького. Його відзначено 17-ма високими урядовими нагородами, зокрема орденами України «За заслуги» III та II ступенів.

Як справедливо зазначив ректор університету М. Є. Скиба, багатий досвід професора Сіліна Р. І. і зараз використовується керівництвом університету для вирішення багатопланових проблем розвитку навчального закладу та підготовки фахівців з глибокими знаннями сутності обраного шляху, виховання справжніх патріотів, еліти сучасного українського суспільства.

Коротка наукова довідка

Сілін Радомир Іванович (1931–2018) – ректор Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування, Хмельницького технологічного інституту, Технологічного університету Поділля (1974–2001), радник ректора Хмельницького національного університету (2001–2018), доктор технічних наук, професор, академік Академії інженерних наук України, Міжнародної Академії інформатизації, Академії триботехніки, Української технологічної академії, президент Національного комітету з питань машинознавства, президент Асоціації «Поділля Перший», заслужений працівник народної освіти України.

Автор більше як 250 наукових праць, у т.ч. 18 монографій та навчальних посібників, отримав 49 авторських свідоцтв на винаходи.

Наукові інтереси: проблеми машинознавства, теоретичні основи напружено-деформованого стану контактуючих тіл, формування виробничо-технічних структур кластерного типу, проблеми Вселенського розуму та торсійних полів.

СПОГАДИ ПРО Р.І. СІЛІНА

Радомир Іванович – мій керівник і наставник

Можливо сьогодні це виглядає як містика, але так сталося, що на початку грудня 1974 року в одному купе з Києва до Хмельницького їхали двоє чоловіків, пили чай, розмовляли. А коли познайомилися, то виявилось, що їдуть вони на роботу до одного навчального закладу – Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Тільки один за направленням Міністерства освіти на посаду ректора інституту, це був молодий доктор технічних наук, професор Р. І. Сілін, а інший – це ще молодший випускник Київського технологічного інституту легкої промисловості, який за розподілом їхав на посаду асистента кафедри машин і апаратів цього ж вишу, і це був я. Через пару днів при оформленні на роботу я зайшов до кабінету ректора і знайомилися ми вдруге, але вже в іншому статусі... Хто б міг тоді подумати, що через

27 років моєї роботи в цьому навчальному закладі, я пройду професійне зростання під керівництвом і наставництвом Радомира Івановича від асистента до завідувача кафедри, декана, проректора і насамкінець прийду в цей же кабінет на посаду ректора університету. А він буде для мене ще 17 років мудрим наставником, працюючи на посаді радника ректора.

Згадуючи роки спільної роботи можна тільки подякувати долі, що подарувала можливість працювати, навчатися і передавати іншим той досвід, який ми отримали від Радомира Івановича. На цьому життєвому шляху було багато перемог та досягнень, але були також складні часи, труднощі, негаразди, які ми долали разом з командою однодумців.

Пригадую перші роки ректорства Р. І. Сіліна, коли подальший розвиток інституту та перетворення його у значний освітній, науковий та культурний центр Подільського регіону на той час був досить проблематичним, незважаючи на те, що його попередники, ректори С. М. Ганжуров та М. І. Карпиленко зробили досить багато для становлення навчального закладу.

Складні і відповідальні завдання постали перед новим молодим ректором інституту, який, до речі, також ще не мав власного досвіду керівництва ВНЗ. Безперечно, було велике бажання зробити інститут одним з найкращих ВНЗ України. План для досягнення цієї стратегічної для ВНЗ мети ректор мав, і полягав він ось у чому. По-перше, ректор прийняв рішення паралельно вести реалізацію розроблених ним двох пріоритетних комплексних цільових довгострокових програм «Матеріально-технічна база» і «Науково-педагогічні кадри». По-друге, були розроблені й інші програми: «Навчальний процес», «Науково-дослідна робота», «Соціальний розвиток» – виконання яких було першочерговим, оскільки саме ці програми створювали необхідні передумови для реалізації всіх інших. Водночас він здійснив певні кадрові зміни в керівництві інституту на рівні проректорів, деканів факультетів, завідувачів кафедр. Це була перша спроба ректора розпочати створення своєрідної команди з числа керівництва різних рівнів, яка була б задіяна в розробці планів розвитку ВНЗ і в організації їх виконання. В усі наступні роки ректор наполегливо і послідовно удосконалюватиме якісний склад своєї команди для забезпечення її ефективної роботи.

Забезпечення науково-педагогічними кадрами вищої кваліфікації стало для інституту основною проблемою, але вирі-

шити її в стислі терміни без створення належних передумов було неможливо. Ці передумови полягали, насамперед, у будівництві сучасної матеріально-технічної, навчально-лабораторної бази, а також житла для працівників інституту. Тому ректор приступив до реалізації комплексної програми «Матеріально-технічна база» і передусім розпочав капітальне будівництво інститутських об'єктів. Це була досить відповідальна, складна, виснажлива і водночас захоплююча робота, в якій новий ректор професор Р. І. Сілін виявив непересічний талант керівника і організатора.

Результати роботи ректора і колективу інституту з підготовки кадрів вищої кваліфікації почали виявлятися на початку 90-х років, коли стали захищати докторські дисертації викладачі з числа випускників інституту. Завдяки безперечним успіхам у підготовці науково-педагогічних кадрів були створені передумови для подальшого зміцнення наукового авторитету ВНЗ.

На засіданнях ректорату професор Р. І. Сілін наголошував, що ВНЗ не матиме перспектив розвитку, якщо не працюватиме над відкриттям нових напрямків підготовки та нових спеціальностей. Сьогодні без перебільшення можна сказати, що ці позитивні зміни в структурі підготовки фахівців мали для ВНЗ доленосне значення. Вони дали можливість у 1989 р. вперше змінити його статус (ВНЗ отримав назву Хмельницький технологічний інститут) та приступити до формування нової концепції ВНЗ вже не як вузькопрофільного, орієнтованого на побутове обслуговування, а як широкопрофільного ВНЗ, який повинен стати навчальним і науковим центром з розробки новітніх технологій і підготовки відповідних фахівців.

У 90-х роках в інституті починається реалізація масштабної програми комп'ютеризації навчального процесу, наукової і управлінської діяльності, ініціатором якої був ректор професор Р. І. Сілін. Робота в цьому стратегічному для ВНЗ напрямку розпочалася активною співпрацею з американської фірмою Digital. Професор Р. І. Сілін зумів згуртувати для цього колектив ентузіастів-фахівців. Результатом цієї роботи стало створення однієї з найкращих у системі вищої освіти України розгалуженої комп'ютерної мережі з виходом в Internet.

Із набуттям 1991 р. Україною незалежності наступає якісно новий етап у житті та розвитку ВНЗ. Розпочалося реформування вищої освіти з переходом на ступеневу систему освіти. ВНЗ підлягали державній атестації на відповідність якості підготовки фахівців

державним стандартам, підсумки якої давали підставу на здобуття ВНЗ певного статусу – нижчого або вищого.

Підготовка ВНЗ до державної атестації та акредитації з 1992 по 1994 рр. – це один з найкращих періодів роботи ректора і очолюваного ним колективу, якому дійсно були притаманні наполегливість, професіоналізм та велике бажання зробити все для того, щоб ВНЗ з честю витримав важливе для його подальшої долі випробування. Були на цьому шляху і здобутки, і невдачі та розчарування, але ВНЗ на той час вже мав побудований за попередні роки міцний матеріально-технічний, кадровий, науковий та методичний фундамент. Тому за результатами державної атестації ВНЗ присвоєно найвищий – IV рівень акредитації, і він набув статусу Технологічного університету.

Відтоді почався новий етап у житті ВНЗ, характерний глибокими структурними змінами, які полягали насамперед у відкритті нових напрямів підготовки фахівців і спеціальностей, нових структурних підрозділів, у перебудові організації навчального процесу на принципах ступеневої підготовки.

Неоціненною заслугою Радомира Івановича на посаді ректора стало формування стабільного, працездатного, дружного, ініціативного, перспективного колективу викладачів та співробітників, що можуть працювати в умовах жорсткої конкуренції. «Я дуже пишаюся тим, що мені пощастило працювати з такими людьми. Як керівник університету, я відчував відповідальність за кожного, хто чесно виконував свої обов'язки, – зазначав професор Р. І. Сілін, – адже наш результат складався з великої кількості маленьких перемог кожного працівника. Лише професіоналізм та відданість справі давали нам загальний позитивний результат».

Р.І. Сілін впродовж багатьох років очолював наукову школу «Теоретичні основи напружено-деформованого стану контактуючих тіл», був головою Спеціалізованої вченої ради для захисту докторських і кандидатських дисертацій з спеціальностей 05.02.02 – машинознавство, та 05.02.04 – тертя та зношення в машинах, був бажаним доповідачем на вітчизняних і міжнародних наукових конференціях, як вчений, гідно представляв Україну з науковими доповідями на всесвітніх конгресах, конференціях і інших міжнародних наукових форумах у США, Англії, Франції, Німеччині, Японії, Китаї, Австралії, Ізраїлю, Швейцарії, Норвегії, Фінляндії, Іспанії, Італії, Канаді, Чехії, Бразилії, Аргентині, Болгарії, Єгипті, інших країнах.

Його знають і шанують такі добре знані в своїх країнах і в наукових колах світу вчені, як: Р. Коуп і Б. Бушан (США), А. Морецький, С. Питко, Л. Добжанський і М. Щерек (Польща), К. Фролов, І. Блехман, В. Потураєв і І. Гончаревич (Росія), Л. Сосновський (Білорусь), І. Гарбар (Ізраїль), Е. Сантнер (Німеччина), П. Джост (Великобританія), Ф. Франек (Австрія), А. Зелений і Я. Суханек (Чехія), Ю. Подгурскас і К. Рагульскіс (Литва), Е. Лавендел (Латвія) та ін.

За підручниками і навчальними посібниками професора навчаються студенти не тільки Хмельницького національного університету, а й багатьох інших ВНЗ країни. Спільно з професором Вашингтонського університету Р. Коупом видав два навчальних посібники з практичного менеджменту. Значний науковий резонанс міжнародної наукової спільноти викликали книги Радомира Івановича «Людина і Всесвіт» (2007) та «Взаємозв'язок Всесвіту і Людини» (2009). Обидві праці присвячені взаємодії людини і всесвіту, їх взаємовпливи, покликання людини. Стверджується, що в світі править інформація і інформаційним середовищем є торсійне поле всесвіту. В цих працях розглядаються проблеми, які виникають перед людством, ідеї, передумови і результати впливу людини і природи. На ці дві книги з'явилися схвальні рецензії в авторитетних світових виданнях, вони перекладені іншими мовами.

У 1981 р. професор Р. І. Сілін в складі делегації України брав участь в міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань технології освіти. На початку ХХІ ст. ім'я видатного вченого сучасності з міста Хмельницького облетіло весь світ. У 2000 р. Американським Біографічним Інститутом він обраний членом дослідницької Колегії Радників цього інституту Людиною року, а Кембриджським Біографічним Центром (Англія) Людиною тисячоліття. В цьому ж році ім'я вченого вносять до еліти Міжнародної академії інформатизації. В наступному році професора Р.І. Сіліна призначають особистим Радником Генерального директора Міжнародного Біографічного Центру Кембриджа і вводять до складу 500 найбільш впливових в освіті світових лідерів.

Професор Р.І. Сілін був досвідченим вихователем наукових кадрів. Під час його керівництва нашим навчальним закладом були захищені 41 кандидатська і 24 докторських дисертацій. Наукова діяльність професора Р.І. Сіліна гідна наслідування. Його роботи підготували ґрунт для багатьох наукових відкриттів. Перелік його праць містить понад 400 назв. Частина з них опублікована за кор.-

доном, а тому стали класичним надбанням світової науки. Науковий авторитет професора Р.І. Сіліна стрімко зростав з роками напруженої праці. Указом Президента України від 15 квітня 1993 року “за вагомий особистий внесок у розвиток і впровадження наукових досліджень та підготовку кадрів” йому присвоєно почесне звання “Заслужений працівник народної освіти України”. Наприкінці 1999 року за значний особистий внесок в розвиток вітчизняної науки, підготовку висококваліфікованих фахівців для підприємств, установ та організацій міста, створення та розбудову першого в місті вищого навчального закладу дванадцята сесія міської Ради присвоїла доктору технічних наук, професору Р.І. Сіліну звання “Почесний громадянин міста Хмельницького”. Повідомлення про це було зустрінуте серед викладачів і студентів університету з великою радістю, адже так місцева влада оцінила його багаторічну працю на посаді ректора найбільшого на Хмельниччині закладу освіти.

І ще одна велика і знакова для Подільського краю справа, що зробила місто Хмельницький і область центром впровадження інноваційних технологій в систему управління підприємницькими структурами, сприяла підвищенню іміджу і конкурентоспроможності регіону, і яка здійснювалась за безпосередньої участі Радомира Івановича – це створення в регіоні перших кластерних об’єднань підприємств в легкій, будівельній туристичній та інших галузях економіки. Пам’ятаю, після зустрічі з американським економістом Вольфганом Прайсом він просто захопився цією ідеєю, зустрічався з директорами великих і малих підприємств, приватними підприємцями, представниками міжнародних організацій, фінансових установ тощо, переконуючи їх інвестувати у пріоритетні на хмельниччині галузі економіки, об’єднуватися заради отримання конкурентних переваг при виробництві високоякісної продукції саме хмельницькими підприємствами. Природний дар менеджера і науковця допомагав йому у співпраці з Вольфганом Прайсом створити першу в Україні Асоціацію «Поділля Перший», яку він очолив, і завдяки якій на території нашої області, а потім і в інших областях України з’явилося багато кластерних об’єднань в різних галузях промисловості і сфери послуг. Таким чином, Р.І. Сілін став родоначальником кластеризації Подільського краю і України.

Але, попри великі наукові здобутки, державні нагороди, авторитет і високі посади Радомир Іванович залишався взірцем скромності для своїх підлеглих. Високий професіоналізм, наукове сум-

ління і принциповість, чітка громадянська позиція, вимогливість у поєднанні зі щирістю і доброзичливістю притягували до Радомира Івановича як його колегу, так і студентську і аспірантську молодь.

Мудра і далекоглядна позиція Р. І. Сіліна щодо відкриття та матеріальної підтримки розвитку перспективних спеціальностей, пов'язаних передусім із сучасними комп'ютерними технологіями, менеджментом, аудитом, фінансами, міжнародними відносинами, а також економічними, технічними і гуманітарними спеціальностями, відкриття нових наукових напрямів перспективних досліджень дозволяє університету і сьогодні не тільки підтримувати імідж сучасного закладу вищої освіти України, але й розвиватися в напрямі, властивому найкращим університетам світу.

Скиба Микола Єгорович,

*Заслужений працівник народної освіти України,
лауреат державної премії в галузі науки і техніки України,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України,
дійсний член Української технологічної академії,
голова Хмельницької обласної спілки вищих навчальних закладів,
доктор технічних наук, професор,
ректор Хмельницького національного університету*

Я завдячую Радомиру Івановичу вибором свого життєвого шляху!

У грудні 2019 року буде 45 років як ми вперше познайомилися з Радомиром Івановичем Сіліним, який приїхав до нашого міста на посаду ректора Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування, а я був студентом п'ятого курсу, але вже трохи відомим в інституті активістом, адже очолював студентську молодіжну спілку інженерно-економічного факультету, тобто був секретарем комсомольської організації факультету, про яку сьогодні, кажуть, краще не згадувати.

Але життя переписати заново не можна, а тому правда набагато цінніша, ніж популістські гасла тих, хто переважно жив не за моральними правилами, але потім, швидко перелаштувався і почав видавати чорне за біле і навпаки, лише для того, щоби дірватися до влади. Радомир Іванович таких не любив. Це я зрозумів через півроку, коли він разом з секретарем парткому, проректором з навчальної роботи Валерієм Івановичем Семенюком викликали мене до кабінету і запропонували очолити первинну комсомольську організацію інституту. Я звичайно категорично не погоджувався, посилаючись на брак досвіду, необхідність завершити навчання і захистити диплом, інші плани щодо майбутньої роботи тощо. Пам'ятаю, як Радомир Іванович тоді сказав, що якраз тих, хто правдами і неправдами дуже рветься до влади, допускати до неї не можна, а брак досвіду не причина, навчимо, допоможемо. Пам'ятатю, майже дослівно він тоді сказав: «Ти вчишся на відмінно, ідеш на червоний диплом, так що з закінченням інституту, думаю, все буде гаразд. Іди, 10 хвилин подумай, потім пиши заяву і завтра приступай до роботи». Так приймав рішення тоді ще дуже молодий, але впевнений у своїх діях ректор Р.І. Сілін.

Так, з 1 травня 1975 року з легкої руки Радомира Івановича та Валерія Івановича я став секретарем комсомольської організації інституту, яка налічувала більше трьох тисяч членів. Звичайно ніякої влади і особливих прав секретарі первинних організацій тоді не мали, були переважно обов'язки. Адже, головним було завдання поєднати процеси навчання і виховання, тобто готувати гарних спеціалістів і одночасно виховувати патріотів своєї країни. Радомир Іванович дуже прискіпливо відносився до проведення студентських

заходів щодо контролю навчального процесу, проведення різних рейдів з перевірки відвідування занять, засідань навчальних комісій, студентських деканатів, особливо приділяв увагу формуванню і роботі студентських будівельних загонів, відвідував всі концерти художньої самодіяльності, підтримував формування висококласної спортивної еліти із числа студентів та інші заходи, якими мені приходилося безпосередньо займатися щоденно. Але на цій посаді я отримав такий досвід роботи з людьми, якого вистачило на все життя. І головним для мене стало те, що довірена Радомиром Івановичем ця ділянка роботи стала для мене першою доленосною і визначальною подією у виборі мого життєвого шляху і професійного зростання. І тому я безмежно вдячний Радомиру Івановичу за ту школу формування організаторських здібностей і професіоналізму, колективізму і відповідальності за доручену справу, які отримав за п'ять років роботи зі студентською молоддю і за велику кількість порядних, розумних і надійних друзів, яких я зустрів за ці роки.

Друга доленосна подія, яка визначила мій подальший життєвий шлях полягала в тому, що за пропозицією мого керівника дипломної роботи, а на той час проректора з наукової роботи, доцента Головні Анатолія Петровича, Радомир Іванович виділив мені цільове направлення в аспірантуру при Інституті економіки Академії наук України, яку я успішно закінчив у 1983 році і достроково захистив кандидатську дисертацію. Після повернення в рідний інститут був прийнятий на роботу доцентом кафедри економіки та, одночасно, заступником декана інженерно-економічного факультету. Потім, у 1989 році, був призначений завідувачем кафедри бухгалтерського обліку, статистики та фінансів, а у 1990 році знову, але вже за ініціативою Р.І. Сіліна був направлений в докторантуру при тому ж Інституті економіки НАН України. Після закінчення докторантури у 1994 році і захисту докторської дисертації у 1995 р., був призначений Р.І. Сіліним спочатку професором, а згодом завідувачем кафедри обліку, аудиту та фінансів рідного інституту. Слід зазначити, що Радомир Іванович був природним інноватором як щодо застосування нових технологій і передового досвіду в навчальному процесі, так і щодо використання цікавих ідей і проектів загальнодержавного, міжнародного і планетарного масштабів. І особливо в нього була інтуїція на проекти, які були можливі для реалізації в інституті чи університеті, вперше в Україні. Він такі ідеї висував, підтримував і допомагав реалізовувати. До

речі, важливо відмітити, що цю традицію успішно підтримує і реалізує нинішній ректор університету Микола Єгорович Скиба.

Згадую, як тільки вийшла постанова Кабміну України, а потім наказ Міносвіти України про багатоступеневу підготовку фахівців вищої кваліфікації, що передбачала замість спеціалістів готувати бакалаврів, магістрів і аспірантів, то мене запросив Радомир Іванович і запропонував підготувати пакет документів для отримання ліцензії на підготовку магістрів. Досить складно давався цей процес, але у 1999 р. ми отримали вперше в університеті ліцензію на підготовку 30 магістрів зі спеціальності «Облік та аудит».

Я вдячний Радомиру Івановичу за професійне зростання від асистента до завідувача кафедри, заступника декана, проректора з економічних питань, згодом навчально-виховної роботи, а нині проректора з науково-педагогічної та наукової роботи, першого проректора.

Я дуже вдячний Радомиру Івановичу за проекти ТАСІС, ОБСЄ і НАТО. Його пропозиція, а точніше завдання, взяти участь у конкурсі в одному із проектів Європейського Союзу стала для мене визначальною як для професійного зростання (вперше були застосовані європейські технології навчання, модульні системи методичного забезпечення навчальних дисциплін, дистанційна освіта тощо), так і потужним стимулом до міжнародного визнання та значної матеріальної підтримки (як університету, так і мене особисто). Участь у проектах дала мені можливість пройти місячні стажування у Німеччині, Франції, Великобританії, двічі відвідати Штаб-квартиру НАТО в Брюсселі і звітувати перед послами 26 країн НАТО, про успішне виконання статутних завдань проекту.

А починалося все, як завжди, дуже просто. Десь у червні 1997 року запросив мене Радомир Іванович до свого кабінету і вручив листа, в якому була пропозиція для університету взяти участь в одному із проектів ЄС (Програма TACIS) з перепідготовки та працевлаштування офіцерів запасу. Таких листів він отримував десятками, але чому інтуїція чи дар передбачення, підказали йому звернути увагу саме на цей проект, мені невідомо. Але Радомир Іванович зобов'язав мене сформувати групу ініціативних викладачів і підготувати матеріали у відповідності з вимогами і, обов'язково, взяти участь у цьому конкурсі. Обіцяв виділити приміщення і кошти на виготовлення меблів для обладнання кімнат, згідно умов проекту, забезпечити умови функціонування новоство-

реного центру перепідготовки та працевлаштування. Я таку групу створив. Ми працювали майже два місяці і у зазначений термін відправили на конкурс проект, який налічував більше 70 сторінок тексту документів і пропозицій англійською мовою. Ректор сам все перевірів, адже теж добре володів англійською, а через деякий час з Брюсселю прийшла звістка, що із 40 заявок, які надійшли з навчальних закладів України, відібрано 10, причому десятим був проект нашого університету.

Цей проект виявився вкрай важливим для нашого навчального закладу, адже продовжується більше 20 років. Спочатку проводився за програмою TACIS, потім з 2002 по 2004 роки за підтримки Міноборони Великобританії, у 2005 році за підтримки ОБСЄ, а з 2006 року і донині за фінансової підтримки країн НАТО. Ми з Радомирком Івановичем, а пізніше з новим ректором Миколою Єгоровичем, який теж зацікавлено і успішно продовжив традиції свого попередника, кілька разів на рік зустрічали високоповажних гостей з Брюсселю, Женеви, Лондона, Берліна, Варшави та інших міст Європи, які у рангах послів, військових аташе, представників ЄС, ОБСЄ, НАТО відвідували університет в дні проведення випусків слухачів курсів перепідготовки, а також під час проведення ярмарок вакансій з метою успішного правцевлаштування слухачів. За ці роки на реалізацію статутних засад проекту від вищезгаданих організацій університет отримав безповоротної фінансової допомоги на суму більше 1 млн дол. США, здійснив перепідготовку за цивільними спеціальностями та допоміг у працевлаштуванні близько 8 тис. осіб, з числа офіцерів запасу та членів їх сімей, отримав сучасне обладнання та ліцензоване програмне забезпечення, десятки викладачів пройшли стажування за кордоном та додатково отримували матеріальну винагороду за проведення занять в рамках фінансування вищезгаданих проектів тощо. З числа 10 навчальних закладів України, які розпочинали ще за ректорства Р.І. Сіліна і реалізовували певний час вищезгадані проекти, нині продовжує функціонувати лише Хмельницький центр перепідготовки та соціальної адаптації військовослужбовців за програмою НАТО при Хмельницькому національному університеті. І за це ми будемо добримими словами завжди згадувати і пам'ятати Р.І. Сіліна.

Я дуже вдячний Радомиру Івановичу за участь у ще одному доленосному для мене проекті, який кардинально змінив мою наукову долю і визначив нові пріоритети в наукових дослідженнях на останні 20 років. Це створення перших в Україні кластерних об'єд-

нань підприємницьких структур в різних галузях економічної діяльності за територіальними ознаками (пріоритетами).

З цієї ідеєю, теж у 1997 році, на Хмельниччину прибув волонтер Корпусу миру США, американський економіст Вольфганг Прайс, який почав зустрічатися з представниками влади, підприємницьких структур, наукових та освітянських установ, громадських організацій для створення групи креативних однодумців, зацікавлених в перспективному розвитку свого регіону, власного бізнесу, виробництві конкурентоздатної на вітчизняних і світових ринках продукції тощо. Саме такими, за його переконаннями, могли стати новостворені на Хмельниччині, а пізніше і в інших регіонах України кластерні об'єднання підприємств в перспективних для певної території галузях економіки. Потрібно віддати належне Вольфгангу Прайсу, але йому вдалося зібрати групу авторитетних на Хмельниччині людей, що увійшли в Керуючий комітет Асоціації «Поділля Перший», який почав створювати перші на Хмельниччині, і звичайно в Україні кластерні об'єднання підприємств у швейній промисловості, будівельній галузі, туризмі. Радомир Іванович був обраний президентом Асоціації «Поділля Перший», а Вольфганг Прайс і я – заступниками. Мені доручили забезпечити наукове обґрунтування перспектив впровадження теорії кластеризації економіки на практиці.

Радомир Іванович дуже відповідально відносився до цієї справи. Щомісячно проводились засідання Керуючого комітету, намічались плани і обов'язково кожен місяць заслуховувалися звіти щодо реалізації намічених заходів, виконання поставлених завдань. У 1998 році на Хмельниччині був створений перший в Україні швейний кластер, у 1999 році почав випускати першу конкурентну продукцію перший в Україні будівельний кластер.

У 1999 році Вольфганг Прайс познайомився у Києві і запросив до Керуючого комітету відомого знавця міжнародних кластерів Станіслава Івановича Соколенка. Це був дійсно великий ентузіаст кластерного руху. Він працював більше ніж у 90 країнах і скрізь цікавився, як там працюють кластерні моделі в економіках цих країн. А тому багатий досвід в галузі кластеризації, знання кількох мов, природня скромність і мистецтво спілкування та переконання сприяло прискоренню формування на Хмельниччині кластеру сільського туризму у смт Гриців, Шепетівського району, туристичного і харчового кластерів у м. Кам'янець-Подільському, а

особливо, розповсюдженню вітчизняного і світового досвіду клас-теризації на інші регіони України.

Пам'ятаю, як Р.І. Сілін одразу запропонував обрати С.І. Со-коленка ще одним своїм заступником і доручити йому питання ви-вчення можливостей щодо практичної реалізації проектів клас-теризації в інших регіонах. Станіслав Іванович активно взявся за роботу. Будучи членом правління Співки економістів України він організовував проведення пленумів і з'їздів Співки разом з Керу-ючим комітетом Асоціації «Поділля Перший», на яких були при-сутні в різні часи, або відвідували спільні заходи, відомі державні діячі і вчені: Георгій Дзись, Валерій Геець, Гавріїл Попов, Вален-тин Павлов, Микола Азаров, Олександр Шлапак, Анатолій Кінах, Юрій Єхануров, Анатолій Асаул, Валентин Оскольський та багато, багато інших, в тому числі іноземних осіб. Були створені групи з числа членів Керуючого комітету і представників різних кластерів, які проводили презентацію хмельницьких кластерів і виставки їх-ньої продукції в різних регіонах України. Особливо масштабними були і запам'яталися виставки-презентації, конференції і семінари, що проводилися спільно з Торгово-промисловими палатами в Івано-Франківську, Луцьку, Донецьку, Севастополі та інших містах.

Звичайно, все нове не завжди схвально сприймається суспільством, бізнесом і владою. Так було з впровадженням і адаптацією кластерних моделей в економічне середовище окремих регіонів. В одних випадках була велика підтримка органів влади, громадськості, наукових установ щодо об'єднання підприємств окремих галузей в кластерні структури, а в інших, навпаки – закритість, радянська ментальність, обережність, несприйняття змін тощо. І в таких випадках Радомир Іванович разом з колегами намагався дипломатично, на прикладах роз'яснювати переваги відкритої, прозорої, цивілізованої співпраці фірм, які отримують синергетичний ефект від об'єднання, яке дозволяє виробляти більш якісну і конкурентоздатну продукцію. Він бачив як швидко змінюється світ, технології, менеджмент і наголошував: «Щоб стати успішним, потрібно змінюватись на крок швидше, ніж це роблять твої конкуренти». Це один із основних принципів успішного функціонування і розвитку світових кластерних об'єднань у високорозвинутих країнах. До цього прагнув долучити Радомир Іванович вітчизняний бізнес нашої молоді держави.

Наукова, педагогічна, громадська і організаторська діяльність професора Р.І. Сіліна органічно поєднувалася з духовним

багатством його душі. Він уважний і спостережливий природолюб, уважно стежив за всіма подіями суспільно-політичного життя країни, читав багато літератури на історичну тематику, любив поезію, музику, був надзвичайно простою, щирою, з великим і добрим серцем, чесною й благородною людиною.

Я дуже вдячний Радомиру Івановичу за підтримку і розвиток моїх творчих, поетичних здобутків, і навіть за торсійні поля. В одній із своїх численних праць Р.І. Силін писав: «Фізичний світ і тонкий світ – єдині. І у всьому різноманітті існуючого світу важливе місце займає людина, яка виконує визначені, окреслені завдання». Звичайно, твердження дискусійне, але, напевно, десь там, в неосяжній далечині Всесвіту, все-таки існує той загадковий, Вселенський Розум, кожному з нас який відмірює не тільки термін життя, а і те завдання, яке кожен повинен виконати протягом свого існування на планеті Земля.

Так сталося, що навчаючись в докторантурі на початку 90-х років, під впливом зміни парадигми суспільного розвитку нашої держави, я в сорокарічному віці почав писати вірші. І з легкої руки відомого українського композитора Олега Слободенка деякі з них були покладені на музику. І першу з наших спільних пісень виконала відома і дуже популярна на той час зірка української естради Алла Кудлай. Коли Радомир Іванович про це дізнався, то попросив мене запросити Аллу до нас в університет з нагоди його створення на базі тоді Хмельницького технологічного інституту, а ще дав мені доручення написати разом із Олегом Слободенком гімн університету. Звичайно ми виконали те доручення Радомира Івановича і на урочистих заходах до Дня університету вперше прозвучав гімн університету, а окрасою свята був концерт Алли Кудлай. Я тоді побачив і відчув, як Радомир Іванович любить високе мистецтво. Але ще більше переконався в цьому, коли він попросив запросити до нас відомого українського режисера, композитора, прекрасного виконавця власних пісень, народного артиста України Анатолія Горчинського, з яким ми теж написали пару пісень. Коли Анатолій Аркадійович приїхав вперше до нашого університету і вони познайомилися, то з'ясувалося, що Радомир Іванович ще з 50-х років збирає пісні А. Горчинського. В його колекції на той час було кілька десятків платівок і касет, в яких було зібрано більше трьохсот пісень. Вони стали друзями і Анатолій Аркадійович часто відгукувався на запрошення Радомира Івановича і кілька разів виступав

з концертами перед колективом викладачів, співробітників і студентів нашого університету.

Радомир Іванович часто захоплювався складними, невідомими, незрозумілими і недоказаними світовою наукою проблемами Всесвіту, Вселенського Розуму, і в деякій мірі утопічними і загадковими питаннями існування торсійних полів, які досліджували зв'язок між процесами, що одночасно відбуваються в космосі і людському організмі. Він міг годинами про це розповідати і навіть переконував мене і Олега Слободенка написати пісню про незвідані торсійні поля. Її красиво заспівали заслужені артисти України Любков і Віктор Анісімови, а Радомир Іванович потім дуже пишався і розказував як її схвально сприймали оваціями на одному із всесвітніх симпозіумів, присвячених торсійним полям, який відбувався в Москві.

Напевно існує і механізм, з допомогою якого оцінюється та користь, яку залишає після себе кожне конкретне життя в людському середовищі. І якщо це так, то неординарне, плідне життя Радомира Івановича Сіліна, буде заслужено оцінено найвищим її балом. Я вдячний долі, що на моєму життєвому шляху зустрілася така велика людина. Я вдячний Радомиру Івановичу за життєві поради, наукові здобутки і професійне зростання. Я завдячую Радомиру Івановичу вибором свого життєвого шляху!

Войнаренко Михайло Петрович,

*Заслужений діяч науки і техніки України,
член-кореспондент Національної академії наук України,
дійсний член Академії економічних наук України,
член Національної спілки журналістів України,
член Наукової ради Міністерства освіти і науки України,
голова Хмельницької обласної спілки економістів України,
голова Хмельницького обласного товариства «Знання» України,
віце-президент, з 2016 року президент Асоціації «Поділля Перший»,
доктор економічних наук, професор, перший проректор,
проректор з науково-педагогічної та наукової роботи
Хмельницького національного університету*

Згадуючи Радомира Сіліна: багатогранна особистість з глибокими знаннями

Коли надійшла звістка, що серед нас більше немає Радомира Івановича Сіліна, у мене перед очима наче промайнули багато років спілкування і співпраці з цією багатогранною і високоосвідченою людиною. Він був не просто відомим вченим, керівником найбільшого на Хмельниччині вищого навчального закладу, а був особистістю, авторитет якої серед керівників підприємств, установ і владних структур не можна було переоцінити.

Мені, як очільнику на той час Хмельницької торгово-промислової палати доволі часто випадала нагода спілкуватися з Радомиром Івановичем, вирішувати питання співробітництва інституту, а потім університету з багатьма промисловими підприємствами області щодо практичного впровадження наукових розробок, підтримки численних проектів розбудови навчального закладу, а їх за ректорства Р. І. Сіліна було досить багато: наукова бібліотека, столова, спортивний корпус, гуртожитки і т.п., все і не згадаєш. Але неможливо забути високий професіоналізм, гострий розум і можливість переконувати представників влади і бізнесу про важливість для майбутнього становлення університету формування його сучасної інфраструктури, створення сучасної матеріальної бази з новими технологіями, обладнанням, комп'ютерними програмами для забезпечення наукових досліджень і навчального процесу на рівні європейських і світових стандартів. Він часто наголошував, що потрібно ставити найвищі цілі, щоб досягти максимального результату і мріяв перетворити університет у найкращий у світі.

Особливо плідною була наша співпраця при створенні на Хмельниччині перших кластерів в пріоритетних для області галузях економіки. Але починалося все досить незвично. Добре пам'ятаю, як наприкінці 1997 року до мого кабінету зайшов американець Волфранг Прайс, який приїхав на Хмельниччину як волонтер Корпусу миру США і почав розповідати які перспективи можуть відкриватися перед підприємцями окремих галузей промисловості і сфери послуг області, а потім і України, якщо вони об'єднаються в кластери і почнуть виробляти продукцію чи надавати послуги на

рівні європейської конкурентоспроможності. Про кластери в економіці до цього я нічого не чула, тому не розуміла в чому зможу йому допомогти. Але він сам запропонував з чого можна все розпочати і попросив мене, як очільника Торгово-промислової палати, для початку допомогти йому знайти 10 порядних, авторитетних і креативних людей із числа керівників підприємств, установ, закладів освіти, представництв влади які могли би підтримати ці інноваційні для регіону ідеї, а також погодилися увійти до складу Керуючого комітету, який буде реалізовувати на практиці проекти зі створення на Хмельниччині перших в Україні кластерних об'єднань.

Перший, хто впав мені на думку, був Радомир Іванович Сілін, доктор наук, професор, ректор вищого навчального закладу, авторитетна, порядна і відповідальна людина. Пам'ятаю запропонувала тоді також молодого ініціативного професора, який нещодавно захистив докторську дисертацію з економіки Михайла Войнаренка, тодішнього прогресивного мера міста Хмельницького Михайла Чекмана, заступника Головного управління економіки облдержадміністрації Миколу Савюка, керуючу Хмельницьким відділенням АТ «Укрсоцбанк» Валентину Шулевську, директова ВАТ «Аніспром» Людмилу Романюк, селищного голову смт Гриців Шепетівського району Наталію Гнаюк та інших. Вольфгаг Прайс щиро подякував за допомогу, запросив мене до складу Керуючого комітету і, як потім стало відомо, зустрівся і переговорив з кожним із запропонованих мною кандидатур. Особливо він залишився задоволеним від спілкування з Радомиром Івановичем. І вже до кінця 1997 р., ними був сформований Керуючий комітет Асоціації «Поділля Перший», який почав створювати перші на Поділлі і в Україні кластерні об'єднання підприємств. Президентом Асоціації «Поділля Перший» і головою Керуючого комітету було обрано Радомира Сіліна, заступниками – Вольфгана Прайса і Михайла Войнаренка.

Пам'ятаю як Михайло Войнаренко запропонував ввести до складу Керуючого комітету керівника студентського будинку моделей інституту Ірину Банову і будівельника-філософа Миколу Малого, мера м. Кам'янця-Подільського Олександра Мазурчака, які згодом стали керівниками і організаторами новостворених кластерів, відповідно, швейного і будівельного у Хмельницькому та харчового у Кам'янець-Подільському.

Радомир Іванович з притаманною йому відповідальністю відносився як до основної роботи, на посаді ректора, так і до громадської роботи – президента Асоціації, яка також вимагала неа-

бияких зусиль. Менталітет підприємців, вихованих адміністративно-командною системою не сприймав так легко кардинальних змін у їх свідомості щодо відкритості і координації дій для отримання синергетичного ефекту в майбутньому. Щомісяця, у визначений час Радомир Сілін разом з Вольганом Прайсом проводили засідання Керуючого комітету, на якому слухалися звіти про зроблені справи і намічалися нові плани. Незважаючи на труднощі процесу, у 1998 році був створений перший в Україні Швейний кластер, а наприкінці 1999 році – перший Будівельний кластер.

Новий імпульс у прискоренні процесу створення кластерів на Хмельниччині і особливо розповсюдження цього досвіду на інші регіони України надала поява в Керуючому комітеті Станіслава Івановича Соколенка. Перебуваючи якимось у Києві, Вольфганг Прайс зустрівся з Станіславом Івановичем, який протягом останніх років активно цікавився, вивчав і писав про світовий досвід функціонування кластерів в економіках різних країн. А він за родом своєї діяльності працював, чи бував у службових відрядженнях більш ніж у 90 країнах світу, знав кілька мов, вільно спілкувався в з Прайсом, до речі як і Радомир Іванович, англійською. Очолюючи Інститут конкурентоспроможності у м. Києві Станіслав Іванович ініціював багато всеукраїнських заходів, які дозволили розповсюджувати перший досвід створення кластерів на інші регіони України.

Пам'ятаю, як за ініціативою Радомира Сіліна і Вольфгана Прайса були створені мобільні групи, до яких входили директори кластерів Хмельницького регіону, члени Керуючого комітету асоціації «Поділля Перший», корівники підприємств і науковці, які за узгодженими графіками проводили семінари і презентації перших українських кластерів і допомагали їх організовувати в різних містах і обласних центрах. Очолювали ці групи професори Войнаренко М.П. та Соколенко С.І., вони також виступали на семінарах з основними доповідями, а ми домовлялися з Торгово-промисловими палатами інших областей про організаційне забезпечення цих заходів (виділення приміщення, запрошення зацікавлених підприємців, представників влади, громадських організацій тощо). Дуже цікава і корисна, на мою думку, була просвітительська робота на шляху просування українського бізнесу до цивілізований стандартів і створення в Україні громадського суспільства на проєвропейських засадах і цінностях.

Радомир Іванович – організатор високого рівня, тонкий психолог, особистість, яка своїми рішеннями, вчинками, способом життя,

ставленням до людей стверджує свій високий авторитет. Винятково доброзичливе ставлення до людей створило довкола нього атмосферу глибокої шани. Оптимізм, розуміння проблем сьогодення, прогресивне мислення, невтомна результативна праця були головними рисами життя цього видатного організатора вищої освіти в Україні. Професор Р.І. Сілін був тим вченим, хто визначав науковий і моральний авторитет університету, його творчий тонус і шляхи розвитку. За його керівництва Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування став Технологічним університетом Поділля, відомим не тільки в країні, а і далеко за її межами.

Смертенюк Ельвіра Васиївна,
*Перший Віце-президент
Хмельницької торгово-промислової палати
Президент Хмельницької торгово-промислової палати
(1970–2010 рр.),
член Керуючого комітету Асоціації «Поділля Перший»*

Він був для мене як батько

Радомир Іванович Сілін був і залишиться для мене назавжди Людиною з великої букви. Він, як ректор Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування, був талановитим організатором не тільки навчального процесу, але і численних господарських заходів, особливо з розбудови матеріально-технічної бази інституту. Знаю, як за його керівництва будувалися нові корпуси інституту, наукова бібліотека, студентські гуртожитки, житлові будинки для викладачів і багато інших об'єктів.

Пізніше, коли сам став будівельником, зрозумів, які організаторські здібності потрібно було мати, щоби поєднувати у щоденних планах і діях процеси навчання, виховання, наукових досліджень, читання лекцій, культурні і спортивні заходи та, паралельно, зустрічі та наради з підрядчиками, субпідрядчиками, замовниками і постачальниками, директорами і прорабами будівельних організацій тощо. І все це він робив з високою професійністю, великою відповідальністю і дипломатичним тактом.

Мене Радомир Іванович запросив на роботу в інститут у 1981 році на виборну посаду секретаря комсомольської організації інституту. До цього я працював на аналогічній посаді у Хмельницькому електромеханічному технікумі. І той неоціненний досвід, який я отримав за два роки в інституті за наставництва і підтримки Р.І. Сіліна виявився дуже цінним і потрібним, коли мене обрали першим секретарем комсомольської організації міста Хмельницького, яку очолював чотири роки, а потім коли на початку 90-х очолював відділ міжнародних зв'язків заводу «Катіон», коли працював заступником президента Хмельницької торгово-промислової палати, і особливо коли ми разом створювали, а потім мені довірили керувати першим в Україні будівельним кластером.

Ідеї щодо об'єднання підприємців для концентрації зусиль з випуску вітчизняної конкурентоздатної продукції, особливо у будівельній галузі, з'являлися у нас і раніше. Адже купувати у тридорога, наприклад будівельні суміші, у Польщі чи Угорщині, коли на території області є один з найбільших в Європі цементних заводів (у м. Кам'янець-Подільському) було вкрай неефективним. Недоцільно було також завозити цеглу з інших областей тільки тому, що

не працювали цегляні заводи, хоча місцевої сировини (глини) на території області вистачало. І головне, попит на продукцію будівельної галузі стрімко зростає, тобто бізнес був перспективним. А тому, ідея про об'єднання підприємців у будівельний кластер була зустрінута позитивно і реалізована у дуже короткі строки. Кластер реально став каталізатором прискорення житлового будівництва в нашому регіоні, створення позитивного іміджу області, міста і університету. І в цьому була велика заслуга голови Керуючого комітету Асоціації «Поділля Перший» Радомира Івановича Сіліна.

Він був справжнім менеджером нового покоління, який сприймає управлінські новації як можливість досягти успіху від об'єднання зусиль керівників підприємств, наукових установ, владних структур для досягнення певної мети. Для мене особисто, тоді досить молодого керівника, він був як батько, котрий міг і навчити, і порадити, і суворо запитати, якщо щось не було зроблено якісно і вчасно. Я щиро вдячний йому за науку життя.

Радомиру Івановичу був притаманний природний талант керівника, виняткова працездатність, цілеспрямованість, висока суспільна активність, вимогливість у поєднанні з доброзичливістю і сердечністю у спілкуванні з людьми. В кожному із своїх працівників він знаходив те краще, що без сумніву є в кожній людині, тільки його потрібно побачити і розвинути.

Він побудував потужну матеріальну базу інституту, забезпечив створення на базі галузевого інституту найбільшого на Хмельниччині багатопрофільного університету, активно підтримував науку, культуру, спорт, студентську молодь, а також всі ініціативи, які могли зробити на Поділлі найкращий у світі вищий навчальний заклад.

Малий Микола Васильович,

*Директор Будівельного кластеру Хмельниччини,
член Керуючого комітету Асоціації «Поділля Перший»*

**Соколенко Станіслав Іванович
(1936–2014)**

22 вересня 2014 року пішов з життя Станіслав Іванович Соколенко – один з відомих українських економістів, досвідчений фахівець з зовнішньоекономічних зв'язків, організатор і натхненник впровадження кластерних і мережових об'єднань підприємницьких структур в регіонах України заради їх економічного зростання. Він був людиною виняткової порядності і честі, толерантності і скромності, відданості і відповідальності.

Станіслав Іванович Соколенко народився 12 січня 1936 р. в с. Гадрут Нагірно-Карабахської автономної області Азербайджану. Отримав інженерну освіту в МВТУ імені Н. Е. Баумана (1958) та економічну – у Всесоюзній академії зовнішньої торгівлі, яку закінчив у 1970 р. Захистив кандидатську дисертацію на тему: «Основні проблеми та перспективи розвитку радянсько-фінського торговельно-економічного співробітництва в галузі машинобудування».

Працював на машинобудівних підприємствах аерокосмічного комплексу. У 1970–1975 рр. працював начальником відділу

радянсько-фінського АТ «Конеісто». З 1970 р. як фахівець в області зовнішньоекономічних зв'язків брав участь у підготовці, укладанні та реалізації великомасштабних контрактів, працював у Японії, Скандинавських країнах. У 1975–1980 рр. – старший референт апарату Ради Міністрів Української РСР. З 1980 по 1986 роки працював в ЮНІДО (Організації з промислового розвитку ООН, Австрія), як координатор програм з технічної допомоги ООН таким країнам, як Індія, Китай, В'єтнам, Південна та Північна Корея, країнам-членам Ради економічних взаємовідносин (РЕВ). У 1986–1987 роках обіймав посаду начальника відділу Міністерства закордонних справ Української РСР, а з 1987 по 1993 роки – генерального директора ЗАТ «Укрімпекс». У 1993 році працював 1-м заступником міністра Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків України. З 1994 року і до останніх днів життя очолював ВАТ «Укрімпекс», був президентом Міжнародної фундації сприяння ринку, членом Президії Торгово-промислової палати України, членом Правління Спілки економістів України, віце-президентом Асоціації «Поділля-Перший», а також низки інших громадських організацій.

Останні п'ятнадцять років життя Станіслав Іванович присвятив дослідженню проблем підвищення ефективності економіки України в умовах глобалізації. Він використовував досвід, накопичений під час роботи в різних країнах (особливо тих, що знаходяться на етапі трансформації) для вивчення, формування і впровадження в Україні нових виробничих систем ринкової економіки – кластерів. Як віце-президент Асоціації «Поділля-Перший» С. І. Соколенко разом з відомим американським економістом, волонтером Корпусу Миру США Вольфгангом Прайсом активно сприяв формуванню та забезпеченню функціонування перших кластерів в Україні, які були створені на Хмельниччині, а саме: швейного, будівельного, туристичного, а особливо кластеру сільського туризму. Він також активно сприяв формуванню кластерних структур в Севастополі, Запоріжжі, Полтаві, Харкові, Одесі, Тернополі, Донецьку, Львові, Івано-Франківську та в інших містах і регіонах України, був ініціатором і організатором проведення численних конференцій, форумів, круглих столів з проблем кластеризації економіки України, володів англійською, німецькою, французькою, фінською, шведською мовами.

Соколенко С. І. автор більше десятка монографій і більше 150 наукових публікацій, окремі з яких опубліковані за кордоном. Найбільш відомими його науковими працями стали такі моно-

графії: «Кластери в глобальній економіці»; «Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем – кластерів»; «Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: украинский контекст»; «Глобалізація і економіка України»; «Глобальные рынки XXI столетия: перспективы Украины»; «Сучасні світові ринки та Україна», а також розділи в колективній монографії «Україна та її регіони на шляху до інноваційного суспільства» в чотирьох томах; «Кластери в економіці України».

Фактично він є одним із засновників вітчизняної школи «економістів-дослідників процесів кластеризації і формування нових виробничо-технологічних структур інноваційного типу».

Коротка наукова довідка

Соколенко Станіслав Іванович (1936–2014) – кандидат економічних наук, професор, заслужений економіст України, президент Міжнародної фундації сприяння ринку, генеральний директор АТ «Укрімпекс» (м. Київ).

Один з ініціаторів досліджень теоретичних та практичних проблем кластеризації в Україні, модератор світового досвіду кластеризації соціально-економічних систем в Україні, відомий дослідник світового досвіду кластеризації як чинника та джерела конкурентоспроможності національних економік.

Автор більше 150 наукових праць, в тому числі 15 наукових монографій, 5 навчальних посібників.

Наукові інтереси: процеси формування виробничо-технічних структур інноваційного типу; кластери як економічні системи в рамках гео економічного простору.

СПОГАДИ ПРО С.І. СОКОЛЕНКА

Пам'ять і визнання: згадуючи С. І. Соколенка

Враження від кожної людини складається не лише з соціального виміру, що пов'язується з її досягненнями, але й з метафізичного відчуття її величі чи нікчемності, істинної гідності чи показушності, прийдешності чи минулості, зрозумілого лише серцем. Так, за сухим переліком соціальних здобутків Станіслава Івановича Соколенка – відомий український економіст, кандидат економічних наук, академік УАН, президент Міжнародної фундації сприяння ринку, віце-президент організації «Поділля Перший», член правління Асоціації «ДжіЕсІ Україна» та громадської організації «Спілка економістів України», – кожен, кому випала нагода спілкуватися чи співпрацювати з ним, відчуває високий духовний вимір життя і справ Людини з великої літери. Ця видатна, непересічна, неймовірно скромна особистість залишила після себе як значне надбання життєвих успіхів, так і приклад людської гідності, безкорисливості, добра і працелюбності.

Станіслав Іванович раптово пішов з життя восени 2014 р. Але його ідеї мережевої економіки, кластерних форм конкурентоспроможного бізнесу стали класикою теорії і практики менеджменту, а копітка, впродовж кількох десятиліть, невтомна праця по їх впровадженню надовго залишиться рушієм економічного поступу і вагомим внеском в розвиток багатьох країн. Працюючи в Японії, Австрії, країнах Скандинавії, або ж в Організації ООН по промислому розвитку (ЮНІДО) в якості координатора програм технічної допомоги Індії, Китаю, Кореї, В'єтнаму, країнах Східної Європи, Станіслав Соколенко завжди був в авангарді фундаментальних і прикладних досліджень нових виробничих структур – кластерів, розробляв проекти їх створення та здійснював активну організаційну роботу по реалізації таких проектів в різних галузях, незмінно враховуючи досвід вже діючих кластерів.

Як член Президії Співки економістів України Станіслав Соколенко був засновником і науковим керівником одного з підрозділів Співки – секції розвитку конкурентоспроможності економіки на основі кластерної моделі. Його соратники по роботі у секції – фахівці з багатьох регіонів України – пам'ятатимуть Станіслава Івановича не лише як професіонала з винятковим багажем знань і досвіду, але й як особистість з кристально чистим сумлінням, людину надзвичайної порядності, честі, людяності і щедрості душі, рідкісної скромності і відданості справі.

Всім своїм невтомним життям, науковими і практичними здобутками на ниві розвитку економіки України, постійним прагненням безкорисливо ділитися своїми професійними надбаннями Станіслав Іванович здобув довічну світлу пам'ять друзів, колег по роботі у Співці економістів України та в інших організаціях. І допоки пам'ятатимемо про Станіслава Івановича – він житиме у справах і здобутках наступників його ідей і задумів, широкого кола економістів та представників ділових кіл. А поширення в Україні пропагованих С. Соколенком сучасних кластерних моделей організації виробництва і сфери послуг, що є однією з основних умов відродження національної економіки, стане йому нерукотворним пам'ятником та доброю згадкою про нього на довгі роки.

В. В. Оскольський,

*Президент Співки економістів України,
Віце-президент Федерації Євро-Азійських фондових бірж,*

*Голова Української фондової біржі,
академік АЕН України, професор,
заслужений економіст України*

Пам'яті професора С. І. Соколенка

У 1999 р. колеги, на одному з проведених Форумів Торгово-промислової Палати познайомили мене з професором Станіславом Івановичем Соколенком – членом президії ТПП України і президентом Міжнародної фундації сприяння ринку. Його виступ на форумі на мене справив враження, так як на високому рівні була подана інформація про кластерні об'єднання та їх ролі в економіці держав, в умовах глобалізації. Як видатний економіст – міжнародник С. І. Соколенко багато зусиль доклав для обґрунтування концепції кластерів, з урахуванням отриманого їм досвіду під час роботи в комісії ЮНІДО ООН і Раді країн Європи.

Під час спілкування Станіслав Іванович справив враження високоерудованого фахівця, здатного толерантно, обговорювати питання з проблем економіки та інноваційного розвитку. Він з великим ентузіазмом пояснив суть кластерної ідеології, необхідність формування та функціонування промислових кластерів в рамках регіонів України.

Необхідно відзначити велику наукову та інформаційну значимість для фахівців сфери управління підприємствами та організацій сфери підприємництва, а також для студентів та викладачів ВУЗів України, підготовлених ним монографій, серед яких слід виділити – «Кластери в глобальній економіці», «Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: украинский контекст»; «Глобальные рынки XXI столетия: перспективы Украины». На наш погляд, можна вважати Станіслава Івановича засновником вітчизняної школи «економістів – дослідників процесів кластеризації та формування нових виробничо-технічних структур інноваційного типу».

Світла пам'ять видатному українському економісту-міжнароднику, професору Станіславу Івановичу Соколенку.

В. Л. Пілюшенко (1937-2015)

*доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки та техніки України,
Лауреат державних премій України та СРСР,
завідувач кафедри маркетингу
Донецького державного університету управління*

Світлої пам'яті професора С. І. Соколенка

Доля нас звела зі Станіславом Івановичем Соколенком в кінці 60-х років ХХ ст. У цей час ми обидва працювали в системі військово-промислового комплексу СРСР. Станіслав Іванович, після закінчення МВТУ ім. Н. Баумана працював в науковій установі машинобудівного об'єднання аерокосмічного комплексу. В цей же час я працював начальником цеху мікроелектроніки на підприємстві радіопромислової галузі. Зустрілися і познайомилися ми по спільній роботі при проведенні приймально-здавальних випробуваннях наших виробів для комплексу «Октава» на Мотовіліхінском машинобудівному заводі (м. Перм). Станіслав Іванович був представником розробника технічного проекту, а я відповідальним здавачем – болометричних датчиків потужності виробів, які крім нашого підприємства ніхто не випускав (при цьому, дані аналоги вміли виготовляти тільки три фірми: США, Франції, Японії). Станіслав Іванович, справив на мене велике враження, насамперед високою кваліфікацією, як інженера-дослідника, який вільно знав три іноземні мови, а також своєю толерантністю і ставленням до дорученої справи.

Наші зустрічі, в період 1967–1970 рр. були досить регулярні і ми обмінювалися цікавою для нас інформацією. У 1970 р. Станіслав Іванович, досить радикально змінив свою виробничу діяльність, він перейшов на роботу у фірму «Консист» (спільне радянсько-фінське підприємство). Мабуть, цьому сприяло те, що він мав високу підготовку у сфері міжнародної техніко-технологічної діяльності, володів іноземними мовами та необхідними знаннями з «конкурентної розвідки».

Потім у наших відносинах настала пауза приблизно в 16 років. У 1977 р. я був переведений на роботу в м. Донецьк на підприємство Мінрадіопрома СРСР – завод «ТОПАЗ», де пропрацював більше 22 років, в якості заступника головного інженера, головним технологом, головним інженером СКТБ, начальником науково-виробничого комплексу та головним інженером ВО «ТОПАЗ». Коли виникла необхідність закупівлі високотехнологічного обладнання у фірмах Швейцарії, Японії, Німеччини, Чехословаччини, Швеції, Франції, Голландії і мені було доручено організувати дану роботу ми знову зустрілись з С. І. Соколенком, який деякий час працював в МЗС України, а потім в Міністерстві зовнішньоеконо-

мічних зв'язків України, генеральним директором «Укрімпекс». У 1993 році, коли Станіслав Іванович працював Першим заступником міністра МЗЕЗ України він надавав нам як консультаційні послуги так і практично сприяв організації співпраці нашого підприємства з провідними фірмами Німеччини, Швейцарії, Чехії, Фінляндії, Швеції та США. Фактично тоді ми відновили дружні та ділові відносини, які тривали понад 20 років. У середині 80-х років ХХ ст., я отримав інформацію про нові наукові напрями досліджень Станіслава Івановича – він почав вивчати досвід впровадження кластерних систем в економіках різних країн світу. З 1994 р. він очолив Компанію «Укрімпекс» і ми з цього часу стали ще більш інтенсивно співпрацювати. А коли Станіслав Іванович дізнався, що на Поділлі, у м. Хмельницькому з 1997 р. волонтер Корпусу миру, американський економіст Вольгангш Прайс вперше в Україні почав ініціювати створення перших кластерів у швейній промисловості (1998 рік), будівельній галузі (1999 р.) він зустрівся у Києві з Вольфгангом Прайсом і наприкінці 1999 р. вже був обраний віце-президентом Асоціації «Поділля-Перший», яка впроваджувала на Хмельниччині перші кластерні об'єднання підприємств у різних галузях, які були на той час конкурентними і пріоритетними у Подільському регіоні. З особливою завзятістю він він допомагав створювати Кластер зеленого туризму у СМТ Гриців, шепетівського району, розбудовувати Швейний кластер з його виходом на міжнародний ринок, харчовий кластер у м. Кам'янець-Подільському тощо.

Будучи членом Президії Торгово-промислової Палати України та президентом Міжнародної фундації сприяння ринку, Станіслав Іванович був ініціатором, проведення наукових Форумів та науково-практичних конференцій, присвячених кластеризації економіки України.

Для мене, професор Соколенко відкрився з іншого боку - прекрасний інженер, організатор, з чисто інженерним мисленням, він виявився висококваліфікованим і ерудованим економістом, міжнародного масштабу і який при цьому мав унікальні знання та інформацією в області кластерних структур та економіки конкурентоспроможності в умовах глобалізації.

Насамперед треба відзначити, що професор С. І. Соколенко став автором фундаментальних наукових монографій, які були результатом «піонерських» досліджень, які він виконав в період 1985-2014 рр. Фактично, спільно з професором М. П. Войнаренком та іншими колегами (частина з них, стали авторами пропонованої нау-

кової монографії) Станіслав Іванович створив і розробив методологічне забезпечення нового наукового напрямку – кластерних організаційно-інноваційних структур в рамках «нової економіки».

Серед його робіт виділяються: «Кластери в глобальній економіці» (2004); «Глобальні ринки XXI століття: перспективи України» (1998); «Сучасні світові ринки та Україна» (1995); «Глобалізація і економіка України» (1999); «Виробничі системи глобалізації: Мережі. Альянси. Партнерства. Кластери: український контекст» (2002); «Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем-кластерів» (2006). Також він є співавтором досліджень, результати яких увійшли до фундаментальних колективних монографій, серед яких: «Україна та її регіони на шляху до інноваційного суспільства» в чотирьох томах (за ред. І. П. Булеєва, В. І. Дубницького) – 2011 р. і «Кластери в економіці України» (за ред. М. П. Войнаренка) – 2014 р. видання.

З притаманною йому енергією, Станіслав Іванович був ініціатором розробки правових і регламентуючих документів з проблеми кластеризації в регіонах і промислових підприємствах, у сферах підприємництва України.

Дорогий наш колега, товариш, Станіслав Іванович Соколенко запам'ятався мені, як великий організатор зовнішньоекономічної діяльності підприємств України, провідний науковець у наукових напрямках підвищення ефективності економіки України – конкурентоспроможності та кластеризації, методології міжнародного співробітництва. Крім того, він був прекрасним співрозмовником, умів уважно вислухати і був толерантною людиною з великою внутрішньою культурою.

Для мене, Станіслав Іванович був і залишиться добрим наставником, другом, колегою, з яким ми завжди при зустрічі говорили «Привіт Мотовіліха», це було наше дружнє вітання з часів спільної роботи, а це більше 40 років. Ми будемо пам'ятати і цінувати чудову людину, висококваліфікованого інженера, економіста, міжнародника, господарника і великого вченого – професора Станіслава Івановича Соколенка.

В. І. Дубницький,
доктор економічних наук, професор,
Академік Академії економічних наук України,
Український державний хіміко-технологічний університет
(Донецьк, Дніпро)

Человек живет в его делах и в памяти благодарных продолжателей

Среди ученых и успешных организаторов производства не так часто встречаются люди добивающиеся не только личных успехов, но и вдохновляющие других на творческий общественно полезный труд, ставшие создателями новых направлений исследований и их доведения до уровня практической реализации, обеспечивающих более эффективную работу крупных коллективов, комплексов, регионов.

К таким людям, оставившим неизгладимый полезный вклад в развитие отечественной экономической науки и практики, относится Станислав Иванович Соколенко.

Получив инженерное и экономическое образование в МВТУ им. Н. Е. Баумана и во Всесоюзной академии внешней торговли С. И. Соколенко работал на машиностроительных предприятиях аэрокосмического комплекса. В 70-е годы участвовал в разработке и реализации крупномасштабных проектов и контрактов, работал в Японии, в Скандинавских странах. Был координатором программ технической помощи ООН ряду стран (Индия, КНР, Вьетнам, Северная и Южная Корея, страны СЭВ). В Украине возглавлял ОАО «Укримпекс», был президентом Международной федерации содействия рынку, членом президиума ТПП Украины, принимал участие в работе ряда общественных организаций национального и международного уровней.

Выполняя каждую из названных работ и занимая в различных организациях высокие должности профессор Соколенко С. И. проводил большую научную работу, популяризовал полученные результаты. Он стал одним из первых заниматься проблемами повышения эффективности экономики Украины в условиях глобализации, автором работ по исследованию и формированию новых производственных систем рыночной экономики – кластеров, – в постсоциалистических странах и в странах, проходящих этап трансформационных преобразований. Результаты исследований опубликованы в более сотни научных работ, около десяти монографиях, ряд работ опубликованы за рубежом. Его фундаментальная монография «Кластеры в глобальной экономике» (Киев, Логос. – 2004. – 848 с.) является настольной книгой для специалистов, занимаю-

щихся проблемами формирования и функционирования сетевых систем – кластеров в контексте современных теорий экономического развития. Положения, пионерно высказанные и разработанные в указанной монографии, получили развитие в работах ученых Украины, стран СНГ, в докторских и кандидатских диссертациях, научных конференциях национального и международного уровня. Научные доклады проф. С. И. Соколенко активно обсуждались, а высказанные в них положения одобрялись на научных конференциях различных стран, в Украине и ее регионах. Неоднократно С. И. Соколенко публиковал свои работы в изданиях НАН Украины, Института экономики промышленности НАН Украины, Донецкого экономико-гуманитарного института и др. Зарубежный и отечественный опыт, детально проанализированный Станиславом Ивановичем, успешно использован в проектах кластеризации Украины, в частности в Хмельницкой, Винницкой, Тернопольской областей, в ряде регионов Восточной и Южной Украины.

Большая практическая работа С. И. Соколенко, глубокие научные исследования актуальных проблем субъектов хозяйствования самых разных форм, масштабов и направлений деятельности позволяли ему постоянно иметь ясное представление о проблемах, направлениях мыслей, желаний и действий бизнесменов, потребителей, инвесторов, властных структур, находить оптимальные решения актуальных экономических задач.

Его коллеги, ученики, последователи продолжают развивать те направления экономических поисков С. И. Соколенко, решение которых было смыслом и результатом его научной и практической деятельностью.

И. П. Булеев,
*доктор экономических наук, профессор,
Институт экономики промышленности
НАН Украины (Донецк, Харьков, Киев)*

Мої спогади про Станіслав Івановича Соколенка

Відкрила новий листок. Написала і захотілося плакати. Як за батьком. Бо він таки розумів мене, як батько. Позналилися на одному із засідань Керуючого комітету Асоціації «Поділля Перший» в далекому 1999 році. Боже, скоро 20 років... А ніби вчора.

Конференц-зала в УкрСоцБанку. Мені, «новоспеченій» селищній голові Грицева, аж моторошно від такої розкоші і статусності. Але Вольфганг Прайс, волонтер Корпусу Миру США в Україні, який організував тоді нашу Асоціацію настоював саме на високому статусі і професійності. Кластерна модель – це перш за все висока якість та інновації. Мало хто в ті, тепер можна сказати, злиденні часи, розумів те, про що говорив нам Прайс. А Станіслав Іванович не просто розумів, він вірив і просував кластери в Україні.

З першого знайомства побачила простоту і щирість цієї людини, Людини з великої букви. Ми багато спілкувалися, він щиро цікавився усім, що відбувається в моєму Грицеві. Тільки потім я дізналася, що Станіслав Іванович на той час очолював міністерство!!! Він для мене став взірцем державного діяча. Потім ми часто зустрічалися, він завжди активно підтримував усі наші починання: Кластер Сільського Туризму «Оберіг», Фонд Сталого Розвитку «Стара Волинь», стратегічні планування та організація різних навчальних та культурно-просвітницьких заходів. Під час однієї із зустрічей в Києві він подарував мені сувенір: земну кулю в прозорому кубі. Цей сувенір невеликого розміру, поміщається на долоні. Але коли береш його в руки, починаєш відчувати відповідальність за всю Землю, таку маленьку і делікатну. Ми використовуємо цей подарунок на наших тренінгах для організаторів сільських громад. Коли знайомимося, представляємося і передаємо Землю з рук в руки. І кожен, хто говорить, представляє себе і свою громаду, тримаючи в руках усю земну кулю. Бо так воно і є. Ті люди, які беруть на себе відповідальність за громаду, беруть на себе відповідальність за усю планету.

Саме таким був Станіслав Іванович Соколенко, – відповідальним за усю планету. Пишаюся, що в моєму житті були і є такі люди, які продовжують його справу, продовжують будувати заможну, спроможну і правдиву Україну.

Н. В. Гнатюк,

*одна з організаторів першого в Україні
Кластера сільського туризму «Оберіг»,
Гриців, Шепетівський р-н, Хмельниччина*

**Семенов Григорій Антонович
(1939–2015)**

09.08.2015 р. пішов з життя голова Запорізького відділення академії економічних наук України, академік-засновник Академії економічних наук України, доктор економічних наук, професор, професор кафедри «Економіки підприємства» Класичного приватного університету Григорій Антонович Семенов.

Перекреслені зрілі задуми, обірваний високий і стрімкий інтелектуальний політ. Економічна спільнота втратила великого вченого, автора більше 500 наукових праць.

Семенов Григорій Антонович народився 26 серпня 1939 р., с. Кінські Роздори Запорізької області. Свою трудову діяльність почав у 1959 році. З 1961 р. по 1966 р. навчався в Донецькому політехнічному інституті за спеціальністю «Металургія чорних металів». З 1971 р. працював керівником групи лабораторій наукової організації праці Всесоюзного науково-дослідного і проектного інституту вторинних кольорових металів. У 1972 р. захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності «Економіка, організація і планування металургійної промисловості».

За період роботи в інституті «ВНДПвторкольтормет» пройшов шлях від керівника групи лабораторії наукової організації праці до заступника директора інституту по економічним питанням. В 1989 р. захистив докторську дисертацію за спеціальністю «Економіка, планування і організація управління народним господарством і його галузями». Вчене звання професора кафедри економіки і організації виробництва було присвоєно йому в 1992 році. В 1990 р. був обраний за конкурсом на посаду завідувача кафедри економіки і організації виробництва Запорізького індустріального інституту і працював на цій посаді до квітня 2004 р.

З 1992 по 1993 рр. була проведена науково-дослідна робота (керівник Семенов Г. А.) з розробки концепції стратегічного розвитку Запоріжжя, яка дозволила збільшити бюджет Запорізької області на 75 млн. руб. При розробці «Стратегії розвитку Запорізької області до 2015 р.» Семенов Г. А. був керівником розділу аналізу промисловості Запорізької області.

З квітня 2004 р. по 2010 р. – завідував кафедрою «Економіки підприємства та маркетингу» Класичного приватного університету. З 2010 року працював професором кафедри економіки підприємства Класичного приватного університету.

Семенов Г. А. відомий науковій громадськості, як знаний фахівець з економіки промисловості. Одержані ним результати наукових досліджень мають винятково важливе значення особливо в науковому напрямку – формування виробничо-технологічних структур інноваційного типу у машинобудуванні. За останні роки ним підготовлено більше ніж 30 кандидатів економічних наук. За його консультуванням захищено 5 докторських дисертацій. Він є автором більше 400 наукових праць, з них 24 монографії та більше 20 навчальних посібників (серед яких 12 мають гриф МОН України). Серед наукових монографій можна виділити: «Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки», «Маркетингові організаційні структури машинобудівних підприємств», «Економічний механізм формування та використання оборотного капіталу підприємств», «Удосконалення організації матеріально-технічного забезпечення на підставі логістики».

Заслуги Семенова Григорія Антоновича по праву відзначені державними та відомчими нагородами: медаль «Ветеран труда» (1989 р.), золота медаль ім. Туган-Барановського (Академія економічних наук України) (2003 р.), орден князя К. Острозького (Ака-

демія соціального управління України) (2009 р.), дипломи та почесні грамоти Запорізької обласної адміністрації (2004, 2006, 2011 рр.).

Коротка наукова довідка

Семенов Григорій Антонович (1939–2015) – доктор економічних наук, професор, академік-засновник Академії економічних наук України, професор кафедри економіки підприємств Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Автор більше 400 наукових праць, в тому числі, 24 наукових монографій, більш 20 навчальних посібників.

Наукові інтереси: проблеми економіки промисловості; процеси формування промислових кластерних об'єднань у машинобудівельній галузі; стратегічний розвиток великих промислових міст.

СПОГАДИ ПРО Г.А. СЕМЕНОВА

Спогади про співпрацю з д.е.н., проф., акад. АЕН України Семеновим Григорієм Антоновичем

Перше моє знайомство з вельмишановним Григорієм Антоновичем Семеновим д.е.н., проф. сталося у 1991 р. в Запорізькій державній інженерній академії, куди він був запрошений (після проходження конкурсу) на посаду завідуючого кафедри економіки і організації виробництва, з посади заступника директора інституту «ВНДІПвторкольтмет» з економічних питань (м. Донецьк). Будучи в прекрасній науковий і фізичній формі, мав виняткову працьовитість, розуміння проблем, що стояли перед академією, наполегливість в їх вирішенні, чуйність, а, також приділяв особливу увагу до людей, що надало йому можливість швидко стабілізувати роботу кафедри за всіма напрямками: педагогічної, наукової, організації та іншим.

В 2004 р. ми знов зустрілися з Григорієм Антоновичем в Класичному приватному університеті (м. Запоріжжя), куди він був запрошений на посаду завідуючого кафедри економіки підприємства і маркетингу, де і працював до останніх днів життя. Наукові інтереси – економіка підприємства і стратегія його розвитку. Гри-

горій Антонович вражав своїм підходом до роботи, енергією, націленістю на дослідження нових напрямів, надзвичайною глибиною вивчення і розуміння предмету дослідження і навчання.

Багато часу і сил віддав Григорій Антонович підготовці аспірантів і докторантів. Під його консультуванням та керівництвом було захищено 5 докторських і 30 кандидатських дисертацій за фахом «Економіка і управління підприємствами (за видами економічної діяльності)». Професор Семенов Г. А. приділяв значну увагу підготовці та атестації наукових кадрів. Він багато років був членом двох спеціалізованих Вчених Рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій.

Григорій Антонович вражав колег, студентів і аспірантів своїм творчим підходом до будь – якої роботи, цілеспрямованістю, надзвичайною глибиною та ясністю розуміння предмета та методології наукових досліджень. Науковий доробок Григорій Антонович становлять понад 480 наукових і науково-методичних праць. Він є автором і співавтором 36 монографій і 10 навчальних посібників з грифом МОН України.

Особисто треба відзначити надзвичайну скромність Григорія Антоновича і відсутність бажання кар'єрного зростання. Від усіх пропозицій зайняття більш вищої посади в навчальних закладах він відмовлявся і вважав, що посада завідувача кафедри є найбільш важливою і відповідальною в сфері навчальної діяльності.

За заслуги в області науки, практичної та педагогічної діяльності нагороджений медаллю «Ветеран праці», почесною грамотою Мінкольтмету СРСР та ЦК профспілок металургійної промисловості, золотою медаллю ім. Туган-Барановського (Академія економічних наук України), орденом князя К. Острозького (Академія соціального управління України), дипломами та почесними грамотами Запорізької обласної адміністрації. Академік міжнародної академії оригінальних ідей (м. Київ, 1993 р.) і академік-засновник Академії економічних наук України (1993 р.).

Життєве кредо Григорія Антоновича було: «Твори добро!». Улюблене прислів'я: «Ваше становлення до людей визначає становлення до вас». Таким він залишився в серцях і мислях співробітників нашого університету.

М. Г. Ливоваров,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки підприємства
Класичного приватного університету,
академік АЕН України, відмінник освіти України

Великий патріот, педагог, наставник і науковець – Семенов Григорій Антонович

З Григорієм Антоновичем Семеновим я познайомилася в далекому 1984 р., працюючи на підприємстві «Запоріжтрансформатор». На підприємстві працювали відділи НТР, які займалися впровадженням інновацій на підприємстві. Саме Академік економічних наук, д.е.н., професор, завідувач кафедри «Економіки підприємства» Запорізької державної інженерної академії займався проблемними питаннями раціоналізації, винахідництва та реалізації інноваційних проектів на передовому прогресивному трансформаторобудівному підприємстві.

При знайомстві я, начальник бюро економічного аналізу, звернула увагу на те, що Григорій Антонович дуже відповідально, скрупульозно вивчає фактори, які негативно впливають на очікуваний економічний ефект від реалізації інноваційних проектів, шукав шляхи зниження впливу негативних факторів та пропонував заходи щодо підсилення чинників, що позитивно впливають. Пропозиції щодо підвищення ефективності інноваційних проектів були конкретними, своєчасними і такими, що відрізнялися унікальністю, креативністю і сміливістю рішень.

Всі працівники планово-економічного відділу, відділу НТР, технологи і конструктори підприємства знали, що саме Семенов Григорій Антонович – «ходяча» Енциклопедія і професіонал не лише з економіки, а і в питаннях раціоналізаторства і винахідництва, Професіонал з великої літери.

В цьому я впевнилася особисто, коли на підприємстві, починаючи з 1986 р. впроваджували бригадний підряд: і тут Григорій Антонович підказував нам практикам, яким чином потрібно мотивувати працівників бригади, використовувати методи розрахунку заробітної праці кожного окремого працівника на основі КТУ, яким чином вести облік використаних бригадою матеріальних ресурсів.

Потім наші шляхи пересіклися, коли я уже працювала в університеті: Григорій Антонович рецензував мої статті, методичні вказівки, навчальні посібники. Він був справжнім Наставником тому, що прилюбій зустрічі давав ділові поради, які були направлені, в першу чергу, на удосконалення тому, що сам мав вели-

чезний досвід Науковця і Педагога: виховав сотні студентів, магістрантів, аспірантів і докторантів.

Григорій Антонович один із перших докторів економічних наук Запорізького регіону. Семенов Григорій Антонович автор сотень наукових праць, підручників, навчальних посібників, за якими навчалися сотні і тисячі студентів в навчальних закладах бувшого Радянського Союзу, а потім і незалежної неньки України.

Саме Семенов Григорій Антонович був одним із першопроходців вивчення проблемних питань, методології формування кластерних об'єднань підприємств. Корифей наук бачив перспективи розвитку саме даних об'єднань підприємств як в Запорізькій області, так і в Україні в цілому.

Коли не стало Григорія Антоновича – науковці різних наукових шкіл зрозуміли, що наука понесла безповоротну втрату: такі Таланти, Науковці і Педагоги народжуються один на сотні років.

Світла пам'ять Академіку економічних наук, д.е.н., професору Семенову Григорію Антоновичу. Схиляючи голову перед світлою пам'яттю Григорія Антоновича, віддаємо йому шану за Людяність; щире Серце Великого Педагога; відкриття у кожному студенту, аспіранту, докторанту Таланту; бажання працювати задля розвитку неньки України.

Череп Алла Василівна,
доктор економічних наук, професор,
декан економічного факультету
Запорізького національного університету,
заслужений діяч науки і техніки України
академік Академії економічних наук України,
академік Академії наук вищої освіти України

Корифей науки, наставник і професіонал - Григорій Антонович Семенов

Ученицею 8 класу СШ № 100 м. Запоріжжя, я розпочала свою наукову діяльність в МАН України. Моїм науковим керівником був д.е.н., професор завідувач кафедри «Економіки підприємства» Запорізької державної інженерної академії Семенов Григорій Антонович. У 9-му класі я зайняла 2-ге місце (1995 р.), а в 10-му – 1-ше місце (1996 р.) в конкурсі МАН України. Підготувала роботу на Міжнародний конкурс в Брюсселі – і все це завдячуючи моєму науковому керівникові тому, що саме Григорій Антонович вселив надію в те, що саме знання, наука є тим двигуном прогресу, що змінює світ, який нас оточує.

Я, лише ставши дорослою людиною, зрозуміла, яку любов до науки потрібно мати, щоб приділяти увагу, знаходити час, бажання працювати і підтримувати і школярів, і студентів в їх наукових пошуках. Григорій Антонович – будучи видатним науковцем, Академіком, корифеєм наук знав, що молодому початківцю на етапах наукового пошуку і становлення потрібно допомогти, направити, підказати, проконтролювати, запалити ту іскорку любові до науки, яка в майбутньому буде працювати на суспільство.

Його боялися студенти за принциповість, вимогливість, але і шанували за порядність, і знання і студенти, і колеги. Це характеризує стан душі Григорія Антоновича, його авангардизм: завжди бути на «передньому» плані: і у виступах на конференціях, і в формуванні стратегії розвитку Запорізької області, і в питаннях розробки методології кластерних об'єднань. Саме Григорій Антонович вперше на теренах Запоріжжя і Запорізької області підняв питання щодо доцільності формування таких об'єднань, акцентував увагу на тих перевагах, які будуть мати підприємства, що об'єднуються і суспільство, споживачі та кожний працюючий на цьому підприємстві.

Професійний досвід у поєднанні з мудрістю педагога Григорій Антонович реалізовував в аудиторії, викладаючи найскладніші дисципліни навчального плану підготовки майбутніх економістів. Реалізація принципів справедливості та об'єктивності у відношенні до студентів дозволила Григорію Антоновичу здобути не-

похитний авторитет та стали запорукою гарантій високої організованості навчального процесу.

Особливої уваги заслуговують ті людські цінності, які сповідував, та якими керувався Григорій Антонович у своєму повсякденному житті та щоденній діяльності. Пройшовши нелегкий життєвий шлях, витримавши всі життєві негаразди та «примхи» долі залишився непохитним у своїх життєвих переконаннях.

Свою суспільну поведінку Григорій Антонович будував, виходячи з позицій сприйняття людини як центру будь-яких відносин та подій, тому всі свої багаточисельні ділові відносини він вибудовував на необхідності забезпечення інтересів кожної людини.

Невтомний науковець, який запалював у школярів, студентів, аспірантів, докторантів і колег бажання творити та змінювати навколишній світ та економіку рідної Неньки України виховав сотні своїх послідовників, які його пам'ятають сьогодні, і будуть пам'ятати наступні роки. Тож низький уклін його дружині, сину, донькам, онукам, яких він дуже любив, бо це була його опора. Світла пам'ять Григорію Антоновичу Семенову.

Олейнікова Людмила Григорівна,
кандидат економічних наук, ст. наук. співробітник
ДННУ «Академія фінансового управління» (м. Київ)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Войнаренко Михайло Петрович – (наукова та загальна редакція, вступ, підрозділ 1.1, висновки) – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки та техніки України, перший проректор Хмельницького національного університету (м. Хмельницький).

Автор більше 450 наукових праць, в тому числі 34 наукових монографій, 12 підручників та навчальних посібників.

Наукові інтереси: передумови та чинники кластеризації соціально-економічних систем: пошук нової парадигми економічного розвитку української держави та її регіонів; кластерні теорії та моделі в інституційній економіці; проблеми інновацій, інвестування та оподаткування.

Дубницький Володимир Іванович – (загальна редакція, передмова, підрозділ 1.2) – доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України, Лауреат Державної премії СРСР, професор кафедри теоретичної та прикладної економіки ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

Автор більше 350 наукових праць, в тому числі 17 наукових монографій, 14 навчальних посібників.

Наукові інтереси: теорія та практика інноваційного розвитку регіонів; кластерні теорії та моделі в умовах ринкової трансформації промислових комплексів регіонів; проблеми підвищення конкурентоспроможності промислових підприємств в умовах глобальної економіки.

Сергієнко Валерій Іванович (підрозділ 1.3) – доктор економічних наук, науковий консультант Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ)

Автор більше 300 наукових праць, в тому числі 12 наукових монографій,

Наукові інтереси: правові засади розбудови українського суспільства, іноваційні аспекти розвитку економіки України, методологія наукової діяльності.

Мікула Надія Анатоліївна (підрозділ 1.4.) – доктор економічних наук, професор, виконавчий директор Інституту транскордонного співробітництва та європейської інтеграції (м. Львів), професор університету ім. Яна Коханецького (Польща).

Автор більше 250 наукових праць, в тому числі 7 наукових монографій, а також співробітництво у 25 монографіях, 3 навчальних посібників.

Наукові інтереси: розвиток інноваційних транскордонних кластерів; конкурентоспроможність та інноваційний розвиток регіонів; транскордонне співробітництво, транскордонні ринки, конвергенція регіонів в транскордонному просторі.

Колодинський Сергій Борисович (підрозділ 1.5) – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту і маркетингу Одеської державної академії будівництва та архітектури (м. Одеса).

Автор більше 150 наукових праць, в тому числі 10 наукових монографій, 10 навчальних посібників.

Наукові інтереси: стратегія інноваційного розвитку регіональної економіки; державне регулювання процесів кластеризації економіки України; кластери та нові форми економічних зв'язків в умовах регіону, процеси формування інноваційно-інвестиційного базису регіонів.

Захарченко Віталій Іванович (підрозділ 2.1) – доктор економічних наук, професор. Професор кафедри зовнішньоекономічної і інноваційної діяльності Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса).

Автор більше 330 наукових праць, в тому числі, монографії; 18 підручників та навчальних наукових посібників.

Наукові інтереси: проблеми управління інноваційним розвитком регіонів України, промислових підприємств; економіка кластеризації в умовах нової економіки; інноваційні технології в промисловості.

Семенов Андрій Григорович (підрозділ 2.2) – доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України, завідувач кафедри економіки підприємства Класичного приватного Університету (м. Запоріжжя).

Автор більше 280 наукових праць, в тому числі 15 наукових монографій, 9 навчальних посібників.

Наукові інтереси: економіка та управління підприємствами з метою підвищення ефективності їх діяльності; процеси формування нових виробничо-технологічних структур в промисловому комплексі регіону; дослідження проблем конкурентоспроможності вітчизняних підприємств.

Осипов Володимир Миколайович (підрозділ 2.3) – доктор економічних наук, професор. Завідуючий відділом Інституту проблем ринку, економіко-екологічних досліджень НАН України, професор кафедри міжнародної економіки Одеського національного економічного університету (м. Одеса).

Автор більше 220 наукових праць, в тому числі, 12 наукових монографій, 10 навчальних посібників.

Наукові інтереси: соціально-економічний розвиток приморських регіонів, процеси формування нових кластерних структур в умовах регіональної економіки, міжнародна та національна конкурентоспроможність регіону.

Пуліна Тетяна Веніамінівна (підрозділ 2.4) – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту Запорізького національного технічного університету (м. Запоріжжя).

Автор більше 150 наукових праць, в тому числі, 6 наукових монографій, 4 навчальних посібників.

Наукові інтереси: кластерні підходи до забезпечення ефективності функціонування підприємств на рівні регіону; конкурентоспроможність кластерів в харчовій промисловості; інноваційний розвиток територій, інноваційний розвиток підприємств.

Череп Алла Василівна (підрозділ 2.4) – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів та кредиту, декан економічного факультету ДВНЗ «Запорізький національний університет», заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Академії економічних наук України та Академії наук вищої школи України..

Автор більше 200 наукових праць, в тому числі, 10 наукових монографій, 15 навчальних посібників.

Наукові інтереси: проблеми економічної безпеки підприємств, регіонів і держави в цілому; інноваційний розвиток суб'єктів господарювання, ефективність діяльності підприємств і регіонів, кластерні об'єднання підприємницьких структур.

Асаул Анатолій Миколайович (підрозділ 2.5) – доктор економічних наук, професор, професор Санкт-Петербурзького архітектурно-будівельного університету, директор АНО «Інститут проблем економічного відродження», заслужений діяч науки Російської Федерації, заслужений будівельник Російської Федерації, дійсний член Академії економічних наук України.

Автор більше 400 наукових праць, в тому числі, 30 наукових монографій, 18 навчальних посібників.

Наукові інтереси: інновації, інвестиції, економіка будівництва, економіка підприємництва, кластерні моделі у будівельній галузі.

Тадеуш Троціковскі (підрозділ 2.6) – доктор філософії з адміністративного управління; Експерт європейських фондів розвитку; Директор Європейського фонду науки «Інститут Інновацій» (Польща); докторант Хмельницького національного університету (м. Хмельницький).

Автор більше 150 наукових праць, в тому числі, 6 наукових монографій, 8 навчальних посібників.

Наукові інтереси: інноваційна політика в країнах ЄС, розвиток кластерних ініціатив в економіці Польщі.

Гончар Ольга Іванівна (підрозділ 2.6) – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри маркетингу та товарознавства Хмельницького національного університету (м. Хмельницький).

Автор більше 150 наукових праць, в тому числі, 5 наукових монографій, 12 навчальних посібників.

Наукові інтереси: маркетингові технології у сфері послуг, кластерні ініціативи у маркетинговій діяльності, проблеми товарознавства.

Наукове видання

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Монографія

*За науковою та загальною редакцією
М. П. Войнаренка, В. І. Дубницького*

Відповідальний за випуск: **Богатчик Л.А.**

Художнє оформлення обкладинки: **Л. Р. Басалюк**

Технічне редагування, коректування і верстка: **О. В. Чопенко**

Підписано до друку 23.10.2019.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. – 19,53.
Тираж 300. Зам. № 954

Друк ПП «Аксіома».
вул. Симона Петлюри, 30а, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Тел./факс: (03849) 3 90 06, (067) 381 29 43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net, sales@aksioma.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1808 від 26.05.2004 р.